

**TARİH ANABİLİM DALI
XVIII. YÜZYILDA BATUM SANCAĞI**

**DOKTORA TEZİ
HAZIRLAYAN
SİBEL ORHANKAZI
DANIŞMAN
Prof. Dr. JÜLİDE AKYÜZ ORAT
KARS- 2019**

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XVIII. YÜZYILDA BATUM SANCAĞI

DOKTORA TEZİ

SİBEL ORHANKAZI

DANIŞMAN ve JÜRİ ÜYELERİ

Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT

ÜYE: Prof. Dr. Selçuk URAL

ÜYE: Doç. Dr. Sezai BALCI

ÜYE: Dr. Öğr. Üyesi Fadimana FİDAN

ÜYE: Dr. Öğr. Üyesi Ersin DOĞANTEKİN

Kars-2019

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Sibel ORHANKAZI tarafından hazırlanan *XVIII. Yüzyılda Batum Sancağı* başlıklı bu çalışma, 21.01.2019 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *başarılı* bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan: Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT

İmza:

Üye: Prof. Dr. Selçuk URAL

İmza:

Üye: Doç. Dr. Sezai BALCI

İmza:

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Fadimana FİDAN

İmza:

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Ersin DOĞANTEKİN

İmza:

ONAY

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ...../...../..... tarih ve ...../..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Yaşar KOP
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM

Doktora tezi olarak hazırlamış olduğum “**XVIII. Yüzyılda Batum Sancağı**” isimli çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, görsel, işitsel ve yazılı bütün bilgileri bu doğrultuda elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve kaynak gösterilen durumlar dışında tezin özgün olduğunu beyan ederim.

DECLARATION OF SCIENTIFIC ETHICS

With regard to the present work, my doctoral dissertation entitled “**The Sancak of Batum in the 18th Century**,” I hereby declare that during the process of preparing the dissertation, from the moment of topic suggestion to the dissertation’s conclusion: that I have carefully adhered to scientific ethics and academic rules; that I have acquired any visual, audio, or written material on this basis; that I have properly cited any direct or indirect reference I have made in this work, which I have prepared in line with the rules of dissertation writing; and that, aside from passages which are cited, this thesis is my own original work.

...../...../2019

Sibel ORHANKAZI

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
KISATMALAR	viii
TABLolar LİSTESİ	ix
HARİTALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1
1.Araştırmanın Amaç, Kapsam ve Yöntemi	1
2.Kaynaklar	5
2.1.Kronikler	5
2.2.Arşiv Kaynakları	6

BİRİNCİ BÖLÜM

BATUM TARİHİ VE ŞEHRİN FİZİKİ YAPISI

1.1. Batum Tarihi	10
1.1.1. Batum Adı	10
1.1.2. Batum Coğrafyası.....	11
1.1.3. Batum Tarihi	12
1.2. Batum Şehri Fiziki Yapısı.....	13
1.2.1. Batum Kalesi.....	14
1.2.2. Batum Civarındaki Kaleler	22
1.2.3. Kale ve Yol Tahkimi.....	25
1.2.4. Ambar.....	27
1.2.5. Tabya.....	29
1.2.6. Cami	31

İKİNCİ BÖLÜM

BATUM'DA OSMANLI YÖNETİMİ

2.1. Osmanlı Gürcü İlişkileri.....	37
2.2. Batum'un Osmanlı Yönetimine Girmesi	43
2.3. XVIII. Yüzyıl ve Sonrasında Batum	47
2.4. Batum Sancağı'nın İdari Taksimatı	49

2.5. Sancak Yöneticileri	55
2.6. Batum Köy ve Mahalleleri	64
2.7. Batum Nahiyeleri	68
2.7.1. Batum Nahiyesi	68
2.7.2. Atina (Pazar) Nahiyesi	71
2.7.3. Lâz (Arhavi) Nahiyesi	73
2.7.4. Hemşin Nahiyesi	76
2.7.5. Diğer Nahiyeler	76
2.8. Batum Sancağı Has, Zeamet ve Tımarları	77
2.9. Mezra ve Ziraat Alanlar	79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BATUM LİMANI VE BATUM'UN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

3.1. Batum İktisadi ve Askeri Konumu	81
3.1.1. Batum Limanı	81
3.1.1.1. Ticarî Açısından Batum Limanı	84
3.1.1.2. Esir Ticareti Açısından Batum Limanı	86
3.1.2. Askerî Nakliye Açısından Batum Limanı	92
3.1.2.1. Kars ile Çıldır'a Zahire ve Mühimmat Nakli	97
3.1.2.2. Varna ve Samsun İskelelerinden Batum Kalesine Zahire Nakli	99
3.1.2.3. İstanbul'dan Gürcü ile Abaza Bölgelerine Gönderilen Zahire ve Mühimmat:	101
3.1.2.4. Gürcistan Seferinde ve Faş Kalesinin Muhafazasında Batum İskelesi	103
3.1.2.5. Erzurum, Kars ve Çıldır Muhafazalarında Batum Ambar ve İskelesi	105
3.1.2.6. İsakçı Ambarından Batum İskelesine Zahire Nakli	111
3.2. Batum'un Sosyo-Ekonomik Yapısı	113
3.2.1. Ekonomik Yapı	113
3.2.2. Sosyal Yapı ve Nüfus	121
3.2.2.1. Eşkıyalık	126
3.2.2.2. Asayiş	128
3.2.2.3. Abaza ve Çerkes Ümerası Faaliyetleri	133
3.2.2.4. Yerel Güçler	135
3.2.2.5. Hudut Meseleleri	137

SONUÇ	140
KAYNAKÇA	144
Ekler	164
ÖZGEÇMİŞ	186

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
XVIII. YÜZYILDA BATUM SANCAĞI
DOKTORA TEZİ
SİBEL ORHANKAZI
Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT
2019 – XI + 186

ÖZET

Kafkasya ve Karadeniz'in önemli liman şehirlerinden biri olan Batum, XV. Yüzyıl'da başlayan Osmanlı-Gürcü ilişkileri ve XVI. yüzyılda yoğunlaşan seferler sonucunda Osmanlı Devleti yönetimine girmiştir. Batum, tarihi, coğrafyası ve bölgedeki stratejik konumu açısından XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî açıdan istifade ettiği önemli güzergâhlardan biri olmuştur. Batum'un Osmanlı Devleti açısından işlevi en belirgin şekliyle Osmanlı-Safevi ve Osmanlı-Rus savaşları esnasında ortaya çıkmıştır. Osmanlı-Safevi ve Osmanlı-Rus Savaşlarının yoğunlaştığı XVIII. yüzyıl ve sonrasında Batum Sancağı; Erzurum, Kars, Çıldır ve Ahıska'ya her türlü zahire ve mühimmatın taşınmasında rol oynayan önemli bir merkez haline gelmiştir. Güneyi ile kuzeyinde önemli kale ve limanların bulunduğu Batum, XVIII. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılda artık büyük devletlerin merceği altında olacaktır. XIX. yüzyılda ise Rusya hareket alanını genişletmek için Batum'a nüfuz etmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti, gerek coğrafi konumu, gerek yetiştirilen ürün ve gerek bölgedeki insan kaynağı bakımından da oldukça verimli olan bu sancağı XVIII. yüzyılda özellikle askeri bir ikmal merkezi ve Karadeniz'in diğer limanlarından gelen zahire naklinde değerlendirmiştir.

Anahtar Kelime: Batum, Gürcistan, Osmanlı Devleti, Karadeniz, Kafkasya.

KAFKAS UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
HISTORY DEPARTMENT
THE DISTRICT (SANCAK) OF BATUM IN THE 18TH CENTURY
Phd
SİBEL ORHANKAZI
Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT
2019 – XI + 186

ABSTRACT

Batum (Batumi), an important port city for the Caucasus on the Black Sea, became a focus of Ottoman-Georgian relations starting in the 15th century and came under Ottoman control after a series of military campaigns in the 16th century. Based on its history, geography, and strategic location in the region, Batum became one of the most important routes used by the Ottoman Empire for political and military reasons during the 18th century. Batumi's function for the Ottoman Empire was most pronounced during the Ottoman-Safavid and Ottoman Russian wars. During the 18th and 19th centuries, when these wars became most intense, the province (*sancak*) of Batum became an important center that played a role in the transport of provisions and munitions to Erzurum, Kars, Çıldır, and Ahıska (Akhaltsikhe). Batum, with an important fortress to its south and an important port to its north, attracted the attention of the great powers toward the end of the 18th century and during the 19th century. In the 19th century, Russia sought to expand its empire by establishing control over Batum. The Ottoman Empire, for its part, sought to make use of this province both because of its strategic geographic location but also because of its agricultural productivity and its source of human resources; specifically, they used it as a military supply center and as a logistics point for distributing grain arriving from various other ports on the Black Sea.

KeyWords: Batum (Batumi), Georgia, OttomanEmpire, Black Sea, Caucasus.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti, gerek Safevi ve gerek Rusya tarafından dar bir alana sıkıştırıldığı XVIII. yüzyıl ve sonrasında siyasî ve askerî açıdan stratejik bir noktada olan Batum Sancağı'nın liman, ambar ve Kafkasyaya uzanan güzergâhlarından istifade etmiştir. Osmanlı Devleti için Batum Sancağı'nın jeostratejik öneminin ortaya çıkarılmasını amaçlayan bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Batum Sancağı'nın öneminin anlaşılması açısından öncelikle çalışmanın I. Bölümünde ana hatlarıyla Batum adı, coğrafyası, tarihi ve Batum Sancağı ile sancağın XVIII. yüzyıl fiziki yapısından bahsedilmiştir.

II. Bölümde Batum'un Osmanlı yönetimi altına girmesi, Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıldaki genel durumu ile Osmanlı-Safevi, Osmanlı-Rus Savaşları ve Osmanlı-Gürcü ilişkileri yabancı kaynaklardan da yararlanılarak izah edilmeye çalışılmıştır. Devletlerin askeri faaliyetleri sonucunda yapılan anlaşmalarda Batum ile ilgili alınan kararlara yer verilmiştir. Ayrıca Batum Sancağı idari yapısı ile köy ve nahiyelerine değinilmiştir.

III. Bölümde Karadeniz kıyılarındaki bazı limanlardan Batum limanına ve bu limandan Kafkasya'nın Osmanlı yönetimindeki sancak ve eyaletlere zahire, askeri mühimmat nakli ile ilgili veriler sunulmuştur. Ayrıca sancağın sosyo-ekonomik durumu ile Batum nahiye ve köylerindeki üretim ile hâsılları izah edilmiştir. Genel olarak nüfus ve kültürel yapı ile birlikte bölgedeki eşkıyalık faaliyetleri ve devletin aldığı önlemlere yer verilmiştir.

Çalışmada, yurt dışındaki yayınlardan haberdar eden İsviçre Basel Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları bölümünde görevli değerli arkadaşım Alexander E. BALİSTRERİ'ye, arkadaşım değerli dostum Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi'nde doktora yapmakta olan Emre KOÇ'a ve Tiflis Üniversitesi'nde çalışmakta olan Prof. Dr. Rozeta GUJEJANI'ye, çalışırken desteklerini ve kaynaklarını esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Meltem AYDIN'a ve arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Ersin DOĞANTEKİN'e, Doç. Dr. Sezai BALCI hocama, Dr. Öğr. Gör. Fadimana Çelik FİDAN'a, Batum ve Tiflis'te bana rehberlik eden arkadaşlarım

Sudan ALTUN, Abdurrahman SEÇKİN ve Turan SEÇKİN'e, çalışmama yön ve emek veren değerli hocam Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT'a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Sibel ORHANKAZI
2018/KARS

KISATMALAR

Bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
C. AS.	Cevdet, Askeriye
C. DH.	Cevdet, Dâhiliye
C. HR.	Cevdet, Hariciye
C. BH.	Cevdet, Bahriye
Çev.	Çeviren
DİA.	Diyanet Ansiylopedisi
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
Ed.	Editör
H.	Hicri
HAT.	Hatt-ı Hümayun
Haz.	Hazırlayan
M.	Miladi
OSAV.	Osmanlı Araştırmaları Vakfı
S.	Sayfa
Trc.	Tercüme
TTK.	Türk Tarih Kurumu
vs.	Vesaire
vd.	Ve diğerleri.

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.1. Batum Kalesinde Mevcud Görevli ve Ücretleri:.....	19
Tablo 1.2. 1704-1772 yılları arası Batum Kalesi Yeniçeri Neferatı Sayısı ve Masrafları:.....	21
Tablo 2.1. 1595-1849 Yılları Arasında Batum Beylerbeyi İsimleri ve Tasarruf Statüleri:.....	63
Tablo 2.2. Batum Sancağı Kaza ve Köyleri:.....	65
Tablo 2.3. Batum Kaza ve Mahallelerinde Alınan Öşür-i Hassa Miktarları:.....	70
Tablo 2.4. 1690-1707 Yılları Arasında Zeamet, Tımar, Miri Mukataa, Evkaf ve Emlak:.....	71
Tablo 2.5. Atina Nahiyesi Köyleri:.....	72
Tablo 2.6. Lâz (Arhavi) Nahiyesi Köyleri:.....	75
Tablo 3.1. 1699 ‘da İstanbul’ dan Abaza ve Gürcü Tarafına Gönderilen Zahire ve Mühimmat:.....	102
Tablo 3.2. 1754’te Faş Muhafazası İçin Batum ve Bağlı Yerlerden Alınan İmdad-ı Hazariyye:.....	104
Tablo 3.3. Erzurum ve Kars Muhafazalarında Trabzon’dan Batum Ambarına Gönderilen Zahire Miktarı:.....	108
Tablo 3.4. 1747’de Erzurum ve Kars Muhafazasında Görevli Asker İçin Trabzon’dan Batum Ambarına Gönderilen Zahire:.....	108
Tablo 3.5. 1747’de Çıldır’dan Kars’a Nakledilecek Olan Zahire:.....	109
Tablo 3.6. Kars ve Erzurum Muhafazaları için Trabzon İskelesinden Batum İskelesine Gönderilen Zahire:.....	110
Tablo 3.7. 1746’da Batum Ambarından Kars’a gönderilen Zahire:.....	110
Tablo 3.8. Faş, Sohum, Ahıska, Gönye, Batum, Kutais ve Anakara Kalelerinde Mevcud Mühimmat:.....	112
Tablo 3.9. Eylül 1704’te Batum Sancağı köyleri ve Batum nahiyesi köyleri mahsulat kaydı:.....	117
Tablo 3.10. 1769’da Eşkîya ile Mücadelede Batum Köy ve Mahallelerinden Alınan Öşür:.....	128
Tablo 3.11. Batum Sancağı Atina Nahiyesi Köylerinden Alınan Vergileri ile Mükellefleri.....	164

Tablo 3.12. Batum Sancağı Atina Nahiyesi Köylerinde Arazi ve Ürün Üzerinden Alınan Vergiler.....	167
Tablo 3.13. Batum Sancağı Atina Nahiyesi Köylerinde Hayvancılık Üzerinden Alınan Vergiler.....	171
Tablo 3.14. Arhavi (Laz) Nahiyesi Köylerinden Alınan Vergiler İle Mükellefleri	173
Tablo 3. 15. Arhavi (Laz) Nahiyesi Köylerinde Arazi ve Ürün ÜzerindenAlınan Vergiler	176
Tablo 3. 16. Arhavi (Lâz) Nahiyesi Köylerinde Hayvancılık üzerinden Alınan Vergiler	181

HARİTALAR LİSTESİ

- Harita 1.** BOA. C. AS. 198.8503.7. 184
- Harita 2.**1683 Viyana Bozgunu'ndan İtibaren Karadeniz ve Kafkasya Bölgesini Gösteren Harita;(Özetli Tarih Atlası, Emek İş yayınevi, İstanbul, 1983.)..... 185

GİRİŞ

1.Araştırmanın Amaç, Kapsam ve Yöntemi

Osmanlı Devleti yönetiminde Batum sancağının mevcut durumu, devletin tam olarak bu bölgeye hâkimiyeti, konu ile ilgili yeterince arşiv kaydı ve dokümanının olup olmadığı sorunsalı ve kaygısı “XVIII. Yüzyılda Batum Sancağı” konusunun çalışılması gerekliliğini ortaya çıkaran etkenlerin başında gelmektedir.

Tarihsel geçmişi ve konumu gereği Karadeniz ile Kafkasya'nın idarî, siyasî, kültürel ve etnik yapısı ile ilgili genel itibariyle yüzlerce çalışma yapılmıştır, halen de yapılmaktadır.¹ Fakat Osmanlı yönetiminde Karadeniz sahil bölgeleri ile Kafkasya'daki bazı kale, iskele vs. çalışılmış veya çalışılıyor olsa da uzun bir dönemi ve idari bir birimi kapsayan ayrıntılı çalışma yok denecek kadar azdır. Osmanlı Devleti hâkimiyetinde ve özellikle savaşların yoğunlaştığı dönemlerde siyasî, coğrafi ve ekonomik açıdan önemli bir konuma sahip olan Batum da konumu gereği genel bir çalışmaya ihtiyaç duyan yerlerden biridir. Bu çalışmada en azından belirli bir dönem için Osmanlı yönetimindeki idarî bir birim ana hatlarıyla verilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Batum Sancağından özellikle XVIII. yüzyılda istifade etmesi ve bu bölgeye önem vermesi, çalışma döneminin belirlenmesinde en büyük etken olmuştur. Çalışmanın ilk etabında bilgi-belge hususunda Batum ile ilgili kayıtların bazılarının çeşitli nedenlerle bulunamaması, bazı belgelerin yenilenme ve tamir gereksinimi nedeniyle zorluk yaşansa da talep edilen belgelerin restorasyonu ve dijital ortama aktarılması konuyu aydınlatmıştır.

Batum ile ilgili çalışılmamış ve gün yüzüne çıkmamış pek çok arşiv kaydı Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik ve siyasi yapısı hakkında önemli veriler sağlamaktadır.

---

¹ Karadeniz ve Kafkasya ile ilgili bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)**, TTK, Ankara, 1998; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C: II, TTK, Ankara, 2011; İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 3, Türkiye Yayımevi, İstanbul, 1971; Jakob Philipp Fallmerayer, **Trabzon İmparatorluğunun Tarihi**, (Trc. Ahmet Cevat Eren), TTK, Ankara, 2011; Ahmet Canbek, **Kafkasya'nın Ticaret Tarihi (Eski Çağlardan XVII. Yüzyıl'a Kadar)**, Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği Yayını, İstanbul, 1978; M. Hanefi Bostan, **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, TTK, Ankara 2002; Halit Özdemir, **Artvin Tarihi**, Egem Matbaacılık, Artvin, 2002; M. Sadık Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005; M. Sadık Bilge, Yılmaz Nevruz, **Umûmî Kafkas Tarihine Giriş**, C: I, II, Sebil Yayınevi, İstanbul, Sebil Yayınevi, İstanbul, 2017...

Bazı kaynaklarda Batum'un Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmesine ve ilk dönemlerine kısmen ya da dolaylı olarak değinilse de özellikle XVIII. yüzyılda Batum ile ilgili her hangi bir teferruatlı çalışmaya rastlanmamaktadır. Gürcistan'da yapılan araştırmalar neticesinde de XVIII. yüzyıl Batum'u ile ilgili çalışma ve kaynağın olmaması ve bu anlamdaki boşluk çalışmanın yönünü XVIII. yüzyıla yöneltmiştir. Çalışmanın başlangıcında ve İslam Ansiklopedisi "Batum" maddesi doğrultusunda XVIII. yüzyıl Batum'u ile ilgili esir ticareti merak uyandırsa da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki mevcut kayıtlar ve dönemin kronikleri, zamanla çalışmanın seyrini değiştirmiş ve çalışma, bir idari birimin incelenmesi halini almıştır. Bu bağlamda kesin tarihler verilmeyip genel olarak XVIII. yüzyıl Batum Sancağı vücuda getirilmiştir.

Batum ilk fethedildiği tarihlerde bir çok değişiklik yaşamış, ara fetihler ve mücadelelerle kaybedilip tekrar geri alınmıştır. Bu durum Batum'un fethedildiği ilk dönemlerde idari anlamda tam olarak bir netliğe sahip olmamasına sebep olmuştur. Fakat XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde gerek idari yapılanma gerekse bir Osmanlı şehri olarak yerini sağlamlaştırmış ve imparatorluğa sosyo-iktisadi ve kültürel anlamda farklı katkılar sunmuştur. Ayrıca Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Safevi mücadelesinin yoğunlaştığı XVIII. yüzyılda değer kazanmıştır. Batum'un stratejik önemi, 1723-1746 yılları arasındaki Osmanlı-İran savaşları sürecinde, savaşın işesi ve idaresinde açığa çıkmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Rusların Kafkasya'daki ilerleyişi, Gürcü kralının Rus himayesini kabul etmesi Osmanlı Devleti'ni de harekete geçirmiştir. Osmanlı Devleti sınır bölgelerdeki sancaklara, sınır kalelere ve limanlara önem vermeye başlamış, Doğu Karadeniz sahilindeki stratejik bölgelere asker ve mühimmat sevkiyatını artırmıştır.

Batum, limanı ve diğer limanlar arasındaki işlevi, ambarı, değirmen ve kaleler zinciri ile bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Karadeniz'de Rusya ve İran ile yaptığı savaşlarda kullanılan bir güzergâh olarak ön plana çıkmıştır. Kritik dönemlerde ve özellikle Rusya'nın Osmanlı Devleti topraklarını kuşattığı sıralarda İstanbul, Varna, Samsun, Trabzon ve Karadeniz'in diğer önemli iskelelerinden gelen askeri mühimmat, zahire vb. malzeme Kafkas bölgelerine Batum limanı üzerinden taşınmıştır. Buna paralel olarak Osmanlı askeri de burada konuşlanmıştır. Bu açıdan dönem olarak Batum Sancağının XVIII. yüzyıldaki konumuna ağırlık verilmiştir.

Arşiv kayıtlarındaki yoğunluk da genellikle bu yöndedir. Arşiv kayıtlarının yanısıra çeşitli müelliflerin eserleri ve kronikler de küçük de olsa konu ile ilgili verileri desteklemektedir.

Karadeniz'in doğu kıyısında yer alan Batum ile ilgili elde edilen en önemli kaynaklar Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden sağlanmış ve öncelikle Batum'un Karadeniz ve Kafkasya'daki rolü ile çalışmaya yön verilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Batum ile ilgili kayıtların tasnifi ve belge tamirleri konuyu biraz daha aydınlatmıştır. Batum ile ilgili derli toplu kaynakların olmaması ve bazı arşiv kayıtlarından Batum'da bir "kadı" olduğunun bilinmesine rağmen şer'îye sicillerinin mevcut olmaması ilk etapta araştırmayı zorlaştırırsa da Trabzon Şer'îye Sicilleri içerisinde Batum' u ihtiva eden konuların yer alması yelpazeyi genişletmiştir.

Batum şehir tarihinin aydınlatılmasında ve araştırma konusu ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Trabzon Şer'îye Sicilleri, Ahkâm Defterleri ve Tahrir Defterleri dışında Dâhiliye Nezareti (DH), Hariciye Nezareti (HR), Amedi Kalemî (A. AMD), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d.), Maliye Nezareti Defterleri (ML.d.) ile kaynakçada ve dipnotlarda belirtilen pek çok arşiv vesikasından yararlanılmıştır. Ebat olarak büyük, katlı ve hasarlı olan pek çok evrak da incelenmiştir. D. BŞM. Defter Numarası 3775, Gömlek Numarası 12 olan 1747 tarihli defter de bunlardan biridir. Bu defterin yanısıra Muallim Cevdet, İbnülemin, Ali Emirî tasnifinde ve Maliyeden Müdevver defterlerdeki bazı gün ışığına çıkmamış, nem, yağmur vs. tahribattan dolayı tamir ihtiyacı olan pek çok vesika incelenmiştir.

Günümüzde artık bir Gürcistan şehri olan fakat XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan Batum için Gürcistan Arşivlerinde de incelemeler yapılmıştır. Batum ile ilgili Gürcistan'da yapılan araştırmalar neticesinde Osmanlı Devleti'ne dair kayıt ve dokümanların Rusya ile yapılan savaşlar sonrasında ayırılıp Petersburg, İstanbul ve Fransa'ya götürüldüğü iddia edilmektedir. Batum merkezde yer alan devlet arşivinde 1923 yılı öncesine dair belge bulunmamaktadır. Kutaisi Merkez Arşiv müdürü MerabKezavadze'den edinilen bilgiye göre Kutaisi'deki arşivde sadece 1880-1920 yılları arasını ihtiva eden belgeler mevcuttur. Ayrıca Kutaisi Arkeoloji Müzesi'nde Osmanlı Devleti'ne ait bazı eserler mevcut olmakla birlikte Batum ile ilgili herhangi bir kaynağa rastlanmamıştır. Arşiv kayıtlarıyla

tahminen Osmanlı dönemindeki cami ve hatta kiliselerle birlikte diğer materyaller de Sovyet yönetimi sırasında yok edilmiştir.

Tiflis Milli Kütüphanesinden elde edilen bilgilere göre Gürcistan'ın önemli şehirlerinden biri olan Batum ile ilgili kapsamlı veriler elde etmek oldukça zordur. Ancak Acara bölgesi ile ilgili genel kaynaklardan istifade edilebilir. Tiflis Milli Kütüphanesinde 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Konferansı sonrasını ihtiva eden bilgiler mevcuttur. Bunların büyük çoğunluğu Rusça ve Gürcüce kaynaklar oluşturmaktadır. Gürcüce basılmış kitapların başında Merab Megrelişvili'nin *Batum Tarihi Üzerine Denemeler*'i yer alır. A. Çheidze'ye ait makalelerden oluşan kitabında da aynı tarihlerdeki olaylar yer alır. Türkiye'de de genel olarak Gürcistan ile ilgili 1877-78 yılları ve sonrasını ihtiva eden çalışmalar yapılmış ve hâlâ yapılmaktadır. Kısacası Batum ile ilgili XVIII. Yüzyıl ve öncesine tarihsel anlamda ışık tutacak ayrıntılı verilere rastlanamamıştır. Türkçe çevirisi olmayan David Karitonoviç Komakidze'nin *Batum* adlı 1956 yılında basılmış olan Rusça eseri genel itibariyle Batum coğrafyasını ele almakta ve yeterli tarihsel bir veri sağlamamaktadır.

Türkiye'de ise Batum ile ilgili eserlerin çoğu genellikle İngilizlerin Batum'u işgal ettiği 1918-1920 yıllarını kapsamaktadır. Mustafa Sarı'nın *Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Serpil Sürmeli'nin *Türk-Gürcü İlişkileri*, Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)* kitapları bu dönemle ilgili önemli kaynaklardır. Ancak son dönemlerde çalışılan tez ve makaleler mikro alanlarla ilgili veriler sağlamaktadır. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde yer alan "Batum" maddesi de konunun genel hatlarının anlaşılması ve Batum'a değinilmiş bazı kaynakların belirlenmesi açısından önem arz etmektedir.

Arşiv kaynaklarında Batum idari yapısının yanısıra Batum'a tabi olan yerlerin yol vs. tahkimi, devlete karşı yerel yöneticilerin itaatsizlikleri ve bunlarla ilgili tedbirlerin alınması bölgedeki kabilelerin eşkıyalık faaliyetleri gibi önemli veriler tespit edilmiştir. Gürcistan ve İran seferleri sırasında zahire ve mühimmat nakli, çevre bölgelerin ambarlarına zahire yetiştirilmesi için güzergâh olarak Batum iskelesinin kullanılması, Batum ve civarındaki Rus esirlerin tahliyesi arşiv kayıtlarında tespit edilen diğer konular arasındadır.

2.Kaynaklar

2.1.Kronikler

Osmanlı Devleti'nde resmi tarih yazıcılığı vakanivüslük II. Mehmed zamanında ortaya çıksa da XVIII. yüzyıl başlarında kurumsallaşmasından itibaren imparatorluğun sonuna kadar sürecek devamlı bir devlet hizmeti haline gelmiştir.² Devletin resmi tarihçileri demek olan vakanivüslerin dışında birçok değerli müellif yazdıkları eserlerle Osmanlı tarihçiliğinin gelişmesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır.³ Araştırma konusu ile ilgili genellikle öncesi ve sonrası dönemler de olmak üzere XVIII. yüzyıl kroniklerinden de yararlanılmıştır. Bu kroniklerde Batum idari yapısıyla ilgili hükümler yer almaktadır.Yararlanılan eserler:

Ayn-i Ali Efendi, Kavanin-i Al-i Osman der Mezamin-i Defter-i Divan (17. Yüzyıl); Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonunda yer alan eser Trabzon ile Batum'un tımar ve zeamet gelirleriyle ilgili bilgi içermektedir. Bu eserin Batum ve Trabzon'un idari konumu, tımar ile zeametleri ile ilgili verilerinden yararlanılmıştır.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vekayiât(1656-1704); 1714-1716 yılları arasında telif edilen eserin 1656-1671yılları arasındaki olaylardan bahseden kısmı kısaltılmış olup IV. Mehmed'in saltanatının ilk yılları ile Köprülü Mehmed Paşa ve oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın fetihlerinden bahsetmektedir. İkinci bölüm 1671-1704 dönemi müellifin bizzat yaşadığı ve gözlemlediği olayları kapsamaktadır.⁴

*Hazarfen Hüseyin Efendi, Telhisü'l-beyan Kavanin-i Ali Osman;*Eser BOA (D. NO:220.) kütüphanesinde yer almaktadır. Eserde Batum sancağı ile Trabzon eyaletinin zeamet ve tımar ile bunların hasları hakkında veri bulunmaktadır.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sisteminin hukuki Mali Müeyyide ve Mükellefleri,Midhat Sertoğlu tarafından hazırlanmış olan eserde küçük de olsa Batum konumu ile ilgili veri mevcuttur.

² Erhan Afyoncu, **Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi,** Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 15.

³ Necdet Öztürk, **Osmanlı Tarihçileri,** Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s. 149.

⁴ Öztürk, **Osmanlı Tarihçileri,** s. 138.

Ahmed Vasıf Efendi, Mehâsin'ül-Âsâr ve Hakikâikü'l-Ahbâr (1752-1774); Eser, Rus tehtidine karşı Batum muhafazası ile ilgili veri sunmaktadır. Ayrıca eserde Batum limanının önemi vurgulanmıştır.

Mustafa Nuri Paşa, Netayicül-vukuat; kuruluşundan 1841'e kadar geçen devreyi kapsayan Osmanlı İmparatorluğu tarihini ele alır. Eser devletin askeri ve sivil alanlardaki bütün kurumlarını ve örgütlenmelerini titizlikle inceleyen değerli bir kaynaktır.⁵

Gelibolulu Mustafa Âli, Nusret-Nâme; Gelibolulu Mustafa Âli Şark seferleri sonucunda Gürcistan ve Şirvan fethinde askeri başarılarıdaki katkısını ve askeri neticeyi ortaya koymak için eserine zaferlerini anlatan kitap anlamında "Nusret-Nâme" ismini vermiştir. Eserin ilk kısmı Lala Mustafa Paşa önderliğindeki Osmanlı ordusunun 1577-80 Güney Kafkasya seferine dair hadiseleri ve resmi yazışmaları içermekte, ikinci kısım 1580 ilkbaharında Osmanlı ordusunun Kars'a gelişi ile burada tarihi kalenin yeniden inşası gibi konuları ve bu dönemde vuku' bulan diplomatik kayıtları ihtiva etmektedir.⁶

Selânikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî; Divan-ı Hümâyûn katibleri arasında yer aldığı tahmin edilen Selânikî'nin eseri bazı istisnai vakalar hariç III. Murad'ın cülusundan itibaren Osmanlı devleti merkezini meşgul eden olayları ele almaktadır.⁷

2.2.Arşiv Kaynakları

Kayıt tutma geleneği oldukça sağlam olan Osmanlı Devleti, Gürcistan coğrafyası ile münasebetlerini de gerek mali, askeri, idari ve adli gerekçelerle an be an kayıt altına almış, bu sayede Gürcistan tarihine ışık tutacak on binlerce belge ortaya çıkmıştır. Din, diplomasi, bayındırlık, eğitim, askeri ve sosyal hayat olmak üzere pek çok alanda bu belgelerden istifade edilmektedir.⁸ Konu ile ilgili istifade edilen Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri:

⁵Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül-vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C.I/II, sadeleştiren Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1992, s. XIII.

⁶ Gelibolulu Mustafa Âli, *Nusret-Nâme*, haz. Mustafa Eravcı, TTK, Ankara, 2014, s. XXX, XXXII.

⁷ Bekir Küttükoğlu, *Vekayi'nüvis Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1994, 354.

⁸ Mümin Yıldıztaş, *Osmanlı Arşiv kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*, ed. Murat Kasap, Gürcistan Dostluk Derneği, İstanbul, 2012, s. 18.

Meşihat Şer'îye Sicil Defterleri (MŞH. ŞSC. d.)

Dil, din ve renk farkı gözetilmeksizin bütün insanlarla ilgili olayları ilgilendiren mahkeme kararlarını ve idari düzenlemeleri ihtiva eden⁹ ve Osmanlı Arşivi'nde mevcut önemli bir arşiv malzemesi olan şer'îye sicilleri söz konusu çalışmanın da önemli kaynaklarını oluşturur düzeydedir. Batum Sancağı'na ait doğrudan sicil kaydı bulunmamasına rağmen Trabzon şer'îye sicilleri içerisinde Batum ile ilgili pek çok hükmün yer alması önem arz etmektedir. Böylece iktisadi, askeri, idari ve sosyal açıdan konuya ışık tutacak önemli bilgiler elde edilmiştir. Konu ile ilgili 1700- 1800 yılları arasındaki defterler incelenmiş ve bu defterler arasından dipnot ve kaynakçada gösterilen pek çok hüküm kullanılmıştır.

Tahrir Defterleri (TT. d.)

Osmanlı Devletinde gelir kaynaklarının tespiti ve tımarların tayini amacıyla tutulan tahrir defterleri aşiv kayıtları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu defterlerin asıl amacı vergiye esas kalemleri belirlemektir. Ayrıca salıyanesiz eyaletlerde uygulanan tımar sisteminin işleyişini, dağılımını ve bir nevi idari yapılanmayı ortaya konulmaktadır.

Tahrir Defterleri imparatorluğun asıl yapısını, sosyal bünyesini ve müesseselerini ortaya çıkardığı gibi imparatorluğun yayıldığı ülkelerin de mahalli tarihlerini, sosyo-ekonomik ve kültürel durumlarını aydınlatmak açısından önem taşır.¹⁰ Mufassal ve icmal olmak üzere ikiye ayrılan bu defterler her sancak için ayrı bir nüfus ve gelir defteri meydana getirirlerdi. O bölgede vergi kaynakları çeşitli nedenlerle değiştiği zaman her 10, 20 veya 30 yılda tahrir işlemi yenilenirdi.¹¹

TT. d. G.N. 1031;

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan ve tarihi belli olmayan 1031 numaralı 21 sayfa, 40 varaklık icmal defterinde Batum livası ve bazı nahiyelerinin zeamet ve tımar gelirleri kayıtlıdır. Tarihi belli olmamakla birlikte defter XVIII. yüzyıl Batum nahiyeleri ve yüzyılın bazı arşiv kaynaklarındaki verilerle örtüşmektedir.

⁹ Ahmet Akgündüz, **Şer'îye Sicilleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988, s. 11.

¹⁰ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, TTK, Ankara, 1991, s.IX.

¹¹ Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük vd. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2010, s.99.

TT. d. G.N. 1138;

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan XVIII. yüzyıl Batum'u ile ilgili en önemli defterlerden biri 29 Eylül 1704 tarihli olan ve giriş kısmında bir hükmün yer aldığı 1138 numaralı mufassaldır. Defterin ilk ve A ile B olarak ayrılan sayfasında Batum köy ve hâsılları ile Batum'un Göril memleketine tabi olduğu ile ilgili hüküm yer almaktadır. Defterde Batum'a tabi nahiye ve köylerle birlikte bunların vergi toplamları ile yetiştirilen ürünler mevcuttur. Defter siyah deri ciltli olup, defterde 46 sayfa ve sayfaların her biri 4 varaktan olmak üzere boş birkaç sayfa hariç toplam 172 varak mevcuttur. Varak sayıları belirgin olarak yazılmıştır. Bu tahrirde her nahiyenin köyüne tek tek sıra verilmiş ve köylerin hâsılları yazılmıştır.

TT. d. G.N. 1140; Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki II. Mustafa'nın mührünün olduğu ve 1104-1105/1692-1693 tarihli hükümler ile 1129/1716 tarihli ve Batum Sancağı ve Sancağa bağlı köyler ile ilgili hükümlerin de yer aldığı bu icmal defteri Batum livasının zuema ve erbab-ı tımarı bedeliyesi kaydını göstermektedir. Defter siyah deri ciltli olup 17 sayfadır. Defterin her sayfasında belirtilmemekle birlikte 4 varak mevcuttur.

Bâb-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemî Defterleri (D. BŞM. d.)

Osmanlı maliyesinin en önemli kalemî Başmuhasebe Kalemî olup XVII. Yüzyılın başlarında ihdas olunmuştur. Mali hesapları kontrolle vazifeli kalemlerin bir araya getirilip sorumlu bir memura bağlanmasıyla meydana gelmiştir.¹²

Divan-ı Hümayun ve Bâb-ı Asafî Defterleri (A. DVN.)

-Mühimme Defterleri, A.(DVNSMHH.d.); Dahilî ve haricî, önemli siyasî, askerî, içtimaî ve iktisadî kararların Divan-ı Hümayûnda görüşülüp kaydedildiği defterlerdir. Bu defterlerdeki bazı hükümlerden Batum idarî ve ekonomik yapısı ile ilgili önemli veriler elde edilmiştir.

-Ahkâm Defterleri (Trabzon Ahkâm Defterleri/A.DVNS.AHK.TZ.d.); Ahkâm Defterleri Divan-ı Hümayundan çıkan hükümlerin kaydına dair olan defterlerdir. Padişah adına yazılan bu hükümlere ferman adı da verilir. İçerik olarak Şikâyet

¹² Genç, Mustafa Küçük vd. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, s.147.

Defterleri'nin devamı olan bu defterler eyaletlere göre tutulup Şikâyet Defterler'nden 104 sene sonra 1742 tarihinden başlayıp II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiştir.¹³ Bunların içerisinde Trabzon'a ait ve Batum ile ilgili hükümlerin yer aldığı Ahkâm Defterleri bulunmaktadır. 1 ve 2 numaralı Trabzon Ahkâm defterleri içerisinde XVIII. yüzyıl Batum güzergâhı, Batum limanı ve anbarı ile ilgili önemli veriler elde edilmiştir.

Nüfus Defterleri (NFS. d.) No:1170: Çalışılan dönemi kapsamıyor olsa da Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtları içerisinde yer alan 1835 tarihli bu nüfus defteri, Batum'un sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı ile idaresindeki değişikliklerin anlaşılması amacıyla incelenerek dönemle ilgili bazı yer isimleri tespit edilmiştir.

---

¹³ Genç, Mustafa Küçük vd. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, s.7-22-40.

BİRİNCİ BÖLÜM

BATUM TARİHİ VE ŞEHRİN FİZİKİ YAPISI

1.1. Batum Tarihi

1.1.1. Batum Adı

Geçmişten günümüze Türkiye, Rusya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan gibi bölge devletleri için hayati öneme sahip ve Kafkasya'nın batısında ile Karadeniz'in güneydoğusunda yer alan Batum, günümüzde Gürcistan Cumhuriyeti'ne bağlı Acaristan Özerk Bölgesi'nin başkentidir.¹Ayrıca Batum, 1461'de fethedilen Trabzon şehrinin de ismidir.²

Batum, Eskiçağda Pers İmparatorluğu sınırları içerisinde “Bathys” adıyla bilinen bir liman şehri olarak kuruldu.³ “Bathys”, “Batusi” adıyla Aristoteles ile birlikte anılan bugünkü Batum topraklarında Roma imparatoru Adriane zamanında II. Yüzyılda Romalıların askeri üsleri vardı.⁴Batum ismini ise ilk kez Romalı yazar Plinya (D.Ö. 23-73) kullanmıştır. PlinyaKolhis'in nehirlerinden bahsederken Bathus/Bathys'dan söz etmektedir. Bu nehrin Gürcüce adı Batumi kelimesinin de türemiş olduğu Bat'dır. Yunanlılar bu nehri Yunanca derin anlamına gelen Badus olarak adlandırmışlardır. Plinya'dan sonra Arrianos (D.Ö. 80-160) Bathus/Bathys adından bahsetmektedir. Batus diye adlandırılan nehir esasında Korolistkskali'dir.⁵

Atabek Yurdu⁶ etkileşim sahası içerisinde yerini almış olan⁷ ve Kutais, İmereti, (İmeret/Açıkbaş/Başaçık), Samegrelo (Megrel/Dadyan) ile birlikte Acara adı verilen Kıpçak Türkü kökenli Müslüman Gürcülerin yaşadığı Batum, Batı Gürcistan'ı teşkil

¹ Mustafa Sarı, **Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, TTK, Ankara 20014, s. XIII, 1.

² Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, **Evlîyâ Çelebi Seyehatnâmesi**, 2. Kitap 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s.98 (seyahatnâmeğe göre Lezgi ve Tarabzen de Trabzon şehrine verilen isimlerdir.)

³ İdris Bostan, “ Batum “, **TDVİA**, TDV. Yayınları, C:5, İstanbul, 1992. s.210.

⁴ Otar Miminoşvili, **Gürcistan'da Etnografik Yolculuk**, (çev. Hacer Özkan), Çiviyazıları, 1999, İstanbul, s.111.

⁵ Sarı, **Türkiye Kafkas İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, s.3.

⁶Yabancıların Samtzkhe-Saatabegodedikleri ve “TheAtabegi's Country” diye adlandırdıkları “Atabek Yurdu” W.E.D. Allen'in “A History Of TheGeorgian People” adlı kitabında belirtildiğine göre Ortaçağ monarşi gücünün çekirdeğini oluşturan ve Gürcistan şair ile kralların üreme ve yayılma alanı olan bir yerd; bkz. W.E.D. Allen, **A History Of TheGeorgian People**,Lowe&Brydone (Printers) Ltd. London, 1971, s.148.

⁷ İkrâm Çınar, **Atabek Yurdu**, IQ kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2015, s.20,21.

eder. Merkezi Batum (Bathumi) olan Çoruh nehri ağzındaki bölge ise Guria (Gürel) olarak adlandırılır.⁸Batum, Osmanlıların Çerkesler ve Abazalar üzerindeki nüfuzunu koruduğu Bükreş Antlaşması sonrası Kafkasya'daki Osmanlı toprakları içerisindeki yerini korumuştur.⁹

1.1.2. Batum Coğrafyası

Batum, Rusça'daGruzya, Gürcüce'deSakartvelo ve Batı dillerinde Georgia olarak bilinen¹⁰ Gürcistan'ın Acara özerk bölgesinde yerleşkesi Karadeniz'in güneydoğu sahilinin 41(derece) 39' 30" kuzey genişliği 41(derece) 38' 15" doğu kısmı (Grinviç bölgesi) Kakaber yöresinin üçgeninde Karadeniz'in Sevestapol'dan sonraki kısmında bulunmaktadır. Karadeniz'in en güney kısmında yer alan Kakaber ovası bir tarafı geniş sahil boyu diğer tarafı tropikal örtüyle kaplı bir alandır. Coğrafi olarak Batum Türkiye'nin Karadeniz sahil kentleriyle sınırdır.¹¹

Batum, konumu gereği geçmişten günümüze hem Karadeniz'e hem de Kafkasya'ya bağlanan bir güzergâhtır. Gerek kara yoluyla gerekse deniz yoluyla Gürcistan'ın Anadolu'ya açılan kilidi konumunda olan Batum; iskelesi, ambarları, hanları, kaleleri ve zengin köyleriyle Osmanlı Devletinin istifade ettiği merkezlerden biridir.¹²

Colchian-Lazistan havzasındaki liman, kasaba ve kalelerin fazlalığından bahseden W.E.D. Allen, Bathys'in Çoruh nehrinin ağzında bir derin liman olarak adlandırıldığını ifade etmektedir. Bathys ve Rioni nehrinin ağzındaki Phasisgeçildikten sonra ay şeklinde olan kıyı yukarı doğru takip edilerek Dioscurias'a gelinir; kıyından içeriye doğru gidilince Guria dağlarının eteklerinde eski bir Roma kalesi olan Petrave daha da ileride "İkiz Kalesi" Sarapana ile birlikte İberiya tarafındaki dağ geçidini koruyan Alexandria vardır.¹³

⁸ Merkezi Tiflis olan Kür nehri vadisi, Kartveli (Kartli), Yura ve Alazan vadilerini kapsayan ve merkezi Zagem olan dağlık bölge Kakheti (Kakhet) ise Doğu Gürcistan'ı teşkil eder. Bkz. M. Sadık Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.15.

⁹ M. Sadık Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.177,178.

¹⁰ Davut Dursun, "Gürcistan", **TDVİA**, C:14, 1996, s. 310.

¹¹ David KaritonoviçKomakidze, **Batum**, Batum 1956, s. 3.

¹² BOA. A.DVNSAHK. TZ. d.1.76.

¹³ W.E.D. Allen, **A History Of TheGeorgian People**,Lowe&Brydone (Printers) Ltd. London, 1971. s.50.

Karadeniz'in kıyısında bir liman şehri ve Acaristan'ın merkezi olan¹⁴ Gürcülerin "Batumi" dedikleri yer, Karadeniz'in doğu kıyısında, Türkiye sınırına 15 km. mesafededir.¹⁵ Acaristan Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Ardahan ve Artvin illerinin sınırında ve asıl Gürcistan'ın batısında yer alan küçük bir ülkedir. Kuzeyinde Acara dağları ve İmeretya, güneyinde Şavşat ve Arsiyan dağları ile Türkiye, doğusunda Suramdağları ve Ahıska, batısında ise Karadeniz bulunmaktadır.¹⁶

1.1.3. Batum Tarihi

Batum bölgesinde Korolistkali, Çoruh ve Çoluk nehirleri boylarında M.Ö. 3000'li yıllardan beri yerleşimin olduğu bilinse de bu dönem ile ilgili yeteri kadar bilgi yoktur. Batum bölgesinde M.Ö. 3000 yılından itibaren insanların yerleşmeye başladıkları bilindiği halde şehrin bulunduğu sahil bölgesinde yerleşim ancak M.Ö. I. Yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu durum muhtemelen Batum sahil mıntıkasının bataklık olmasıyla ilgilidir. M.Ö. X. Yüzyıldan itibaren bu günkü Gagra'dan Çoruh nehrine kadar uzanan ve Batum'u da kapsayan bölgeye Kolhis (Kolheti-Kolhidya) adı verilmişti. Yunan denizcileri M.Ö. X. Yüzyılın başlarında Kolhis kıyılarına ulaşmış bu tarihten sonra bölgede koloniler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bölgede Yunan kolonilerden hemen sonra Roma kolonileri kuruldu. Bu kolonilerin bugünkü Batum'un bulunduğu yerde kurulup kurulmadığı ise tartışma konusudur. Ancak *Kızıl Acaristan Salnamesi*'nde Batum bölgesinin bu dönemlerde insanların yerleşimine açık olmadığından kesin olarak bahsedilmektedir. Kaynakların azlığı ise bu durumu muğlak hale getirmektedir. Batum M.Ö. IV. Yüzyılda Batı Gürcistan Krallığı topraklarına M.Ö. 66-64 yılları arasında bütün Kafkasya ile birlikte Roma hâkimiyetine girdi.¹⁷ M.Ö. 63'ten sonra Romalıların doğu seferleri için lojistik ikmal merkezi olarak kullanıldı.¹⁸ Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldıktan sonra VI. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun eline geçti ve bütün bölge ile birlikte Bizanslılar tarafından vasalları olan Laz Krallığı (Eğrisi) idaresine verildi. Batum bu dönemde de askeri ve ticari bir üs olarak hizmet verdi. Bizanslıların Batum'daki hâkimiyetleri

¹⁴ Rövsen Alizade, "Acaralıların Tarihsel Rolüne Dair", **Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri**, Uluslararası Bilgi Şöleni, Bildiriler, Ordu, 2011, s.504.

¹⁵ Nihat Kaşıkçı, Hasan Yılmaz, **Aras'tan Volga'ya Kafkaslar (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar)**, İkinci Baskı, 2000, s.146.

¹⁶ Alizade, "Acaralıların Tarihsel Rolüne Dair", s.504.

¹⁷ Sarı, **Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, s.2

¹⁸ Bostan, "Batum", s.210.

610-641 yılları İmparator Heraklius zamanına kadar devam etti.¹⁹ IX. yüzyılda şehir Müslümanlar tarafından fethedildi. X. yüzyılda Gürcistan Birleşik Krallığı'nın idaresine girdi ve en parlak dönemini, Gürcü Kraliçesi Tamara zamanında yaşadı. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batum, Gürcistan ile birlikte Batum da Selçuklu egemenliğine girdi.²⁰ XIII. yüzyılın başından itibaren Moğol, Arap ve Gürcüler tarafından yağmalandı. 1238'de bütün Kafkasya olduğu gibi Batum ve civarı da Moğol istilasına uğradı. İstila sonucunda Batum, Tamara Prenslığı'nin yerine teşekkül eden Gürcü prenslikleri tarafından el değiştirdikten sonra Trabzon İmparatorluğu'nun eline geçti.²¹ Latinlerin İstanbul'u zapt etmeleriyle Aleksî Komnenostarafından kurulan Trabzon İmparatorluğu ilk devirlerde Karadeniz Ereğlisi'nden Batum'a kadar olan sahil kısmı ile dâhilindeki bazı yerlere sahipti. XII. yüzyılın ortalarına doğru doğuda "Kolkid" yani "Batum" ve Poti mıntıklarının elden çıkması, XIV. yüzyılda Türkmenlerin Anadolu'da sahile doğru inmeleri ve Halipya denilen Giresun ve Ordu taraflarının İmparator II. Yuannis (1280-1297) zamanında Türkmenler tarafından işgal edilmesi, İmparatorluğun Giresun ile Batum'un batı sahilindeki sahaya çekilmesine sebep oldu.²²

1384 tarihinde Gürcistan'ı zapt eden Timur, bölgedeki hâkimiyetini tesis etmek için 1386-1403 yılları arasında Gürcistan'a yedi kez sefer düzenledi. Ancak Timur hâkimiyeti kısa sürdü ve Batum XV. yüzyıl başlarında Guria prensliği tarafından ele geçirildi. XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batum ile Kafkasya üzerinde yeni bir güç olan Osmanlı Devleti hâkimiyeti başladı.²³ 1878'e kadar Osmanlı idaresinde kalan Batum şehri, III. Ahmet'in vezirlerinden Hasan Paşa tarafından 1704'te mahalli Acara geleneklerine göre büyük ölçüde restore edildi.²⁴

1.2. Batum Şehri Fiziki Yapısı

Osmanlı Devleti'nde genel itibariyle camilerin etrafında kurulan şehir, ticarî faaliyetlerin yanısıra dini, siyasi, ilmi, adli, idari ve askeri her türlü sosyo-ekonomik gereksinimlerin görüldüğü bir birimdir. Cami ile birlikte şehrin birinci halkasını çarşı

¹⁹ Sarı, **Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, s.2-4.

²⁰ Bostan, "Batum", s.210.

²¹ Sarı, **Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, s.6,7.

²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C: II, TTK, Ankara, 2011, s. 451,452.

²³ Sarı, **Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, s.6,7.

²⁴ Kaşıkçı, Hasan Yılmaz, **Aras'tan Volga'ya Kafkaslar (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar)**, s.146.

diğer halkalarını da mahalleler oluşturmaktaydı. Aynı hizmeti veren ve aynı zanaati icra eden esnaf ve tüccar çarşılarda mesleklerini icra ederdi. Şehri kasaba, köy ve nahiye gibi diğer birimlerden ayıran özellik ise nüfus yoğunluğu değil; örgütlü toplumsal hayatın yaşandığı, resmi ve gayr-i resmi müesseselerin geliştiği ve bürokratikleştiği bir birim olmasıydı.²⁵ Osmanlı Devleti'nde şehir ve diğer birimler için nüfus miktarını kesin olarak ifade etmek mümkün olmamakla birlikte genellikle 2.000-20.000 arası kasaba; bundan daha kalabalık yerler ise şehir olarak tanımlanmaktadır.²⁶ Ancak konumu ve işlevi gereği Batum, bir istisna sayılır. XVIII. yüzyılda nüfusu 2.000 kadar olan Batum şehri de küçük olmasına karşılık çok iyi bir savunma merkeziydi. XIX. yüzyılda önemi iyice artan şehrin nüfusu 5.000'e yükselmiştir.²⁷

XVIII. yüzyılın önemli liman şehirlerinden olan Batum'da şehir çarşısı etrafında toplanmıştır. Şehrin çarşısı kale içindedir ve ismi Kale Çarşısı'dır. Askeri bölge olması dolayısıyla çarşı etrafında bir de kale zinciri oluşturularak bununla beraber tabya inşaları da gerçekleştirilmiştir. Merkezinde bir tüccar hanının da yer aldığı şehrin imarına özellikle XVIII. yüzyılın başlarında ağırlık verilmiş bununla birlikte pek çok cami inşası gerçekleştirilmiştir.²⁸

1.2.1. Batum Kalesi

XVII. yüzyıl boyunca imparatorluklar topraklarını savunmak ve yapılacak akınlarda üs olarak kullanmak için ya mevcut kaleleri tamir etmiş ya da birçok yeni kale inşa etmişlerdir. Yeniçağ başlangıcındaki savaşlarda askeri mimarideki değişiklikler kalelere ve müstahkem bölgelere yönelik kuşatmalara odaklanmayı gerekli kıldı. Bu anlamda istihkâmda ilk yeniliklerin çoğu İtalya'da geliştirildi.²⁹ Osmanlı tarihinde özellikle sınır bölgelerden bahsedilirken rastlanan "palanka", İtalyanca "palanca", Fransızca "palanque" (kazık) kelimesinin Türkçeleşmiş şekli olup ağaç kütüklerinden koruyucu bir çitle çevrili basit bir kaleyi ifade etmektedir. Ufak bir

²⁵ Ziya Kazıcı, **Osmanlı'da Toplum Yapısı**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2017, s.81,82.

²⁶ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2003, s.62; Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı**, TTK. Ankara, 2018. s. 19.

²⁷ Kaşıkçı, Hasan Yılmaz, **Aras'tan Volga'ya Kafkaslar (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar)**, s.146.

²⁸ BOA. C. AS. 198. 8503. 7;BOA. AE. SMHD I- 128-9353-1; BOA. MAD. d. 9952. 133;MAD. d. 9952. 140.

²⁹ Mark, L. Stein, **Osmanlı Kaleleri, Avrupa'da Hudut Boyları**, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.s.4-27,28.

garnizonu barındıran basit ve acele yapılmış kaleler tarihin erken dönemlerden itibaren kullanılmıştır. Koruma amaçlı askerî yapı ve tesislere genel olarak “tahkimat” veya “istihkâm” denilmekteydi. Askerî mimarinin gelişmiş döneminde ileri taşan istihkâm çıkıntılarına “tabya” adı verilmiştir. Türkçe’de XVIII. yüzyıla kadar kalenin karşılığı “diz” olup sonraları sadece dizdar (kale muhafızı) uzun süre kullanılmıştır. Genellikle kaleler yol kavşağı, ana yol, geçit yeri, dağlar arasında boğaz, denize uzanan burun, kıyıdan az uzaktaki adacıklar, köprübaşları gibi stratejik yerlerde inşa edilmiş ve bu sırada arazinin tabii özelliklerinden de yararlanılmıştır. Kale mimarisinin en önemli kısmı kule veya burçlardır. Kalelerin içinde bir kumandan konutu ile bazan kulelerden birinin içinde veya ayrı bir yapı halinde bir ibadet yeri de bulunmaktadır. Kale muhafızları kulelerin veya kalenin içinde ayrı binalarda yaşıyorlardı. Her kalenin yiyecek saklamak üzere kârgir ambarları, koğuşları, özellikle su ihtiyacını karşılamak üzere kuyusu veya sarnıçları da vardı. Bazı kalelerde su ihtiyacını karşılamak, uzun kuşatmalara dayanabilmek için dışarıdaki bir kaynağa inen tünel biçiminde gizli bir yol da bulunuyordu.³⁰

Osmanlı Devleti’nde de XVI. yüzyılın sonlarında ve sonraki dönemlerde özellikle XVIII. yüzyılda Kafkasya’da Rusya Devleti’ne karşı müdafaa hattı teşkil eden kaleler zinciri oluşturularak birçok kale ya inşa edildi ya da mevcut kaleler tamir edildi. 1578 yılında Şirvan seferi için Serdar tayin edilen Lala Mustafa Paşa Karadeniz kıyısındaki Göril, Dadyan ve Açıkbaş memleketlerinde Batum ile Faş gibi kalelerin olduğunu, harap edilmiş olmalarına rağmen tamir ve inşa edilebileceklerini İstanbul’a bildirmiştir.³¹ Bu kalelerin bu tarihlerde hemen yapılıp yapılmadığı ile ilgili net bilgi mevcut değildir. Ancak sonraki tarihlerde mevcut kalelerle ilgili verilere rastlamak mümkündür.³²

Henüz 1514’de başlayan Dadyan, Göril ve Abaza eşkıyalıklarına önlemek amacıyla Açıkbaş Bagrad’ta ve Batum’da birer palanka inşa edilmesi ve muhafazasının sağlanması ile ilgili hükümler gönderilmişti. Serasker Halil Paşaya gönderilen bir fermanla Batum ve Bağdatçık’ta birer kale yapılması ve yeterince muhafız

³⁰ Semavi Eyice, “Kale”, TDVİA, C:24, 2001, s.234,235.

³¹ Mahir Aydın, “Faş Kalesi”, **Osmanlı Araştırmaları VI**, İstanbul, 1986, s.67-69.

³² M. Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Elleri’ni Fethi (1451-1590)**, TTK, Ankara, 1998, s.437..

konulması emredilmiş ancak bu hemen gerçekleşmemiştir.³³ Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Batum'un merkezinde, Batum'u çevreleyen mıntıkada ve ayrıca Gürcistan sınırında pek çok Batum kalesi yer almaktadır. Bunlar arasından en işlevsel olanı çarşıya ve iskeleye yakın olan Batum Çarşısı adı verilen kaledir. Bu kale şehrin merkezine konuşlanmış askeri nüfus açısından ve iskeleye gelen askeri zahire, mühimmat vs.malların muhafaza edilmesi açısından oldukça önemliydi.³⁴

XVIII. Yüzyılın başlarında Batum Kalesi'nin korunması için hizmet eden ortalama 200-300 civarında yeniçerinin yanısıra Batum ve Gönnye sahilleri ile Abaza ve Megrel gemilerinin korunması için de beş işkampaviye görevlendirildi.³⁵ Batum iskelesine yakın olan Batum Kalesi bu yüzyıl boyunca tabyalar ile birlikte yeniden tamir ve inşa edilerek varlığını sürdürdü.³⁶ Batum Kalesi'nin yeniden inşası ve tabya duvarlarının tamiri 1703 senesine denk gelir.³⁷ Bununla birlikte bu tarihte gemilerin uygun yerlere demir atma sıkıntısı ve İstanbul'dan hiçbir limana uğramadan doğrudan Batum'a gelen yaklaşık 40 kadar işkampoyeninyükleri boşaltıp bunların hemen geri dönememe sıkıntısı bu gerekliliği daha da kuvvetlendirmiştir.³⁸ 1703'te Batum Limanı'nda yeniden bir kale inşa edilirken eksik kısımların tamamlanması hususununyanısıra Karadeniz üzerinden her hangi bir yere büyük top havan ve şayka nakli gerçekleştiren büyük yük gemilerinin demir atacak limanların ve mühimmatın korunacağı kalelerin olması önemliydi. İşkampoyelerin rüzgârın şiddetine maruz kalması ve fırkatelerin uzunluklarının Göril, Dadyan ve Abaza koylarına zarar vererek bu koylara girişi engellemesi, bu nedenle bölgenin caydırıcılığının ortadan kalkması gibi olumsuzluklar, hatta bölgeyi tehdit eden unsurları uzaklaştırmanın zorluğu kale ve limanın yeniden inşa edilmesi gerekliliğini ortaya çıkarıyordu. Bölgede kale ve liman inşaları gerçekleştirilirken, şaykalarda mevcut zahirelerin bir kısmı Gönnye Kalesi'ne bir kısmı ise yeniden inşa edilen Batum Kalesi'nde muhafaza

³³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât (1656-1704)**, Haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 1995, s. 769-770-841.

³⁴ BOA. İE.AS.6888; BOA. C. AS. 198. 8503. 7.

³⁵ İdris Bostan, "Batum", **TDVİA**, C:5, Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları, İstanbul,1992, s. 210. (1578'deki Şark Seferi sonucunda sınırların genişlemesi ile birlikte Çıldır ve Batum Eyaletleri kurulmuştur; Bilgehan Pamuk, **XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.55; **Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s.294-295.)

³⁶ BOA. C. ML. 674. 27635. 1.

³⁷ BOA. C. SM. 160. 8035. 3.

³⁸ BOA.C. AS. 878. 37712.1.

ediliyordu.³⁹ 1704 tarihinde Batum Kalesi ve limanında yeniden inşa edilecek tabyaların tamamlanması şartıyla Müslim, zımmi ve Müslümanlığa geçmiş olanlar hizmetleri karşılığında her türlü tekâliften muaf tutulmuşlardı.⁴⁰ Kale malzemesi olarak Faş'a göre Batum kalesinde daha çok taş kullanılmıştır. Batum, kale yapımında kullanılacak malzeme açısından yeterliydi. Malzemenin varlığı ve Faş Kalesi'ne yakınlığı gibi nedenlerden dolayı 1724'te yapılacak olan Faş Kalesi'nin taşlarının da Batum ve çevresinden temin edileceği tespit edilmiştir.⁴¹

Gürcistan sınırında yer alan Batum Kalesi topçubası 11 Şubat 1716'da Ahmed Bey idi. Kale kethüdası ise 20 akçe yevmiye ile Ömer Beydi.⁴² Kalede 1729'da Cami-i Hassa mevcut olup 10 akçe yevmiye ile imam, 6 akçe ile hatip olan Hafız İbrahim görevlendirilmiştir. Ancak Hafız İbrahim görevinin başında bulunmadığından daha sonra bu göreve Mustafa Halife'ye tevcih olunmuştur.⁴³

Batum kalesinin azeb ağalığı ise 1710'da günlük 30 akçe ulufe ile Mehmed b. Ahmed tarafından icra olunmaktaydı. Batum'da yer alan Cami-i hassanın imamet, hitabet, müezzinlik ve kayyumluk gibi vazifeleri, yeniçeri esamisine mutasarrıf olan Muhammed Ahmed Ağa tarafından ihlal edilince Gönye Beyi Mustafa görevi akrabası İbrahim adındaki birine vermiştir. 1710 yılında vazife hâlâ İbrahim Bey üzerinde idi.⁴⁴ Bu tarihte Batum Kalesi mustahfızankethüdalığına vefat eden Hüseyin Abdullah yerine Batum kadısı Mustafa Efendinin arzıyla 18 akçe ulufe ile Mehmed getirilmişti.⁴⁵

1729'da Batum Kalesi muhafazasında olan yeniçerilerinin et (zarar-ı lahm) ve zahire bahaları 68.180 akçe ve hasene-i kuruştan 1.153 akçesi toplam 69.333 akçeden her bir guruşu 125'er akçe olarak hesaplanmıştır. Bundan sadece 576,5 esedi kuruş ile 17 pare ile akçesi hazine-i amire defterine kayd olunmuştur.⁴⁶ 1738 yılında mevcut 320 neferatın et ve zahire bedelleri 1 yük 89.080 akçeydi. 1738'de Batum Kalesi

---

³⁹ BOA. C. AS. 878. 37712. 1. 1.

⁴⁰ BOA. C. ML. 674. 27635. 1. 2.

⁴¹ Aydın, Faş Kalesi, s.72.

⁴² BOA. İE. AS. 6888.

⁴³ BOA. İE.EV. 6724.

⁴⁴ BAO. AE. III. Ahmed. 6939. 1. 2.

⁴⁵ BOA. İE.AS.5559.

⁴⁶ BOA. AE. III. Ahmed. 17344.

muhafazasında olan dergâh-ı ali yeniçerilerinden 320 neferin kullanacağı et ve diğer zahire bahaları bir yük 89.080 akçedir.⁴⁷

⁴⁷ BOA. AE. SMHD I. 105. 7456.1; Osmanlı maliyesinde kullanılan ölçü birimlerinden biri arşiv kayıtlarında sıkça karşılaştığımız “yük” tabiridir. Sabit bir değeri olmayıp hayvan ya da araba üzerine konulan yükler çeşitli muhafazalar ve denkler halinde bir hacme sahiplerdi. Bazı mallar; heybe, bohça, çuval, torba, tulum, sepet ve sandık içine yüklenirken ipek, tiftik ve baharat gibi malzemeler için özel taşıma denklemleri yapılır ve ayrı bağlama yöntemleri kullanılırdı. Bkz. Ömer İşbilir, “Yük”, TDVİAM, C:44, 2013, s.46; *Kıyye*, *vukıyye*, *ukıyye* ve *vakiyye* isimleri ile anılan okka veya hokka on ikide bir anlamına gelen bir ölçü birimiydi. XVI ve XVII. Yüzyıllarda Macaristan’da kullanılan 400 dirhemlik Osmanlı okkaları için 1259,2 gr. ve 1281 gr. olmak üzere iki değer verilmekteydi. XVIII. yüzyılın sonunda okkanın Van’da 460-470, Beyazıt ile Hoy’da 700 ve Basra’da 550 dirheme denk düştüğü kaydedilmiştir. Standart okka için kaynaklardan elde edilen değerler: 1 okka=4 lidre=6 ukıyye=40 şer’i ukıyye =266 miskal=400 dirhemdir. Bkz. Cengiz Kallek, “Okka”, TDVİAM, C:33, 2007, s.338; *Esedî kuruş*: Osmanlı Devleti tarafından özellikle XVII. Yüzyıldan itibaren kullanılan bir para birimiydi. Hollandalıların “rexdaller”adı ile bastırdıkları gümüş paraya, üzerinde aslan resmi bulunduğu için Osmanlılar “aslanlı kuruş” ya da “esedî kuruş” adını vermişlerdir. XVII. Yüzyılda genel olarak esedî kuruş 70 akçe tutuyordu. XVII. Yüzyılın sonlarında 2/3 ağırlığında ve değerinde zolota adı ile bilinen bir sikke bastırılmış ve esedi kuruş daha çok bir hesap parası olarak kullanılmıştır. Darbhane hesaplarında esedi kuruşun basılması ancak 9 Mayıs-31 Aralık 1701 arasındaki faaliyet dönemine rastlar. 8,2 (26,39 gr.) dirhem ağırlığında olan bu kuruştan bu dönemle 1.308,936 adet basılmıştır. Aynı dönemde ayrıca 6, 25 dirhem ağırlığında 399.031 adet zolotadarbedilmiştir. Kuruşun tespit edilen rayıcı 120 akçe (40 para), zolotanın ise 80 akçe (26 para 2 akçe) idi. Bunların birbirine nispeti 2/3’tü. 1717’den sonra ise kuruş 120 akçede kalırken zolota 90 akçeye çıkarılmış, dolayısıyla kur nispeti 3/4 olmuştur. Bkz. Halil Sahillioğlu, “Esedî” TDVİAM, c:11, 1995, s. 368,369; “*Hasene*” ise eski altın paralardan birine verilen isimdi. Bkz. M. Zeki Pakalın, Tarih Deyimleri ve terimleri Sözlüğü, C:1, MEB. Yayınları, İstanbul, 1983, s.754.

Tablo 1. 1. Batum Kalesinde Mevcud Görevli ve Ücretleri:

Tarih	Vazifeli	Ücret	Açıklama
1707	Azeb ağalığı	30 akçe (yevmi) ⁴⁸	Önceleri Şahin Bey üzerinde iken daha sonraları yine 12 iki akçe yevmiye ile İbrahim Bey'e tevcih olunmuştur. ⁴⁹
1707	Beşlüyan ağalığı	30 akçe ⁵⁰	
1715	Topçubaşı	45 akçe ulufe ⁵¹	
1710	Müstahfazan kethüdası	18 akçe ulufe	Hüseyin Efendi. ⁵²
1716	Topçu ocağı kethüdası	20 akçe ⁵³	Ömer Bey ⁵⁴
1721	Azebcemaati kethüdalığı	18 akçe (yevmi) ⁵⁵	
1721	Yerli topçuları alemdarı	12 akçe (yevmi) ⁵⁶	Bu vazife önceleri Şahin Bey üzerinde iken 1712 yılında yine 12 akçe yevmiye ile İbrahim Bey'e tevcih olunmuştur. ⁵⁷
1726	Yerli Topçuları Cemaat Ağası	45 akçe ulufe ⁵⁸	
1730	Cebeciyan cemaati alemdarlığı	12 akçe ⁵⁹	
1735	Azabenneferatı kethüdası	18 akçe ⁶⁰	
1744-1753	Dizdar	30 akçe ⁶¹	
1770	Çavuş	50 kuruş ⁶²	
1780	Azab ağalığı	30 akçe (yevmi) ⁶³	

⁴⁸ BOA. AE. SAMD. III. 69. 6939.1.

⁴⁹ BOA. AE. III. Ahmed. 2337.

⁵⁰ BOA. AE. TCT. 1409.

⁵¹ BOA. C.AS.1172.52216.1.1.

⁵² BOA. İE. AS.5559.

⁵³ BOA. İE. AS. 6888.

⁵⁴ BAO. AS. 6888.

⁵⁵ BOA. AE. SAMD. III. 133. 13038. 1.

⁵⁶ BOA. AE. SAMD. III.25.2337.1.

⁵⁷ BOA. AE. III. Ahmed. 2337.

⁵⁸ BOA. AE. III. Ahmed.19241; BOA. AE. SAMD. III. 199. 19241. 1.

⁵⁹ BOA. İE. TCT. 1911.

⁶⁰ BOA. AE. SMHD I- 188-14594-1

⁶¹ BOA. AE. SOSM. III. 91. 7024. 2; BOA. AE. SOSM. III. 91. 7024. 3.

⁶² BOA. AE. SMST. III. 3222. 04.1.2.

⁶³ BOA. C. AS. 1022. 44818. 1.1

1707-1780 yıllarını kapsayan dönemde Batum Kalesi muhafazasında kale komutanı olan ve geceleri dahi daima kalede bulunmak zorunda olan dizdarın dışında pek çok askeri görevli ve muhafız yer almaktaydı. Kale garnizonunda yeteri kadar yeniçerinin dışında topçu ve cebeci gibi kapıkulu neferatı arasından nöbetle başka dizdarın mahiyetinde gönüllü, beşlü ve XVI. yüzyılın ortalarına doğru kale muhafazasında görevlendirilen ve maaşlı bir sınıf haline getirilen azebler bulunuyordu.⁶⁴Batum’u ziyaret eden Evliya Çelebi zeamet ve tımar erbabının 554 kılıç, asker sayısının 2.000 kadar olduğunu söylemektedir.⁶⁵

1703 Gürcistan seferleri sırasında Batum kalesi muhafazası için Salih Paşa ile birlikte: 80 beşlüyan, 80 azab, 40 mustahfız, 30 cebeci ve 30 topcu olmak üzere toplamda 260 nefer görevlendirilmiştir. Bunların 60’ar aylık zahireleri ve aylıkları verilip yoklamaları yapıldıktan sonra beratların ihracı için isimleriyle beraber defterin gönderilmesi hususunda fermanlar gönderilmiştir.⁶⁶

1704 senesinde Batum muhafazası için Batum kalesinde 490 nefer yeniçeri vardı. Batum kalesi muhafızlarının mevacibleri Erzurum eyaleti ve bağlı yerlerin gayrimüslim ve Yahudi taifesinden 1702-1703 senesine ait cizye bedellerinden olmak üzere 35 kuruş olarak belirlenmişti.⁶⁷

1690-1704 yıllarında dizdar, topçu neferatın giderleri Batum Sancağı köylüsünden karşılanmıştır. Bu giderlerin barış zamanlarında alınan ve XVII. Yüzyıldan sonra yaygın hale gelen hazariyye adı altında alındığı tahmin edilmektedir.⁶⁸ Her ne kadar hazariyye, devlet gelirlerini arttırma amacıyla varlıklı kişilerden toplanmış olsa da XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren örfi bir vergi haline gelmiş, bu yönüyle avarız

---

⁶⁴Özen Tok, “Osmanlı Askerî Teşkilatı”, **Osmanlı Teşkilat Tarihi**, ed. Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s. 174, 181.

⁶⁵ Bkz. **Evliyâ Çelebi Seyehatnâmesi**, (haz.) Ahmed Cevdet, C:2, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1314/1896, s.81.

⁶⁶ BOA. AE. SMST II. 2.200.1.1.

⁶⁷ BOA. AE. III. Ahmed. 11502.

** Kefçe (kepçe) : küçük topların dökümünde demir veya diğer metallere yapılan yuvarlakların eriyik kalıplara doldurulması için kullanılan vasıta. Bkz. Salim Ayduz, **Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi**, TTK. Ankara, 2006, s.177.

⁶⁸ BOA. C. TZ. 162. 8075. 1.

adıylı anılan vergiler içinde ekonominin naktileşmesinin bir aşaması haline gelmiştir.⁶⁹

Tablo 1.2. 1704-1772 yılları arası Batum Kalesi Yeniçeri Neferatı Sayısı ve Masrafları:

Tarih	Mesarifat	Miktar	Nefer
1702-1704	Çuha bahaları	735 guruş	490 ⁷⁰
1718	Zahire bahaları	745,5 guruş ⁷¹	-
1729	Et ve zahire bahaları	68.180 akçe ⁷²	-
1735	Buğday et bahaları	80.190 akçe	135 ⁷³
1735	Çuha bahaları	32.400 akçe	135 ⁷⁴
1738	Et ve zahire bahaları	1 yük 89.080 akçe	320 ⁷⁵
1771	Çuha bahaları	163.5 guruş	109
1771	Buğday bahaları	401 guruş	109 ⁷⁶
1772	Et ve zahire bahaları	48.159 akçe	109 ⁷⁷

1702-1704'te Batum Kalesi muhafazasındaki yeniçeri çuha masrafları, cizye malinin tamamından olmak üzere cizyedarlar tarafından toplanmıştır. 1718'de zahire masrafları Kütahya Sancağı avarız ve nüzulünden karşılanmıştır. 1735'te Faş Kalesi neferatı 642 olup zahire bahası 1 yük 54.080 akçe;⁷⁸ Batum ile birlikte tahkim ve muhafaza edilen Sohum Kalesi'nde 786 neferin zahire bahası 1 yük 88.640 akçe⁷⁹ yine aynı tarihlerde Faş kalesinde toplamda 645 olarak kaydedilen neferin et bahaları 2 yük 28.330 akçe olarak hesaplanmıştır.⁸⁰ Sohum kalesinde bulunan 789 neferin et bahaları 2 yük 78.775 akçeydi.⁸¹

⁶⁹ Ahmet Tabakoğlu, "İmdâdiyye", TDVİA, C:22, 2000, s.221.

⁷⁰ BAO. AE. III. Ahmed. 11502.

⁷¹ BOA. İE. ML. 118. 11212.2.

⁷² BOA. AE. SMHD I. 105. 7456.1.

⁷³ BOA. C. AS. 751. 31634.9.

⁷⁴ BOA. C. AS. 751. 31634. 11.

⁷⁵ BOA. AE. SMHD I. 105. 7456.1.

⁷⁶ BOA. C. AS. 676. 28374.1.1; C.AS. 676. 28374. 2. 1.

⁷⁷ BOA. C. AS. 676. 28374.1.

⁷⁸ BOA. C. AS. 751. 31634. 15.

⁷⁹ BOA. C. AS. 751. 31634.13.

⁸⁰ BOA. C. AS. 751.31634. 3.

⁸¹ BOA. C. AS. 751.31634.1.

1724'te Trabzon avarız ve nüzülü malinden Batum kalesine tahsil edilecek olan 5 adet beygirin bahası ve masrafı 362,5 guruştur.⁸² 1770'te Van kalesinden Batum muhafazası için dergâh-ı âli yeniçeri ortalarından mübaşir tayin edilen neferin aldığı harcırah 50 guruştur.⁸³ Bunların Van'dan Batum'a varıncaya kadar olan giderleri ve ücretleri ilgili kazalar tarafından vergiyle takas ederek karşılanırdı.⁸⁴

1785'te Faş kalesi ile birlikte Batum kalesine asker zahire, mühimmat ve tamirat ile istihkâmı hakkında ferman gönderilmişti. Söz konusu tarihten önce Tersane-i Amire'den kalyonlar ile toplamda 150 kantar olmak üzere barut-ı siyah, kefçe-itob, mismarkefçe, yuvarlak ve un gönderilmişti.⁸⁵ Ayrıca Cebhane-i Âmire'densadece Batum kalesine 100 kantar barut-ı siyah gönderilmiştir. Ancak gönderilen ve Başmuhesebede kaydı tutulan miktar toplamda 1000 kantardır.⁸⁶ Gelen fermanda gerektiği takdirde tekrar gönderileceği ve kayıtlarının tutulmasına özen gösterilmesi isteniyordu. Mühimmat ve zahire gönderildikten sonra tekrar istenildiği takdirde bunların esas lüzumlu miktarının kayıtlarının tutulmasına özen gösteriliyordu.⁸⁷

1.2.2. Batum Civarındaki Kaleler

Osmanlı Devleti Gürcistan'da idari yapılanmayı oluştururken Gürcistan'ın asıl keşfini gerçekleştirdi ve mevcut kalelerle birlikte yenilerini de inşa etti. Sultan Süleyman'ın 1549'daki ikinci İran seferi sırasında İkinci Vezir Ahmed Paşa'yı Gürcistan'a göndermesi yirmi kalenin Osmanlı Devleti'nin eline geçmesini sağladı.⁸⁸ Bu kalelerden Batum Kalesi, Karadeniz sahil şeridindeki yerler için önemli bir konumdaydı. Nitekim gerek XVIII. yüzyılda ve gerekse öncesinde askeri amaçla yapılan sevkiyatta Batum etrafında pek çok kalenin varlığından söz etmek mümkündür. Bunların çoğunun ne zaman inşa edildiği tam olarak bilinmese de Batum ile ilgili hükümlerde yer almaları en azından bölgede bir kale zincirinin

⁸²BOA. C.AS. 676. 28374. 2. 1; MŞH, ŞSC. d. 8584.65.

⁸³BOA.AE. SMST III, 32.2204.1.2 /AE. SMST III. 32. 2204. 1.1. (Esasında talep edilen miktar 100 guruştur. Ancak baş muhasebeden verilen ve kayd olunan miktar 50 guruştur.

⁸⁴BOA. AE. SMST III. 33.2241. 1.2.

⁸⁵BOA. AE. SABH.I. 69.4767.1.1. (Kefçe (kepçe) : küçük toprakların dökümünde demir veya diğer metallerden yapılan yuvarlakların eriyik kalıplara doldurulması için kullanılan vasıta. Yuvarlak ise demir ve çeşitli metallerden dökülen top. Bkz. Salim Aydın, **Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi**, TTK. Ankara, 2006, s, 178.)

⁸⁶C.AS. 898.38669.1.1.

⁸⁷BOA. AE. SABH.I. 69.4767.1.1.

⁸⁸Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994. s. 577.

varlığı ile ilgili ipucu sağlamaktadır. Bunlardan en önemlileri aktifliği açısından kuşkusuz Anakara ve Gönnye kaleleridir. Mevcut olan kalelerin dışında Batum'a bağlı Çürüksu gibi önemli merkezlerde de kalelerin mevcudiyeti dikkat çekmektedir.⁸⁹

1818'de tabya inşaları için çizilmiş olan bir haritada, güneyde Kahaber konağından sonra sırasıyla Karadeniz sahili boyunca kuzeye ve Batum'a doğru Bekçi Kalesi, Batum Çarşısı Kalesi, Batum Konağı, Çako Kalesi (Çako Nehri yakınında), Çürüksu Çarşısı yanında Taşkale ve Şökedil Nehri sınırında Osmanlı Devleti'ne ait Çürüksu Kalesi yer almaktadır. Nehrin diğer tarafında Rusya'nın 1814'te inşa ettiği ve Çürüksu'ya 9 mil, deniz yoluyla 4 saat mesafedeki Şökedil Kalesi yer almaktadır. Bukalalar Batum'un merkezine en yakın kalelerdir.⁹⁰ Arşiv kayıtlarındaki mevcut verilerden yararlanılarak tespit edilebilen ve hakkında sınırlı bilgiye sahip olunan Batum çevresindeki diğer kaleler aşağıda izah edilmeye çalışılmıştır.

Anakara Kalesi: Batum Sancağında yer alan Anakara kalesine 1718'de 40 akçe ulufe ile dizdarlık verilmiştir. Bu tarihte Kale Dizdarı Mehmed, görevini yerine getirmediği için İbrahim adındaki şahsa görev tevcih edilmiştir.⁹¹

Gönnye Kalesi: Şu anda Batum sınırları içerisinde yer alan Çoruh Nehri'nin sol kıyısında bulunan ve Acaristan'ın en önemli mimari yapılarından olan Gönnye (Gonio) Kalesi 1547'de Sultan Süleyman'ın talimatıyla inşa edildi.⁹² 1516 tarihli Trabzon Sancağı Tahrir Defteri'nde Gönnye Kalesi'nin (Batum) Trabzon'a bağlı bir nahiye olduğu belirtilmektedir. 1611-1682 tarihlerinde de Gönnye Kalesi Trabzon Eyaletinin Batum Sancağı dâhilindeydi.⁹³ Sağlam surlara sahip dayanıklı bir kale olan Gönnye Kalesi Evliya Çelebi tarafından "Trabzon Eyaleti'nde Batum Sancağı'dır" şeklinde ifade edilmiştir. Kale, 500 kale neferi, 800 yeniçeri neferatı ile çorbacılarından ve gece gündüz nöbette olan muhafızlardan oluşmaktadır.⁹⁴

1708'de Gönnye kalesi mustahfazan, azaben ve beşlüneferatının senelik mevacibleri Batum Sancağı züama ve erbab-ı tımarının mukataasından 3.000 kuruştı. Bazen bu mevaciblerin ödenmesinde sıkıntı yaşandığı anlaşılmaktadır. 1708'de hükümlere

⁸⁹ BOA. D.BŞM.BNE.d. 6229.

⁹⁰ BOA. C. AS. 198. 8503. 7.

⁹¹ BOA. İE. AS.6127.

⁹² Kaşıkçı, Hasan Yılmaz, *Aras'tan Volga'ya Kafkaslar (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar)*, s.146.

⁹³ Alizade, "Acaralıların Tarihsel Rolüne Dair", s.503.

⁹⁴ Dağlı, Seyit Ali Kahraman, *Evliyâ Çelebi Seyehatnamesi*, 2. Kitap 1. Cilt, s.118.

yansıyan şikâyetlerde 3 sene kadar bir süre malikâne mutasarrıflığından mevaciblerin alınmadığı görülmektedir.⁹⁵

Erconk Kalesi: Batum sancağının Laz Nahiyesi'nde Urci köyüne bağlı olup tamiratına ve yollarının bakımına özen gösterildiği bilinmektedir.⁹⁶

Bağdatçık Kalesi: Bağdatçık Kalesi'nin topçularının 1713 yılındaki mevacibleri 1709-1710 yılları içerisinde Batum Sancağı zuema ve erbab-ı tımar bedelinden karşılanmaktaydı.⁹⁷

Urci Kalası: Batum sahil şeridindeki kale zincirinin diğer bir halkası olan bu kale Batum'un Laz Nahiyesi'ne bağlı olup 57 nefer ve 12 baştinaya sahip bir kaledir.⁹⁸

Soğucak Kalesi: Bu kale özellikle Rus askerlerine karşı diğer kalelerle birlikte zamanla tahkim ettirilen kalelerden biridir. Rusya'nın bölgede gittikçe artan baskısı, bölgedeki Abaza ve Çerkes gibi kabileleri kendine tabi kılmak istemesi gibi nedenler Osmanlı Devleti'ni Kuban boyundaki bölgeler ile birlikte buralarda bir kale zinciri oluşturma gerekliliğine sevk etti. Özellikle 1782'de Taman'da yer alan 36.000 Rus askerine karşılık Kabartay'da tabyaların yanısıra biri Soğucak'ta olmak üzere yeniden dört adet topraktan kale inşası kararlaştırılmıştır. Topraktan kale olması muhtemelen çevrede taş malzemenin olmayışı ve diğer kalelere alternatif olmasından kaynaklıydı. Kale yapımı ile ilgili verilerden hareketle Batum ile Gönnye kaleleri kısmen taştan çevre kaleler de daha az taş malzeme kullanılarak oluşturulmuştu. Bu kaleler etrafında inşa edilen küçük çaplı diğer kaleler ise çevredeki malzemenin miktarı ve türüne göre değişmekteydi.⁹⁹

8 Ocak 1784'te Kırım Senedi denen üç maddelik bir anlaşma imzalanarak Kırım'ın ve Taman yarımadasının Rusya'ya ilhakı kabul edilmiştir. Bu anlaşma ile Soğucak Kalesi'nin Devlet-i Osmaniye'nin mülkü olduğu kabul edilerek Kuban Nehri iki ülke

---

⁹⁵ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8565. 107.

⁹⁶ BOA. C.NF.7.318.1.

⁹⁷ BAO. İE. AS. 6003.

⁹⁷ BAO. İE. AS. 6003.

⁹⁸ BOA. C. NF. 318.

⁹⁹ BOA. HAT. 27. 1299. 1.

arasında sınır olarak belirlenmişti ve Kuban Nehri ile Karadeniz arasında kalan bütün Kuzey Kafkasya Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı.¹⁰⁰

Ruh Kalesi: Batum'a yakın kalelerden biri de Ruh Kalesi'dir. Bu kale de Batum iskelesine yakınlığı bakımından asker için zahire naklinde önemli bir yere sahipti.¹⁰¹ Kalenin Çoruh nehrinden ayrılan Cûy-ı Ruh yani Ruh Irmağı kenarında ve Batum mıntıkasında inşa edildiği tahmin edilmektedir.¹⁰²

1.2.3. Kale ve Yol Tahkimi

Anadolu ve Rumeli'de üç ana kola ayrılan Osmanlı yol sistemi, ana güzergâhları iç bölgelere ve liman kentlerine bağlayan tali yolları da kapsıyordu. Bununla birlikte bazı tali yollar bağlantı yolları olmalarına rağmen ana yollar kadar yoğun bir trafik akışına sahipti ve ana yol konumundaydı.¹⁰³ Yol yapımı ve bakımı dışında Osmanlı Devleti'nin en çok önem verdiği işlerden biri de kalelerin inşa ve tamiri olmuştur. Çünkü gerek yerli kabilelerin birbirleri aleyhine faaliyetleri, gerek Safevi ve gerek kuzeyden gelebilecek saldırılar açısından özellikle Kafkasya oldukça tehlikeli bir bölge olma özelliğini her zaman korumuştur. Yeni kaleler inşası mevcutların güçlendirilmesi veya tamiri hususunda gerek yerli idarecilere ve gerekse civar beylerbeyliklerine birçok hüküm gönderilmiştir. Bazen merkeze gönderilmesi gereken vergiler bu kalelerin inşasında kullanılmak üzere bırakılmıştır.¹⁰⁴

Osmanlı Devleti ele geçirdiği ilk dönemlerden itibaren Batum ve civarında gerek kalelerde gerekse yollarda sürekli bir imar ve tahkim planı ortaya çıkarmıştır. Nitekim Batum iklim şartları gereği her zaman bakım ve tamir isteyen yerlerden biriydi. Bol yağış alan bölge gür orman ve çayırlarıyla bilinmektedir. Arşiv belgelerine yansıdığı üzere Batum livasında ve livaya bağlı olan yerlerde devletin desteği ve bölge halkının yardımıyla yol ıslahı, kale tamiri ile imar ve ulaşımın sağlanması için bazı hizmetler yerine getirilmiştir. Örneğin; 1781'de Batum livasına

¹⁰⁰ Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)**, s.269,270.

¹⁰¹ BOA. MAD. d. 10312. 69

¹⁰² Dağlı, Seyit Ali Kahraman, **Evliyâ Çelebi Seyehatnamesi**, 2. Kitap 1. Cilt, s. 118.

¹⁰³ M. Yaşar Ertaş, "Osmanlı Devleti'nde Trabzon-Erzurum Güzergâhına Alternatif Yol Oluşturma Teşebbüsü (1744-1746)", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2001, s.161.

¹⁰⁴ Mümin Yıldıztaş, **Osmanlı Arşiv kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler**, ed. Murat Kasap, Gürcistan Dostluk Derneği, İstanbul, 2012, s. 21.

bağlı Laz Nahiyesi'nin Urci karyesindeki Erconk kalesinin yol yapımı ile çevre yerlerle bağlantısının sağlanarak imar ve ıslah işleri bunlardan sadece biridir.¹⁰⁵ Batum'un Laz nahiyesine bağlı bazı yollar sarmaşık nedeniyle kapanma derecesine ulaşmıştır ki bazı kayıtlarda yolların sarmaşıktan temizlenmesi için fermanlar verilmiştir. Ağustos 1778'de padişahın verdiği emirle Batum'a bağlı bazı kalelerin tamir ve ıslahı için gerekli 8.000 akçeyi civarın ahalisi, avarız ve tekâlif-i örfiye karşılığında üstlenmiştir. Neticede Batum Sancağına bağlı Laz nahiyesinde Urci ve Erconk kalelerinin yol tamirâtı vergilerin alınmaması suretiyle civar halkın hizmetleri karşılığında yapılmıştır.¹⁰⁶ Yolları tahrip eden etkenler sadece yeryüzü şekilleri ve iklim koşulları değildi. Bölgede vuku bulan Osmanlı-Rus savaşları da önemli etkenler arasındaydı. Savaşesnasında tahrip edilen yolların yapımı ve bakımı için büyük uğraş verilmiştir.¹⁰⁷

Lojistik bir ikmal merkezi görevi üstlenmiş olan Batum ve Gönye çevresi, Atina'dan Faş'a ve Ahıska ile Anakara kalelerine gidecek olan topların ulaştırılması bakımından önem arzettiği için buradaki güzergâhların yol güvenliği ve uygunluğu önemli bir meseleydi. Kalelerdeki tüccarın ulaşım açısından rahat olması amacıyla bölge yollarının güvenliği tamiri ve genişletilmesi devletin ve dolayısıyla ahalinin desteği ile hallolan meselelerdendi.¹⁰⁸

Batum, Gönye, Anakara ve Atina güzergâhındaki yollar genel itibariyle kayalık ve yüksek ağaçlarla kaplıydı. Bu durum eşkıyanın kolayca saklanmasına, tüccar ve yolcuların sıkıntı yaşamamasına sebep oluyordu. Bu yüzden devletten bu sıkıntılı yolların genişletilmesi ve temizlenmesi istenmekteydi. Buna karşılık yolların senede en az bir kere temizlenmesi ve bakım yapılması için bölge ahalisinden de bir akçe dahi talep edilmeden destek vermeleri beklenmekteydi.¹⁰⁹ Bölgede Özellikle Lezgi taifesinin yaptığı eşkıyalık faaliyetleri sonucu yolların tahrip edildiği görülür. Bu yüzden de özellikle de bahar aylarında yollar tekrar açılmaktaydı.¹¹⁰ Buna göre yollar

¹⁰⁵ BOA. C.NF. 7. 318. 2. (1781)

¹⁰⁶ BOA. C.NF. 7. 318.2.

¹⁰⁷ Özcan Tatar, "1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Trabzon ve Çevresinin Yeri ve Önemi", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, Trabzon: Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2001, s.225.

¹⁰⁸ BOA. C. NF. 7. 329.1.

¹⁰⁹ BOA. C. NF. 7. 318. 2.

¹¹⁰ BOA. AE. SABH. I. 4.377.1.1.

1741 yılında ahalinin yardımıyla boz kebir taşları ve kütüklerle tamir edilmekteydi. Onarılacak olan yolların güzergâhları şu şekildeydi: Atina'dan Anakara kalasına giden yollar; Trabzon'dan Gönye, Batum ve Faş kalelerine giden yollar; Batum'da Laz nahiyesine tabi Urci kalesinin yolları.¹¹¹

Batum ahali, sadece Batum'da değil aynı zamanda civar yerlerin kale inşalarında ve tahkimatlarında da işçi kaynağı olarak değerlendirilmekteydi.¹¹²Örneğin 1724'te özellikle Faş kalesinin yeniden inşası için gerekli olan kerestenin kesimi için Trabzon, Gönye ve Batum sancaklarından 40 nefer baltacı 10'ar kuruş peşin verilerek temin edilmişti.¹¹³ Ayrıca 1725'te 200 rencber ve 100 nefer araba sürücü tedarik edilip Faş kalesine gönderilmişti. Bu tarihlerde Sohum kalesine kireç ve taş taşınması için Ahıska, Batum, Gönye ve Arhavi'den 150 kadar yük hayvanı da tedarik edilmişti.¹¹⁴

1.2.4. Ambar

Devlete köylü ile tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi veren miri arazi esasında, sadece hububat tarımı yapılan, tarla olarak kullanılan arazidir. Bağlar ve bahçeler bunun dışında kalır. Büyük kitlelerin geçimi, ordunun ve şehirlerin iâşesi; hububat ekimine ve özellikle buğday ve arpa ekimine dayanmaktadır. Kıtık ve açlık da hububat ekimi ve bunları muhafaza edecek ambarların ya yokluğundan ya da eksikliğinden kaynaklanır. İşte bu yüzden devlet, tarla ziraatini, hububat ekimini kontrol altında tutma ve ambarlarda muhafaza etme zorunluluğu duymuştur.¹¹⁵ Bu yüzden hayati önem taşıyan hububat için, iskelesi ve büyük limanı olan kentlerin de olmazsa olmazı ambarlardı. Kayıtlarda kent için gerekli olan binalar sayılırken öncelikle kentin ihtiyacı olan erzağın depolanmasına hizmet eden ambarlar sayılırdı. Buna binaen iskele etrafındaki tahıl ambarlarının varlığı genellikle ekonomik işleve, kale etrafındaki ambarların varlığı da askeri işleve bağlanabilir.¹¹⁶

¹¹¹ BOA. C. NF. 7. 329, 1; C. NF. 329. 3; C. NF. 7. 318. 1/2.

¹¹² Trabzon ŞSD. NO:1883/69: MŞH. ŞSC. d. 8578. 76.

¹¹³ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8580. 117.

¹¹⁴ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8580. 121

¹¹⁵ Cenk Pala, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Örgütlenme", **Ekonomik Yaklaşım**, C:7, Sayı 21, 1996, s. 45,46.

¹¹⁶ Wolfgang Müller-Wiener, **Bizanstan Osmanlı'ya İstanbul Limanı**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003. s.6.8.

Osmanlı Devleti'nde ambarlarda zahire olarak 4 kalem mal mevcuttu. Bunlar; peksimet,* un, arpa ve buğdaydı. Karadeniz iklimi göz önünde bulundurulursa bu zahire türlerinin burada büyük bir stoğu sağlayacak derecede yetiştirilememekteydi. Haliyle bahsi geçen zahire özellikle Karadeniz'in kuzeyindeki iskeleler olmak üzere çeşitli yerlerden Trabzon ve çevresine gönderilerek ambarlarda muhafaza altına alınmıştır. Bu tür bir uygulama 1723-1746 yıllarında cereyan eden Osmanlı-İran savaşları nedeniyle artırılmıştı. Yani doğu seferleri dolayısıyla gerekli mercilere gönderilmek amacıyla oldukça fazla miktarda zahire Trabzon ambarlarında stoklanmıştı. Savaş sonrası elde kalan zahirelerin nem ve rutubetten bozulmalarını önlemek için devletin belirttiği yerlere teslim edilmesi istenmiştir.¹¹⁷

İklim koşulların tahıl için elverişli olmadığı Batum'da büyük ambarlardan söz etmek mümkün değildir. Fakat bir liman kenti ve askeri tahkimat bölgesi olması dolayısıyla burada küçük çaplı ve geçici bir ambarın mevcut olduğu söylenebilir. Muhtemelen Batum kalesinde zahire ambarı kapasitesinin yetersiz oluşu nedeniyle bazı kaynaklarda burada hiç ambar olmadığı ifade edilmiştir. Fakat incelenen arşiv kayıtlarında Batum'da bir ambar ve Batum çevresinde ambarlara hizmet veren değirmenlerin olduğu tespit edilmiştir. Nitekim 1744 tarihinde Batum iskelesinde zahire muhafaza edecek hususi bir ambarın olmadığı kaydedilmiştir. Fakat yaklaşık 40.000 kileyi aşan miktarda zahireyi içine alan bir tüccar hanı mevcuttur. Trabzon ve Sürmene'den Batum'a Kars için zahire nakledilirken bu han, ambar olarak işlev görmüştür. Sadece kış aylarında uzunca bir süre zahireyi muhafaza edecek büyüklükte bir ambarın olmayışı hususunda sıkıntı yaşanmaktaydı.¹¹⁸ 3 Nisan 1786'da buraya iki adet ambar ve bir cephane inşası gerektiği bildirilmiş, ambar ve

---

*Peksimed: günlük ekmekten farklı olarak maya konulmadan hamura tuz ve su ilave edilerek yapılan ekmektir. 1784'te İstanbul'da donanma için üretilen peksimetin serhat kalelerine gönderilmesi yüzünden donanmaya dahi yeteri kadar peksimet ulaştırılamıyordu. Kastamonu İnebolu Sinop ve Samsun havalisinde üretilen peksimet donanma gemilerinin yanısıra Karadeniz'in doğusunda Kafkasya'nın sahil kesiminde yer alan Batum, Faş, Anapa ve Sohum gibi kalelere gönderiliyordu. Bkz. Sezgin, "XVII-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Şehirlerinden Donanma İçin Peksimet Tedariki", s.27-37.

¹¹⁷ Zahrenin muhasebesinde, ağırlık ölçüleri üzerinden işlem yapılmıştır. Dönem içerisinde zahireye yönelik kantar, kile ve kıyye olmak üzere üç ağırlık ölçü birimi kullanılmıştı; Temel Öztürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ambar Muhasebesi: Trabzon Örneği (1724-1729)", **Muhasebe ve Finansal Tarih Araştırma Dergisi**, 2012. s. 172.

¹¹⁸ BOA. MAD. d. 9952. 133;MAD. d. 9952. 140.

cephane inşası için bu tarihte emval-i miriyeden 2.500 kuruş verilerek bir mimar tayin edilmiştir.¹¹⁹

Batum'da ambarın mevcudiyeti ve yakın çevrelerinde değirmenlerin varlığı, Batum limanına askeri amaçlı yapılan zahire nakilleri açısından oldukça önemliydi. 1746'da Ahışha kalesine nakl edilmek üzere Batum iskelesine gönderilen cephaneye için Batum Ambar Emini Yanyalı Mustafa'ya hüküm gönderilmiş ayrıca bu tarihlerde Kars'a ne kadar mühimmatın gönderilip ne kadarının Batum iskelesinde bekletildiğinin bildirilmesi istenmiştir.¹²⁰

1786'da gümrük eminleri tarafından Faş ve Batum'a gönderilecek buğday için gerekli değirmenin olup olmadığı ile ilgili tetkik yapılmıştı. Buna göre Batum yakınında bir buçuk iki saatlik bir mesafede kış dönemi donmasından dolayı sadece bahar aylarında ve güz döneminde kullanılabilen bir değirmenin olduğu, Faş'ta ise bir değirmenin olmadığı tespit edilmiştir. Değirmenler sadece Faş ve Batum için değil aynı zamanda Samsun'dan gönderilen buğday ve İsakçı ambarlarında mevcut buğday ve arpa içinde önemliydi. 1786'da İsakçı İskelesi'ndeki 68.313,5 kile buğdayın öğütülmesi hususunda hüküm gönderilmiştir.¹²¹

1.2.5. Tabya

Osmanlı Devleti'nde toprakların asıl savunma sistemini kale oluşturmaktaydı. Bu kalelerin çoğu XVI. yüzyıldan önceki dönemlere ait olmakla birlikte bazıları sonraki dönemlerde sağlamlaştırılmıştır. Bu tip savunma sistemine XVIII. yüzyılın sonunda Kuzey Bulgaristan'da yapılan "Belogradcik Kalesi" örnek verilebilir. Osmanlı Devleti, etrafı surlarla çevrilmiş kent yapısına asla güven duymamış, bunu da fethedilen ya da isyan eden ayanlardan geri alınan kentlerin surlarını çoğunlukla yıktırarak göstermiştir. Sınır kentlerinde, kalelerle yapılan savunma düşüncesi, ateşli silahların çoğalması ve tahrip gücü yüksek uzun menzilli top ve roket benzeri silahların gelişmesiyle hızla değişmiştir. Osmanlı Devleti, Orta ve Doğu Anadolu bölgelerinde kalan birçok kentini ve kent surlarını Rus ve Safevi saldırıları nedeniyle her zaman onararak korumuştur. Bununla birlikte stratejik öneme sahip bir yeri,

¹¹⁹ BOA. AE. SABH. I. 325.22176.1.1.

¹²⁰ BOA. MAD. d. 14833. 44.

¹²¹ BOA. C. AS. 1178.52513.4.1. (12 C. 1200) ; C. AS. 1178. 52513.6.1. (16 C. 1200); C. AS. 1178. 52513.7.

bölgeyi korumak ve savunmak amacıyla geçici olarak askeri birliklerin barınmasına, savunmasına olanak sağlayacak biçimde müstahkem bina olan tabyalar inşa etmiştir. Tabya diğer savunma yapıları kalelerden oldukça farklı özellikteydi. Kalelerde askerin yanı sıra sivil halk da kalabiliyorken, yerleşim yerlerinden uzakta önemli stratejik tepeler üzerine kurulan tabyalarda, yalnızca askerin konaklamasına elverişli barınaklar ve istihkâmlar bulunmaktaydı. Mimari olarak da diğer askeri yapılardan farklılık gösteren tabya, kısmen toprağa gömülü olup uzaktan fark edilmeleri zordur. Düşman saldırılarına doğrudan karşı koyacak biçimde inşa edildikleri için, bu özellikleriyle de diğer askeri kışla yapılarından yine farklıydı.¹²²

Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Karadeniz'in doğu kesimleriyle birlikte Doğu Anadolu bölgesindeki bazı kilit yerler tahkimatlarla savunmaya hazır hale getirilmiştir. Osmanlı Devleti, İran'dan sonra Rus tehdidine karşılık önlem almak amacıyla doğu sınırında Batum, Poti, Ahıska, Soçi, Kars ve Ardahan'da; batı sınırlarında ise Silistre, Varna, Rusçuk, Vidin, Plevne, Şumnu, Bosna Hersek ve Balkanların diğer kentlerinde; Batı Anadolu kıyılarında ve boğazlarda birçok tabya inşa etmiştir.¹²³

1764'te Rus kuşatması sırasında Faş Kalesi ve çevresindeki kaleler tamir edilince 4.000 kuruşa yeniden 6 adedşahitop, üç nefer topçu ve 20 neferlik kapasiteye sahip bir tabya yapılması kararı alınmıştı. Savaş devam ederken Faş kalesinde olması gerekirken Batum'da bulunan görevliler yeniden Faş kalesine çağırılmıştı. Faş ve Batum civarında yeniçeri ve yamak sayısı 1.250 ve cebeci ve topçu sayısı 20 idi.¹²⁴

12 Aralık 1791'de Batum limanında yeniden tabya inşası ve bu inşanın tespiti için bir mimar halifesi ve bina emini tayin edilmiş neticede kış şartları dolayısıyla tabyanın bahar ayında inşa edilmesi uygun görülmüştür.¹²⁵ 1786-1791 tarihleri arasında tabyanın Batum Çarşısı denilen mahalın içinde yer aldığı bilinmektedir. Bu tabyada Batum kalesi muhafazası için görevli olan nefer sayısı 45'ti.¹²⁶ Batum Çarşısı, Batum Kalesi ile Batum tabyası bir arada ve hemen deniz kıyısındaydı. Bölgede kalelere

¹²² Osman Ülkü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:27, Erzurum, 2007, s. 246-248,249,250.

¹²³ Osman Ülkü, **Kars ve Ardahan Tabyaları**, Yayınlanmamış, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006, s. 11,12.

¹²⁴ BOA. HAT. 10. 342. C.1.

¹²⁵ BOA. C. AS. 942.40895. 1. 1.

¹²⁶ BOA. C. AS. 942. 40891. 1.1. (1201)

kara yolu ile erişmek deniz yoluna göre oldukça zor ve uzaktı. Ancak deniz yolu ile erişmek kış mevsiminde her zaman mümkün değildi. Bu yüzden bir tabya inşa edilecekse ya da askeri sevkiyat ve mühimmat nakli yapılacaksa Karadeniz'in iklim koşulları ve yakınlık-uzaklık da göz önünde bulundurularak kara ya da deniz yolu ulaşımı tercih edilirdi.¹²⁷

1818'de Batum'a bağlı Çürüksu'da küçük bir kale ve Batum limanı üzerinde sekiz toplu bir tabya inşası için öncelikle bir keşif gerçekleştirilmişti.¹²⁸ Keşiften sonra Çürüksu'da bir kale inşası için, Trabzon'da Üçüncüoğlu Konağı arsası üzerinde, Faş boğazında ve Bolathane (Pulathane) limanı ile birlikte Batum limanına da bir tabya daha eklenmesi için hüküm verilmişti.¹²⁹ Faş kalesi muhafızı ve Gönye mutasarrıfı olan Mehmed Hüsrev Paşa tarafından takdim olunan bir arzda tabya ve kale inşalarının uygun olduğu tespit edilip bu doğrultuda bölgenin keşfine Mimar Selim Şakir Efendi ve Mühendishane-i Hümayun'dan Mehmed Tahir Efendi tayin edilmişti.¹³⁰ Tabya keşif defterine göre Faş Kalesi civarında yedi kıta toplu bir aded tabyanın masrafı 56.900; Çürüksu'da inşa olunacak bir kıta tabyanın masrafı 311.500; Batum limanı burununda inşa edilecek olan sekiz toplu bir kıta tabyanın masrafı ise 78.000 kuruş olarak hesaplanmıştı. Trabzon'da Üçüncüoğlu arsasında inşa olunacak 15 toplu bir kıta tabyanın masrafı 115.000; Bolathane limanında inşa olunacak on toplu bir kıta tabyanın masrafı 44.000; Sarganaburnunda inşa olunacak on toplu bir kıta tabyanın masrafı 44.000; Faş kalesinin bazı mahalleri tamiri ve top kundakları masrafı 7.000 kuruş olup toplam masraf 657.752,5 kuruş olarak belirlenmişti. Tabya masrafının belirlendiği arzda Batum limanı tabyasının diğerlerine tercihen daha kayda değer görüldüğü ifade edilmektedir. Bunun sebebi hem stratejik konumu hem de artık dış tehdidlere karşı bir savunma hattı niteliği taşımasıydı.¹³¹

1.2.6. Cami

Kafkasya konum itibarıyla ilk çağlardan beri farklı din ve kültürlerle mensup insanların oluşturduğu bir coğrafyadadır. Gürcistan Doğu ve Batı toplumlarının istilalarından İslami fetihlere kadar varlık gösteren toplumların dini ve siyasi

¹²⁷ BOA. C. AS. 198. 853.7.

¹²⁸ BOA. D. BŞM. BNE. d. 16229.

¹²⁹ BOA. C.AS. 2. 60. 1. 1; C.AS. 2. 60. 1.2.

¹³⁰ BOA. D.BŞM. BNE. d. 16229. 1.

¹³¹ BOA. C.AS.2.60.3.

hâkimiyetinde kaldı. Gürcüler, ilk dini baskıyı Romalılardan görmüşlerdi. Gürcistan Bizans-Sasani mücadelelerine sahne olduktan sonra, Halife Hz. Osman döneminde (644-656) kalıcı İslam hâkimiyeti gerçekleştirilmeye çalışıldı.¹³² XVI. ve XVII. yüzyıllarda Gürcistan'ın doğusunda ise İslamiyet İran tesiriyle yayıldı ve çok sayıda Gürcü asilzadesi Müslümanlığı kabul etti. Osmanlılar döneminde Gürcistan'ın batı ve güneyindeki Meskheti (Ahıska Paşalığı) Acaristan ve Abhazya halkının büyük bir kısmı Müslüman oldu. XVI. yüzyılda bölge Osmanlı Devleti tarafından ele geçirildikten sonra Hıristiyan Gürcülerin özellikle soylu tabakası topraklarını ve ayrıcalıklarını korumak için İslamiyet'i kabul etti.¹³³ 1579'da Gürcülerin Atabeg dedikleri bölgede Hüdabende ve erkek kardeşi Menüçehr, 150 kişilik mahiyetleriyle birlikte İranlılara karşı korunmaları amacıyla İslamiyete geçmişlerdir. Bunlar aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne karşı koyabilecek güçte olmadıklarını anlayınca padişaha tabi olmanın yanısıra kendi ülkelerinde kalabilme koşuluyla belli bir vergi ödemeyi de kabul etmişlerdir. Din değiştiren bu iki Gürcü asilzade, hizmetleri karşılığında bir takım ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, Gürcistan'ın büyük bir bölümüne hakim olmuştur.¹³⁴ XVIII. yüzyılın başında da Gürcü beyzadelerinden kimseler ve yakınları, bu ve buna benzer gerekçelerle İslamiyet'e geçmek istemiştir. Gürcistan beyzadelerinden olup daha sonra Müslümanlığı kabul ederek Muhammed ismini alan şahıs buna örnek teşkil eder. 1706'da Muhammed'in akrabası olan bir şahıs da daha önce Muhammed'in İslamiyeti kabulünü dayanak göstererek kendi rızasıyla Müslümanlığı kabul edeceğini ve Müslümanlığa tabi olmak istediğini dile getirmiştir.¹³⁵

Diğer bir örnek de Batum'da ikamet eden Gürcistan beylerinden Müslümanlığı kabul eden Ahmed ve kardeşi Mustafa'dır. Mustafa ve kardeşi Ahmed, Divan-ı Hümayuna bizzat başvurup; 1705 yılı öncesi yaklaşık 200 yıl boyunca atalarının bölgede bulunduğunu, bölgenin babalarının mülkünde olup içerisinde ona ait emlakın bulunduğunu Batum'un kendi memleketleri olduğunu ve bu yüzden de kendilerine

---

¹³² Ali İpek, "Gürcistan'da İslam Kültür ve Medeniyetin Yayılışı", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, Temmuz-Aralık 2015, Sayı: 78, s. 7-10.

¹³³ Zaza Tsurtsumia, "Gürcistan'da İslam: Tarihi ve Bugünü", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, Temmuz-Aralık 2015, Sayı: 78, s. 25.

¹³⁴ Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk (1578-1581)*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 101, 102.

¹³⁵ BOA. İE. HAT. 2.164.1.

verilmesi gerektiğini ifade etmişlerdi. Fethedilen yerlere yurtluk-ocaklığın verilmesi ve şahısların burayı benimsemesi bölgenin İslamlaşmasında da önemli bir etkendi.¹³⁶

Bölgenin İslamlaşma sürecinde ve Türk kültürü ile tanışmasında Osmanlı Devleti önemli bir paya sahiptir.¹³⁷ Osmanlı Devleti'nin Batum'da hâkimiyet kurduğu zamanlardan itibaren Batum ve civarında bölge halkının gerek ayrıcalıklarını korumak gerekse Osmanlı Devleti'nin bölgede sürdürdüğü hoşgörü politikasından dolayı İslamiyet'e entegre olduğu ve bu doğrultuda devletin bölgede pek çok eser inşa ettiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti hâkimiyeti süresince inşa ettiği iskele, yol, köprü ve imarethane gibi eserlerin dışında birçok cami inşa etmiştir. XVIII. yüzyılın başına gelindiğinde diğer yapılarla birlikte cami inşasının da arttığı görülür. 1700 yılında Batum Kalesi'nde inşa edilen Cami-i Şerif'in imamı ve hatibi 3'er akçe, vaizi 2 akçe ve halife-i mektep 2 akçe yevmiye ile vazifelendirilmişti. Bu görevlendirmeye itirazların olduğu ve başkası tarafından vazifeye el konulduğu ancak cami vazifesinin de yerine getirilmediği hususu dikkat çekicidir. Bu mesele, her vazifeye 10 akçe ile getirilen ElhacMehmed adındaki şahsın ölümünden sonra ortaya çıkmış ve Monla Bekir'in elinden vazifenin alınıp Ahmed Bey'e tevcih edilmesiyle çözülmüştür.¹³⁸

Batum'da köy ve nahiyelerin dışındaki camiler genellikle iskele yakınında ya da kale içinde inşa edilmekteydi. 1729'da Batum Kalesi'ndeki Cami-i Hassa'da imam 10 akçe, hatip 6 akçe vazife ile görevlendiriliyordu. Bu tarihlerde hem imam hem hatib olan İsmail halife görevlerini yerine getirmediği için yerine Mustafa Halife getirilmişti. Bu tarz görevlendirmeler ise çoğunluğun isteği ile oluyordu.¹³⁹ Ayrıca Cami mütevellisi öldükten sonra eğer varsa yerine oğlu geçebiliyordu. 1754-55

¹³⁶ BAO. İE. HR. 1347.

¹³⁷ Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya**, s.177.

¹³⁸ BOA. AE. SMHD I- 128-9353-1: "*Bahr-i Siyah nihayetinin Faş gümrüğünden almak üzere Batum kal'asından bu kullarının bina eylediğim Cami-i Şerifin yevmi üçer akçe vazife ile imam ve hatib ve yevm-i iki akçe vazife ile vaaz ve yevmi iki akçe vazife ile halife-i cihatlerine mutasarrıf elhac Mehmed Efendi bundan akdem fevt oldukta cihat-ı merkume-i taraf-ı kullarından arz ve müstahkına tevcih ve henüz berat olmamışken cehilden ve paşalar maiyetinin divan katibleri ile ? olan Monla Bekir nam kimesne ciha-ı merkumeyi ben aldım deyuvezaifesibila berat zabteyledikten başka kıt'ahidmetlazumesi eda etmeyub tarik-i hizmetolmağlamütevefaimetburun vekili Ahmed Efendi fukaradan hurman (mahrum?) merkumeyi edaya kadar ve müstahaktan olduğunu Faş ve Batum taraflarından bu kulları tarafına tahrir ve inha etmeleriyle cihan merkume 10 akçe her vazifesiyle mütevefaimerkumeeilhacMehmed efendinin fevtinden ve ben aldım deyu bu vazife bila berat-ı müdahale eden merkum monlaBekirin def'inden mumailayh Ahmed efendiyi yine tevcihe ve yerine berat-ı alışana ihsan buyurulmak babında emrü ferman devletlu sadetlu sultanım hazretlerindir. (1112)"*

¹³⁹ BOA. C. EV. 6724.

yıllarında Faş gümrüğü mukataasından Batum kalesinde yer alan ve başmuhasebeci Halil Efendi tarafından yaptırılan Cami-i-i Şerif'te Elhac Mehmed Efendi, 3 akçe ile imam, 3 akçe ile hatip, 2 akçe ile vaiz ve 2 akçe ile halife-i mekteb olarak vazifelendirilmişti. Mehmed Efendi'nin vefatından sonra kimse olmadığı ve oğlu Mustafa da başka bir yerde olduğu için Faş muhafızının arzıyla yerine Batum sakinlerinden Ahmed Efendi getirilmişti. Ancak Ahmed Efendinin bu vazifeye getirilmesi uygun görülmediği ve Mustafa, babasından dolayı ulemadan sayıldığı için Batum sakinleri, ayan ve eşrafı ile Batum kazası naibi arz göndererek Mustafa'nın vazifelendirilmesini istemişti.¹⁴⁰

Tespit edildiği kadarıyla 1729'da Batum Kalesi'ndeki Cami-i Hassa görevli (Hafız İbrahim Halife) maaşı: İmam 10 akçe yevmiye; Hatip 6 akçe yevmiye idi.¹⁴¹ 1764'te Batum Kalesi'nde yer alan Cami-i Şerif-in görevli maaşı: imam 3 akçe; hatib 3 akçe; vaiz 2 akçe; halife-i mekteb 2 akçe yevmiye idi.¹⁴²

Faş ve Batum arasında yer alan Çaköy İskelesi'ndeki Cami-i Şerif'te de benzer durum söz konusudur. Cami-i Şerif'te 24 akçe vazife ile imam, hatip olan Hüseyin Halife caminin asıl vazifelisinin başka bir yerde olduğunu ileri sürerek vazifenin kendisine verilmesini talep etmiştir.¹⁴³ 1803'e gelindiğinde yine Batum kalesindeki Cami-i Hassa'da Erzurum gümrüğü mukataasından yevmi 1 akçe ile müteveli olan Mehmed Efendi vefat ettikten sonra, vazifenin oğlu İsmail'e verilmesi uygun görülmüştür.¹⁴⁴ Farklı tarihlerde de yine Cami-i Hassa hitabeti 1 akçe vazife ile

¹⁴⁰ BOA. C. MF.74.3653.1:“Faş gümrüğü mukataası malinden olmak üzere Batum Kalası'nda vaki sabıka-i başmuhasebeci elhac Halil Efendi cami-i şerifinde yevm-i üç akçe vazife ile imamet ve yevmi üç akçe vazife ile hitabet ve yevmi iki akçe vazife ile vaazlık ve yevm-i iki akçe ile halife-i mekteb cihetleri Faş kalası sakinlerinden Elhac Mehmed Efendi mahlulünden Faş muhafızı Mehmed Paşa'nın arzıyla 1168 senesi zilhiccesinin 15.günü kala-i mezbure sakinlerinden Ahmed Halifeye tevcih ve berat verildiği baş muhasebeden derkenar olunmuş şimdi salifü'l-zikr cihat-i merkumeye mutasarrıf Mehmed Efendi bundan akdem fevt oldukta Salih oğlu Mustafa Halife taallim-i ulum için diyar-ı aherde bulunmağla ashab-ı ağrazdan Ahmed Halife nam kimesne cihat-ı mezbureyi merkum Mehmed Efendi'nin fevtinden üzerlerine tevcih ve berat ettirmek müteveffayı mezburun oğlu Mustafa Halifeye gadr etmekle mezkur Mustafa ulemadan ve mahal ve müstahak olmağın babası mahlulünden ve ? merkum Mustafa halifeye tevcih buyurulmak ricasına kala-i merkumede sakin ulema ve külli ? ve hatib ve ayan ve eşraf ? ve iltimas etmeleri vaki ? Batum Kazası naibi Hüseyin Efendi arz eylemiş bermuceb-i arz tevcih buyurulmak babında emr-i ferman devletlu saadetlu sultanım hazretlerininindir.”

¹⁴¹ BOA. İE. EV. 62. 6724. 1.

¹⁴² BOA. C. MF. 74. 3653. 1.1.

¹⁴³ BOA. C.ML.227.9498.1.

¹⁴⁴ BOA. C. EV. 155.7732.1.

Erzurum gümrüğü mukataasından verilmekteydi. Bu vazifenin sık sık boş bırakıldığı ve rağbet görmediği arşiv kayıtlarında vurgulanan hususlardandır.¹⁴⁵

Genel olarak Batum Sancağı'nın şehir olarak cami etrafında yeniden şekillendiği dönem, III. Ahmed dönemi idi. Sonraki dönemlerde, bilhassa I. Abdülhamit döneminde de imar ve inşalara devam edilmiştir. 1785-86 yılında 80 akçe eğitim vazifesi ile Batum kalesinde bir Cami-i Şerif inşası emri verilmişti. Caminin vazifesi Erzurum gümrüğü malinden İsmail Efendi'ye verilmişti. Bundan başka Faş gümrüğü malinden 40 akçe vazife olarak kaydedilmiş ve meblağ 88 kuruş olarak hesaplanınca Faş gümrüğü malinden tekrar tayin edilmesi gerekli görülmüştür.¹⁴⁶

1800'lerin başına gelindiğinde Batum kalesi içerisinde yer alan Cami-i Hassa mütevellisine Erzurum gümrüğü mukataası malinden yine 1 akçe verilmekteydi. Meblağ sonraki yıllarda değişiklik göstermemekte ve ölmüş olan cami mütevellisinin yerine oğlu getirilmekteydi. Batum kadısı tarafından gelecek olan kişinin ehliyetli olmasına dikkat ediliyordu.¹⁴⁷

Batum'da adı geçen bir başka cami de Sadrazam Hasan Paşa tarafından Burun Tabyası civarına yaptırılan camidir. Bunun yanı sıra XIX. yüzyılın ilk yarısında da Batum'un imar faaliyetleri sürdürülmüştür. Osmanlı Devleti söz konusu dönemde modernleşme adına bu tür faaliyetlerini artırmıştır. 1862-1864 yılları arasında Trabzon'da valilik yapan Emin Muhlis Paşa'nın çabasıyla şehirde önemli bir sorun olan bataklıklar kurutulup şehre su taşınmış ve dönemin padişahının ismini taşıyan Aziziye Camisi yapılmıştır.¹⁴⁸ Caminin yapımı tam olarak 1869'da tamamlanmıştır.¹⁴⁹

Her ne kadar Osmanlı Devleti bölgeye nüfuz etme ve dini anlamda yayılma gösterse de bıraktığı eserler bölgeye hâkimiyet kuran diğer unsurlar tarafından yok edilmiştir. Batum'da Sultan Abdülaziz adına yapılan Aziziye Cami bunlardan biridir. Gürcistan'ın XIX. yüzyılda Rus hâkimiyetine girdikten sonra Batum, Tiflis ve diğer bazı şehirlerde Osmanlı ve İran dönemlerine ait 200 kadar cami varken bunların çoğu

¹⁴⁵ BOA. AE. SMST III. 232.18332.1.1/ AE. SMST III. 300. 23964.2. (1180)/ AE. SMST III. 300. 23964.3.

¹⁴⁶ BOA. C. Maarif.1172. BOA. C. MF. 74. 1192. 3.

¹⁴⁷ BOA. C. Evkaf. 7732. (13. S. 1218)

¹⁴⁸ Sarı, **Türkiye-Kafkas İlişkilerinde Batum**, (1917-1921), s. 10-13.

¹⁴⁹ Mahmut Goloğlu, **Trabzon Tarihi**, Sarender Yayınları, Trabzon, 2013, s. 158.

Çarlık ve Sovyet döneminde yıktırılmış, kapatılmış ya da başka hizmetlere tahsis edilmiştir. Batum Aziziye camiinden ise bir iz kalmamıştır.¹⁵⁰

Yapılan alan araştırmasına göre günümüzde Batum merkezde ve Batum limanına birkaç km. yakında 1866 yılında yapılan bir camii mevcuttur. Etrafında yakın dönem Osmanlı mimari örneklerinden evler vardır ve caminin adı Batum Orta Camidir. Cami kapısı üzerinde Gürcistan'da sıkça kullanılan üzüm salkımı figürleri vardır. Caminin isminin Orta Cami olması önceki dönemlerde şehirde birkaç caminin olduğu ile ilgili ipucu vermektedir. Cami günümüzde ibadete ve ziyarete açık vaziyettedir.

---

¹⁵⁰ Tsursumia, "Gürcistan'da İslam: Tarihi ve Bugünü", s.26.

İKİNCİ BÖLÜM

BATUM'DA OSMANLI YÖNETİMİ

2.1. Osmanlı Gürcü İlişkileri

Günümüzde Gürcistan sınırları içerisinde yer alan Batum'u ve Batum'un Osmanlı yönetimindeki sosyal, iktisadi ve siyasi yapısını idrak edebilmek açısından Gürcistan ile Osmanlı ilişkilerini kısaca irdelemek önem arz etmektedir. Büyük Kafkas sıradağlarının güney tarafında yer alıp kuzeyden Rusya Federasyonu, güneyden Ermenistan ve Türkiye, doğu ve güneydoğudan Azerbaycan, batıdan Karadeniz ile çevrili olan Gürcistan ve Gürcistan'a bağlı prensliklerle Osmanlı Devleti'nin ilgilenmesi XV. yüzyılın ortalarında başlar.¹ Bununla beraber Gürcistan'ı da kapsayan Kafkasya XVI. yüzyıldan başlayarak XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin en çok müdahale, mücadele ve kendini müdafaa etmek zorunda kaldığı yerlerden biri olmuştur. Bölge XVI. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı-Safevi, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı-Rus ve sonrasında da İran-Rus mücadelelerine sahne oldu.² Cenubi Kafkasya'da Şirvan'ın batısından Karadeniz'e kadar uzayan Gürcistan da bu mücadelelerde yerini aldı.³

Müstakil üç hükümet halinde olan Gürcistan'ın ikisi krallık biri Atabeğlikti. Doğudaki "Kharthli" krallığının başkenti Tiflis, batıdaki "İmerethi" krallığının başkenti Kutais ve Çoruh boyundaki "Samstskhe" Atabeğliğinin merkezi "Akhaltzikhe/Ahıska" şehriydi.⁴ Kraliçe Tamar'dan sonra ve Moğol ordularının saldırıları sonrasında zayıflayan ve siyasi birliği bozulup krallıklara ayrılan Gürcistan, Osmanlı ve Safevi saldırılarıyla karşı karşıya kaldı.⁵ En önemlileri "Guria", "Megreli/Mingrelie", "Mukhran" olmak üzere 26 küçük beyliğin daha olduğu Gürcistan'ın Osmanlı Devleti ile münasebeti Sultan II. Mehmed devrinin

¹ Davut Dursun, Hüsametdin M. Karamanlı, "Gürcistan", *DİA*. C:XIV, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, s.310-314.

² Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s.28.

³ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: III, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 593.

⁴ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: II, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, s.10.

⁵ David Marshall Lang, *The Last Years of The Georgian Monarchy (1658-1832)/A Modern History of Soviet Georgia*, Columbia University Press, New York, 1957, s.10.

sonlarında yoğunlaştı. Şehzade I. Selim Trabzon Valisi iken Canet ve Acara, yani Rize ve Batum sahil boyları fethedildi.⁶ 1510'da Osmanlı orduları tekrar İmereti ve Kutaisi'ye saldırdı. Osmanlı Devleti dışında bölgeye hâkim olmak isteyen bir diğer güç de Safeviler idi. Ancak Şah İsmail'in halefi Tahmasb'ın da ölümünden sonra Safevi anarşisinin sona ermesiyle güçlerinin zirvesinde olan Osmanlı Devleti etkin olmaya başladı ve Transkafkasya'ya ulaştı. Osmanlılar güneye doğru Tebriz ve bütün Azerbaycan'ı ele geçirirken 1578'de Tiflis'i ele geçirdi. Şah Abbas (1587-1629) yönetiminde ise Osmanlılar, Safevi Devleti'nin batısından uzaklaştırıldı ve Gürcistan'ın geneli için yeni bir baskı dönemi başladı. Sultan IV. Murad (1623-1640) tahta geçtiği sırada, Şah Abbas döneminde elden çıkan Bağdat'ı tekrar Safevilerin elinden alma çabasına girdi. 1638'de Bağdat'ın düşmesinden sonraki barış görüşmeleriyle doğu ve batı bölgelerindeki Türk ve İran etkisinin fazla olduğu yerlerde Gürcistan'ın geleneksel bölünmüşlüğü bir kez daha doğrulandı. Karadeniz'in kuzeyinde Rusya'nın güneyine sınır olan Osmanlı Devleti oldukça zorlanıyordu. 1637'de Don ve Dinyeper Kazakları Azak'ı ele geçirdiler ve birkaç yıl muhafaza ettiler. Sultan Murat'ın halefi İbrahim'in (1640-1648) Kafkasya'ya karşı herhangi bir eylemi olmamıştır. İbrahim'den sonra gelen IV. Mehmed (1648-87) ilk yıllarında Transilvanya ve Orta Avrupa'nın bir kısmını ele geçirdi. Bu durumda Osmanlı sarayı Batı Gürcistan'ı genellikle Samtskhe bölgesinin Gürcistan eski başkenti Akhaltsikhe'yi yönetenlerin eline bıraktı. Bu bölge XIV. yüzyılın sonundan beri Osmanlıların elindeydi. 1625'te yerel yönetim, ailesinin başında bulunan Bek'a Jageli ve önde gelen bir Gürcü feodal gücü, Müslümanlığı kabul etti. Bu feodal güç ve Batum'da Karadeniz kıyısında konuşlanan yeniçerilerin yardımıyla Kutaisi'de Batı Gürcistan İmereti kralı ve vasalları etki altına alındı. Ayrıca Batı Gürcistan'dan yıllık haraç alınıp köle kaynağı oluşturuldu.⁷ Bu tarihlerde Osmanlı Devleti doğuda bir taraftan taht değişikliğinden yararlanan Abaza Mehmet Paşa isyanı, diğer taraftan Bağdat ile uğraşırken Safeviler de Kartli gibi bazı Gürcü prenslikleriyle temas halindeydi.⁸ Osmanlı Devleti bu sahada artık Safeviler ile daha fazla karşı karşıya gelecektir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin Karadeniz sahilinde elinde bulundurduğu topraklar, bilhassa Batum ve çevresi değer kazanmıştır. 1723-1746

⁶ Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 3, s. 16.

⁷ Lang, **The Last Years of The Georgian Monarchy (1658-1832)/A Modern History of Soviet Georgia**, s. 10, 11, 12, 14.

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C:3. TTK, Ankara 1995, s.161.

yılları arasında cereyan eden Osmanlı-İran savaşları sürecinde Osmanlı Devleti yerel yöneticileriyle birlikte savaşın iâşesi ve idaresi ile de meşgul oldular.⁹Bu dönem Osmanlı-Rus siyasî ve askerî ilişkilerinin de yoğunlaştığı dönemdi.¹⁰ Ayrıca bu dönemde Rusya'nın Karadeniz üzerinden Osmanlı Devleti ve diğer devletlerle ticareti sınırlıbelirgin değildi. Ancak XVIII. yüzyılın ortalarında özellikle İstanbul üzerinden yapılan uluslararası ticaretin gelişmesi önemli bir düzeyi tutturmuştu.¹¹Diğer taraftan Osmanlı ile Avusturya, Rusya ve İran arasında uzun yıllar devam eden savaşlar asker, mühimmat ve zahire talebi yarattığından taşımacılık sektöründe önemli bir hareketlilik gerçekleşmişti.¹²

Osmanlı Devleti'ni çevreleyen dış tehditler, devletin sosyal yapısı ile birlikte içte ve dıştaki siyasî ve iktisadî yapısını da olumsuz etkilemekteydi. Bilindiği üzere III. İvan'dan (1462-1505) beri Rusya, dünyaya açılmak için Baltık'ta ve Karadeniz'de çıkış noktalarına hâkim olunması gereğini ilke edinmişti. Bu ilke doğrultusunda güney yolu üzerinde Osmanlı Devleti'ne bağlı yerler engel olarak görülmekteydi. Petro'dan sonra ara verilen ve Kafkaslara yöneltilen Rus ilerleyişi, 1762'de II. Katerina'nın (1762-1796) tahta geçmesi üzerine tekrar ele alındı. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, 1779 Aynalıkavak Tenkidnamesi ile Kafkasya'ya yayılan Rusya, 1783 yılında Gürcü Kralı II. İrakli (Ereğli) Han ile anlaşma yaparak Gürcistan'ı kendine bağladı ve Gürcistan'ı ilhak etme yolunda ilk ciddi adımı atmış oldu.¹³ İlk defa Daryal Geçidi'ni aşan Ruslar, İmereti Krallığı'nın başşehri Kutaisi'ye girdikleri gibi Faş Kalesi'ni de muhasara etmişlerdi. Ruslara yaptıkları yardımlardan dolayı civar kabilelerin akınlarına maruz kalan Gürcistan, Rusya'dan yardım talep etmişse de netice elde edememiştir. Avusturya ve Venedik ile anlaşmak isteyen Gürcistan, bu teşebbüsünde de başarılı olamayınca Rusya'nın himayesine girmek mecburiyetinde kaldı. 1783 Ağustos'unda Çariçe II. Katerina'ya takdim ettiği bir

⁹ Necmettin Aygün, "XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefatı", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı:7, Trabzon, 2009, s.41.

¹⁰ İlber Ortaylı, "XVIII. Yüzyıl Türk Rus İlişkileri", **Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s.125.

¹¹ Nikolay G. Kireev, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Karadeniz'de Rus-Türk Ticaret İlişkilerinin Kurulması", **Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999. S.115,116.

¹² Aygün, "XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefatı", s. 42.

¹³ Özcan Tatar, "1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Trabzon ve Çevresinin Yeri ve Önemi", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2001, s.201,202.

senetle Rus himayesine giren Gürcü kralı II. İrakli, Gürcistan'ın Rusya'ya bağlı bir eyalet olduğunu kabul etti. Osmanlı Devleti bu gelişmelerden sonra Kafkasya'da bulunan sınırlarına daha çok önem vermeye çalıştı.¹⁴

Genel itibariyle Gürcistan ve Gürcistan meselesi, 1787 Osmanlı-Rus harbi ve Rus elçisinin bu tarihte hallolmasını istediği meselelerden birini teşkil etmekteydi.¹⁵ 1787'de Rusya ile ilişkiler daha da kötüleşmiş savaşa doğru gidilmişti. Bu sırada devletin durumu başta hazine ve asker olmak üzere kalelerdeki zahire bakımından da iyi değildi.¹⁶

1807'de Anakara ve Kemhal, Ruslar tarafından yeniden işgal edildi. Rus saldırılarına karşı Batum, Trabzon, Sinop ve Faş takviye edilerek buralara asker, silah ve mühimmat gönderildi. 1809'da Karadeniz sahilleri seraskeri olan Şerif Mehmed Paşa, Faş ve Batum'a Trabzon, Giresun ve Rize'den takviye asker, İstanbul'dan gemiler ile top ve mühimmat gönderdi. Batum ve Faş kalelerindeki askeri yığılmayı haber alan Ruslar bu kalelere saldırmaktan vazgeçti. Ancak komutanlar arasındaki anlaşmazlıklardan kaynaklı sık sık tayin ve azillerden yararlanan Rus birlikleri Gürcülerin de yardımıyla 24 Kasım 1809'da Faş kalesini işgal etti. Bunun üzerine Batum'a 15, Trabzon'a 10 top ve mühimmatla topçu ustaları sevk edildi. Batum muhafızlığına Tuzcuoğlu Memiş Ağa tayin edildi.¹⁷ Muharebelerin neticesinde imzalanan 16 Mayıs 1812 tarihli Bükreş Antlaşması'yla toprak kaybedilmiş olmasına rağmen Faş, Kemhal ve Sohum Ruslar tarafından tahliye edilince bu bölgeler tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçti. Ancak Yunan isyanının sebep olduğu 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşları neticesinde imzalanan 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Muahedesi ile Faş, Anapa, Ahıska ve Ahılkelek Ruslara bırakıldı.¹⁸ Osmanlı-Rus mücadeleleri esnasında Osmanlı Devleti, sınır bölgelerindeki önemli yerlerle yeterince ilgilenemediğinden Rusya neredeyse tamamıyla sınırlara dayanmıştı.¹⁹ Bu durumda

---

¹⁴ Mahir Aydın, "Faş Kalesi", Osmanlı Araştırmaları VI, İstanbul, 1986, s.100. ayrıca bkz. Ahmet Cevdet, **Tarih-i Cevdet**, C:II, s.274; Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979, s.75.

¹⁵ Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, s.137.

¹⁶ Tatar, "1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Trabzon ve Çevresinin Yeri ve Önemi", s.206,207; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: IV/I, Ankara, 1995, s.525.

¹⁷ Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)**, s.347,348,349.

¹⁸ Aydın, "Faş Kalesi", s.113,114-123.

¹⁹ BOA. HAT. 139. 5737. 1.

Rusya'nın Gürcistan'ı istila edip benimsemesi de kolaylaşmıştı.²⁰ Rus yayılması daha da büyüyünce Osmanlı Devleti, asker toplayıp Ahıska'ya konuşlanmış olan Rus askerleri ile mücadeleye girişmişti. Rusya'nın daha büyük kuvvetlerle karşılık vermesi üzerine Gürcistan içlerine girmenin mümkün olmadığı ve Ahıska sancakları ile Çürüksu ve Batum limanına tamamen hâkim olunmadıkça Acara dâhil önemli Kafkasya bölgelerinde Rusya ile baş edilemeyeceği anlaşılmıştır.²¹ Bu yüzden Rusya ile ilgili herhangi bir bölgede tehdit ortaya çıktığında Batum kalesinin muhafazası gerekli görülüyordu.²² Kırım savaşı öncesinde de savaşın patlak vereceğini bekleyen Osmanlı Devleti, Trabzon ve Erzurum ile birlikte Batum'u da kuvvetlendirmeye çalıştı ve 1853 yazında Kafkas sınırları boyunca askeri kuvvetlendirmeye yoğunlaştı. Ancak Ruslar, Kuzey Batı Avrupa'da Çerkeslerin faaliyetlerine, Doğu Kafkasya'da Çeçenistan ve Dağıstan'daki Rus garnizonlarına muhalif Şamil'e ve Gürcistan'ın doğusundaki Kakheti kentine karşı koyacak büyük birliklere sahipti.²³

Bugünkü Gürcistan'ı kapsayan toprakların Rusya'ya bağlanması 1801-1810 yılları arasında tamamlandı.²⁴ İran ve Osmanlı Devleti'nin bölgeye müdahalesi ve nüfuzu Gürcistan siyasi birliğinin oluşmasını önledi. Batı Gürcistan sadece bir köle kaynağı ve ganimet olarak görüldü. İran, I. Şah Abbas'ın acımasız politikasından sonra, Doğu Gürcistan'ı mümkün olduğu kadar yarı bağımsız bir valilik olarak İran'a entegre etmeye çalışmıştı. Neticede Gürcüler, Rusların Ortadoksluğunu ortak bir nokta olarak gördüler ve Balkan Slavları gibi, potansiyel bir kurtarıcı olarak Ortadoks Ruslara güvenle baktılar.²⁵ 24 Eylül 1805 yılına gelince Kuzeyden Batum'a kadar olan Gürcistan, Çerkes memleketleri, Anakara, Ruh ve Anapa kalelerini ele geçirmek isteyen ve bazı kabileleri kendisine tabi kılan, bu esnada bazı liman ve iskelelerde girişimlerde bulunan Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti de harekete geçti.²⁶ 1828 yılında yapılan Türkmençay Anlaşması'yla İran, Kafkasya politikasındaki bir faktör olarak devre dışı bırakıldı. İran ile yapılan barış neticesinde Rus General

²⁰ BOA. HAT. 168. 7102. 4.

²¹ BOA. HAT. 1028. 42801. 1.

²² Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-ÂSâr ve Hakaikü'l-Ahbâr (1752-1774)*, haz. Mücteba İlgürel, TTK, Ankara, 1994, s. 330.

²³ Lang, *The Last Years of The Georgian Monarchy (1658-1832)/A Modern History of Soviet Georgia*, s.91.

²⁴ Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, s.352.

²⁵ Lang, *The Last Years of The Georgian Monarchy (1658-1832)/A Modern History of Soviet Georgia*, s.17,18.

²⁶ BOA. HAT. 102. 4044. A. 1.

Paskevich Osmanlı Devleti'ne odaklanabildi. Rusya'nın asıl amacı Türkleri Karadeniz kıyılarından tamamen atıp, özellikle de Anapa, Faş ve Batum limanlarından çıkarmak; yüzlerce yıldır Akhaltsikhe'nin Türk-Gürcü paşaları tarafından idare edilen eski Gürcü bölgesi Samtskhe'yi yeniden inşa etmek; Türk istilalarına karşı savunmasız olan ve Rusya'nın Transkafkasyayı açacak olan bir sınır oluşturmaktı. Mayıs 1828'de başlatılan Rus harekâtı ile Haziranda Kars kalesi Ruslar tarafından ele geçirildi. Sonraki ay, Gürcistan'ın Khertvisi kasabaları ve Akhalkalaki ile Poti limanı düşürüldü. Daha sonra Ardahan teslim oldu ve Akhaltsikhe kenti Ağustos ayında ele geçirildi. Ruslar Adsquri, Akhalkalaki ve Akhaltsikhe'nin kalelerini elde etti. Ancak Osmanlı Devleti; Erzurum, Bayazid ve Kars illeri ile Batum ve Guria bölgelerini geri aldı. Ruslar, Poti ve Anapa limanını teslim aldı. Anapa'nın kaybı, Türklerin Çerkesya'ya doğrudan erişimini engelledi. Ayrıca limanın resmi olarak tüm hâkimiyetikaybedildi.²⁷

1875'ten 1878'e kadar süren dönemde Osmanlı Devleti daha da zayıflamış bir hal aldı ve Kars ve Ardahan'ın Rusya'ya katılmasıyla toplam 210.000 km² dolayında bir toprak kaybı yaşandı.²⁸Rus Dük Michael'invaliliğinin en önemli olaylarından biri XVIII. yüzyıldan beri Osmanlı egemenliğindeki eski Gürcistan'ın stratejik alanlarının 1877-1878'de Rusya tarafından ele geçirilmesiydi. Ermeni ve Gürcü yardımcı kuvvetlerinin desteği ve 1828-29'da Paskevich'in faaliyetleri ile Ruslar bölgede başarı elde etti. Rus ve Türk ana kuvvetleri Balkan cephesindeki büyük mücadeleye odaklanırken Büyük Dük Michael de Kasım 1877'de Kars'ı ele geçirdi ve Erzurum'un önünü tıkadı. Ayrıca Rusya, Berlin Konferansı ile yüzyıllar önce kurulmuş olan Gürcistan krallığının yarısını oluşturan bölgeye sahip oldu. Bu alanlar: Batum limanı ile Atchara-Kabuleti, Shavsheti, Klarjeti, Kola-Ardahan ve Oltisi bölgesini içeren Tao'nun kuzey kısmıydı. Askeri açıdan Anadolu'ya yakın yerlerin kontrolünü sağlayan Kars ve Ardahan kalelerinin Ruslara bırakılması Osmanlı Devleti açısından büyük bir kayıptı. 1877-78 savaşıdan sonra Rusların Karadeniz'de Batum limanının ilhakını takiben Tiflis, Hazar'ın petrol kasabası

²⁷ Lang, **The Last Years of The Georgian Monarchy (1658-1832)/A Modern History of Soviet Georgia**, s. 61.62.

²⁸ François Georgeon, "Son Canlanış (1878-1908)", **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, ed. Robert Mantran, çev. Server Tanilli, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016, s. 647.

Bakü'ye demiryolu ile bağlandı ve burası da XIX. yüzyılın sonuna doğru Batum petrolünün ana çıkış noktasıydı.²⁹

2.2. Batum'un Osmanlı Yönetimine Girmesi

1064 yılında Kars'ı ele geçiren Selçuklu Türkleri 1080 yılında birleşik Bizans ve Bagratlı kuvvetlerine karşı kazandıkları Posof/Kol zaferinden sonra Batum ve Acara'yı da topraklarına kattı. Kıpçakların Kür ve Çoruh boylarına gelişleri olan 1124 yılına kadar buralar Selçukluların elinde kaldı. Bu tarih İslamiyet'in Acara'ya Osmanlılardan önce geldiğine işaret eder. Bununla birlikte XVI. yüzyılda Osmanlıların gelişle İslamiyetin Acara'da daha da kuvvetlendiği söylenebilir. Acara'nın bilinen tarihine bakıldığında Miladın üç yüz yıl sonrasına kadar Roma ve sonra da Bizans'ın nüfuzunda kaldığı görülür.³⁰

XIV. yüzyılın sonunda ve XV. yüzyılın başlangıcında Timurlenk'in ordusu tarafından saldırıya uğrayan Gürcistan XVI. yüzyılda Türkler ve İranlıların savaş alanı haline geldi. Bu durum Gürcistan şehirlerinin de fiziksel tahribatına neden oldu. Gürcistan'ın hem kültürel birliği hem ekonomik yapısı hem de üretimi zedelendi. Türkler tarafından Samtskhe-Saatabego bölgesi, Gürcistan'ın neredeyse üçte biri ele geçirildi ve nüfus İslamiyete dönüştürüldü.³¹

Osmanlılar, Karaman, Venedik ve komşu memleketlerle ilişkilerini düzelttikten sonra Gürcistan'a ilk defa 1451 yılında taarruz ettiler. 1454 yılında gerçekleştirilen saldırılarda Abaza ve Megreller tarafından haraç ödenmemesi nedeniyle Sultan II. Mehmed Abaza ve Megrel bölgelerini zaptetmek zorunda kaldı. Bu tarihlerde Abaza, Megrel ve Sohum'a ara seferler düzenlendi.³² Abhazistan (Sohum Kalesi) ve 1479'da Batum'u içine alan Acaristan bölgesi ele geçirildi.³³ Gürcü kroniklerine göre 1451'de

²⁹ Lang, **The Last Years of The Georgian Monarchy (1658-1832)/A Modern History of Soviet Georgia**, Columbia University Press, New York, 1957, s. 185-198,199-219-235,236.

³⁰ Rövsen Alizade, "Acaralıların Tarihsel Rolüne Dair", Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri, Uluslararası Bilgi Şöleni, Bildiriler, Ordu, 2011, s.508.

³¹ Valery Silogava, Kakha Shengelia, **History of Georgia**, Caucasus University Publishing House, Tbilisi, 2007. S.158.

³² Mirian Makharadze, "Osmanlıların XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Gürcistan'a Gerçekleştirdikleri Ara Seferler", **XV. Türk Tarih Kongresi**, TTK, Ankara, 11-15 Eylül 2006. 365-367; M. F. Kırzioğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)**, TTK, Ankara, 1998, s.5.

³³ Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994. S. 577; Mümin Yıldıztaş, **Osmanlı Arşiv kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler**, ed. Murat Kasap, Gürcistan Dostluk Derneği, İstanbul, 2012, s. 18.

Sohum (Tzkhom/Thkhumi/Sebastopol/Sokum) şehri ile birlikte Karadeniz'in kuzeyi yağmalanarak ele geçirilmişti. Sohum kalesi itaati bırakıp haracı ödemeyince 1545'te tekrar bir fetih gerçekleşti.³⁴ Batum civarı ise tam olarak 1461'de Trabzon'un fethi ile birlikte hâkimiyet altına alınmıştı.³⁵ Bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nin askeri gücü üst düzeydeydi. Gürcistan ise Çarlığın uyguladığı feodal rejimden çıkma mücadelesi içerisindeydi.³⁶

1478'de Uzun Hasan'ın ölümü fırsat bilerek Rakkas Sinan Bey komutasında bir ordu Gürcistan üzerine sefere gönderilmişti. Rakkas Sinan Bey'in Torul Beyliği'ni ortadan kaldırmasından sonra 1479 yılında Batum tekrar zapt edildi. Batum'daki bu ilk Osmanlı hâkimiyeti kısa sürdü ve şehir İmereti Krallığı'nın eline geçti. Guria Prensi George Gurieli 1483'te Çoruh ile Batum kasabası arasındaki bölgenin İmereti Krallığı'ndan ayrı olarak bağımsız olduğunu ilan etti ve 1509 yılına kadar Batum Guria Prensiği idaresinde kaldı.³⁷ Trabzon valisi Şehzade I. Selim, Açıkbaz Gürcü Prenslere Mirza Çabuk'un yardımı ile Gürcistan'a akınlar düzenledi. Gürcistan Kralı II. Aleksandr'ı (1478-1510) ve İmereti Prensi III. Bagrat'ı (1510-1565) yenilgiye uğrattı. 1509'da Rize bölgesini alıp Batum dolaylarına yöneldi. Başkent Kutaisi'ye girdi ve Gürcü-Osmanlı ilişkileri bu olayla başlamış oldu.³⁸ Selim'in Osmanlı tahtına çıktığı 1512 yılında ise Trabzon Eyaletine ilave edilerek "*Trabzon-Batum Eyaleti*" oluşturuldu. Bölge kısa bir süre sonra Gürcü Prenslere eline geçtiyse de 1514 Çaldıran seferi dönüşünde Osmanlı Devleti tarafından tekrar alındı.³⁹

1543 yılında Gürcü ordusu ile müttefik olan⁴⁰ Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'nın geneli ile ilgilenmesi 1547'de Rus Çarlığı'nın kurulması ve bir imparatorluk haline gelmesinden sonra başladı.⁴¹ 1550 yılında Gürcistan'a iki sefer yapıldı. Birincisinde Tavuskâr bölgesi fethedildi. Gürcistan seferi denilen ikinci sefer neticesinde Luvarsab ve İseridunoğlu'nun vilayetlerinden Maçehil (Maçakhel) ile beraber dört

³⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)**, TTK, Ankara, 1998, s.4-6.

³⁵ Mustafa Sarı, **Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, TTK, Ankara, 2014, s.7.

³⁶ David Karitonoviç Komakidze, **Batum**, (Acara SSCB devlet izniyle çıkarılmıştır), Batum, 1956, s. 4.

³⁷ Sarı, **Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, s.7.

³⁸ Mahmut Goloğlu, **Trabzon Tarihi**, Sarender Yayınları, Trabzon, 2013, s. 45.

³⁹ Sarı, **Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, s.7.

⁴⁰ Komakidze, **Batum**, s.5.

⁴¹ Mehmet Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya**, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.176.

kale fethedildi. Bu seferler sonrasında fethedilen yerlerden Tavuskâr, 18 Kasım 1550'de sancak olarak Erzurum Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın oğlu Rıdvan Bey'e verildi. 1545 yılında Çaneti ile birlikte fethedilen Batum'un 15 Aralık 1549 tarihinden önce Emir Bey idaresinde bir sancak olduğu görülür.⁴² Osmanlı Devleti'nin 1545'te Batum'u ele geçirmesi tam olarak hâkimiyet sağladığı anlamına gelmez. Bu yüzden 1564'te Osmanlılar Batum'a ikinci bir harekât daha gerçekleştirmiştir.⁴³

1550'de Osmanlı kuvvetleri, Bagrat'ın eski alanı olan Tao bölgesine ilerledikten iki yıl sonra yeniçeriler Ardanuchi'de konuşlandırıldı. Şimdi Yalnız Çam (Yalanuz-cham/The Lone Pine) olarak adlandırılıp kayaç üzerine kurulu olan, taş duvarı ile kuleleri merakla oyulan ve kasvetli Arsiani dağlarına doğru bakan Ardanuç en eski Gürcü başkentiydi. Kral Bagrati, Gurieli'nin zayıflamasına odaklanırken Osmanlılar Guriayı ele geçirdi ve daha sonra Batum ile Gönnye'ye hâkim oldu. Osmanlılar batıdan geçerken, Safeviler doğu Kafkasya'nın bölgelerine baskı uyguluyorlardı. Şah'ın direk kontrolündeki kimi zaman Fars kimi zaman Gürcü hükümdarı olarak kabul edilen Şirvan (Shirvan) ve Aran'daki küçük Müslüman gruplar ya vali olarak burada hüküm sürdü ya da yerlerine birilerini getirdiler.⁴⁴

29 Mayıs 1555'te Osmanlı-Safevi arasında imzalanan Amasya Muahedesi ile iki devletin nüfuz sahaları olarak ayrılan Gürcistan'ın Meshiva, Kartli ve Kaheti bölgelerini Safeviler alırken, Açık-baş (İmereti), Dadyan (Megrel) ve Güril (Guria) da Osmanlılarda kalmıştır. Fakat Gürcü meliklerinin bazen Osmanlılar bazen de Safeviler lehinde siyaset izlemeleri ve iki devlet arasında cereyan eden nüfuz mücadeleleri sebebiyle yapılan taksimat fazla etkili ve devamlı olamamıştır.⁴⁵ 1625 yılında Bağdat seferi sırasında Şah Abbas kendisine muhalif bazı Gürcü beylerini itaat altına almak için sefer tertip etmiştir. Bu sırada Gürcü beylerinden Kartli Prensi Safeviler tarafında görünerek Osmanlı Devleti yanında yer almıştır. Vezir Hafız

---

⁴² Halit Özdemir, **Artvin Tarihi**, Artvin, 2002, s.89-99; Dünder Aydın, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, TTK, Ankara, 1998, s. 70,71.

⁴³ Goloğlu, **Trabzon Tarihi**, s.61.

⁴⁴ W.E.D. Allen, **A History Of The Georgian People**, Lowe & Brydone (Printers) Ltd. London, 1971, s.148.

⁴⁵ Mahir Aydın, "Faş Kalesi", **Osmanlı Araştırmaları VI**, İstanbul, 1986, s.68.

Ahmed Paşa'ya destekleri ile birlikte gerektiği zaman Gürcülere yardım etmesi için Batum Beylerbeyisi, Gürcistan'a serdar tayin edilmiştir.⁴⁶

Gürcistan, XVIII. yüzyıl boyunca İran ordusunun yıkıcı etkilerine maruz kaldı. Sadece Kakheti (Kaheti)'de 100.000'in üzerinde insan öldürüldü ve yakalanan 200.000 kişi İran'a götürülerek oraya iskan edildi. Bunlarla birlikte köle pazarlarında satma amacıyla pekçok genç kız ve genç erkek alındı. İranlılar daha sonra Gürcistan bölgesinde Lore-Debeda ve Kak-Eniseli alanında hanlıklar kurdu ve böylece göçebe kabilelere Kartli ve Kakheti yolu açıldı. Ard arda yıkıma uğrayan Gürcistan son olarak Ağa Muhammed Han tarafından yerle bir edildi.⁴⁷ Ancak 1723'te Osmanlılar Kartli yani doğu Gürcistan'ı ele geçirdi ve burası on iki yıl Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde kaldı. 1735'te buradaki Gürcüler başkaldırdı. Bu durumda Nadir Şah büyük avantaj elde etti. Bu süreçte halktan ağır vergiler alındı. Nihayetinde 1744'te Erekli Han hükümdar olmayı başardı. 1747'de Nadir Şah'ın ölümünden sonra ise İran baskısı azaldı.⁴⁸

Bölgenin Osmanlı-İran çekişmelerinin yaşandığı bir merkez haline gelmesinde kuşkusuz yerel idarecilerin zaman zaman menfaatleri gereği saf değiştirmelerinin etkisi büyüktü. 1750'lerden sonra güneye doğru ilerlemeye başlayan Rusya'da üçüncü bir aktör olarak ortaya çıktı. 1783'te Kartli Çarı'nın Rusya'nın yanında yer alması ile Rusya'nın bölgede önemli bir faktör olmasına neden oldu.⁴⁹

Bölgede Osmanlı hâkimiyeti süresince idari taksimat ile teşkilat gerek fetihler, gerek yürütülen imar ve iskân faaliyetleri sonucunda geliştirilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da tesis edilen eyâletleri merkeze uzaklığı ve bölgenin konumu sebebiyle istikrarsız ve kısa ömürlü idari birimler olarak varlık sürdürebilmişlerdir.⁵⁰ Sultan Süleyman'ın Birinci Doğu Seferinde Safevi hükümdarı Şah İsmail'in oğlu Şah Tahmasb'ın (1524-1576) üzerine yürüdüğü dönemde Çoruh boyları ve Kuzeydoğu Anadolu Osmanlıların en çok ilgilendiği sahalardan biriydi. Çünkü daha doğuda Gürcistan ve Transkafkasya hem stratejik hem de transit yollar bulunması

⁴⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C:III/I, TTK, Ankara, 2011, s. 160,161.

⁴⁷ Akaki Surguladze, **Review of the History of Georgian Culture**, Khelovneba, Tbilisi, 1989, s.486,487.

⁴⁸ Valery Silogava, **Kakha Shengelia, History of Georgia**, Caucasus University Publishing Hoouse, Tbilisi, 2007. S.158,159.

⁴⁹ Yıldıztaş, **Osmanlı Eşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler**, s.18.

⁵⁰ Sadık Müfid Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.196.

açısından önem arzetymekteydi. Ayrıca Kuzeydoğu Anadolu ve Gürcistan, Osmanlı Devleti için Safevilere karşı bir üs konumundaydı. Birinci Doğu Seferi sonrasında elde edilen zaferle Samshe'deki birçok kale fethedildi. Bu zafer Osmanlı hâkimiyetinin Kafkas dağlarına kadar ulaşmasının başlangıcı oldu. Sultan Süleyman'ın İkinci Doğu Seferi sonrasında ise Samshe'de, Tortum, Akçakale, Kemhis ve Livana Deresi fethedilerek sancak halinde Erzurum'a bağlandı.⁵¹ Bu süreçte Rus tehdidi altında kalan Osmanlı Devleti, bölgedeki gücünü arttırmak amacıyla XVII. yüzyılın başlarından itibaren ve özellikle XVIII. yüzyılda Rusya ile süregelen savaşa girdi.⁵²

2.3. XVIII. Yüzyıl ve Sonrasında Batum

XVIII. yüzyılda özellikle Rusya ile yapılan savaşlardan sonra Karadeniz ve Kafkasya'nın kaderini belirleyen ve Batum'u da kapsayan bir dizi anlaşma imzalandı.

XVIII. yüzyılın son çeyreğindeki Osmanlı-Rus savaşlarının neticesinde 1792 tarihinde yapılan Yaş Antlaşması ile Rusya Kafkas sıradağlarının kuzeyindeki nehir sınırları boyunca Karadeniz'e sağlamca ayak bastı. Rusya; Kabartay ülkesi, Osetya, Mingreli, İmereti, Kartli, Kahati Gürcü prenslikleri üzerinde nüfuz ve kısmen hâkimiyet kurdu. Türkler, Müslüman Çerkesler ve Abazalar üzerinde nüfuzlarını muhafaza ettiler ve Poti, Anaklia ve Sohum'daki batı dağlarına giden kaleleri ellerinde tuttular.⁵³

15 Eylül 1829 Edirne Anlaşması ile Kafkasya ve çevresinde 375 yıl devam eden Osmanlı hâkimiyeti sona ermiş, yalnızca merkezi Batum olan Acaristan Osmanlılarda kalmıştır.⁵⁴Rusların Avrupa-İran transit ticaretinin yönünü kendi topraklarına çevirme çabası, Poti ve Tiflis arasındaki demiryolunun 1872 sonlarında tamamlanması ile doruğa ulaştı. Rus hükümetinin ve Hazar Denizi'nde işleyen Rus gemilerinin desteğiyle, Tiflis demiryolu şirketi İranlı tüccarlara ihracat için daha

⁵¹ Jean Chardin, **Chardin Seyehatnamesi**, (ed.) Stefanos Yerasimos, (çev.) Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s.17.

⁵² Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya**, s.176.

⁵³ Özcan Tatar, "1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Trabzon ve Çevresinin Yeri ve Önemi", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, Trabzon T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2001, s.229.

⁵⁴ Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)**, s.382.

ucuz ulaşım imkânı sağlayarak gemilerle Avrupa'ya gönderilecek ihraç mallarını Tiflis yoluyla Poti limanına çekmeyi başardı.⁵⁵

Kafkasya'nın ticari önemi sadece Berlin Kongresinden sonra ve kısa bir süre için ihya olabildi. Batum şehrinin serbest liman ilan edilmesi Rusya'nın Kafkasya'daki hâkimiyetini biraz zayıflattı. Ancak bu serbestliğin kaldırılması ile Kafkasya Rus Çarlığı'nın emperyalizmine hizmet etmek zorunda kaldı.⁵⁶

Tam olarak Sultan Süleyman döneminde Osmanlı Devleti hâkimiyetine girip ilk önceleri Trabzon eyaletine bağlı bir sancak olup daha sonraları bir eyalet haline getirilen⁵⁷ ve Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti olduğu belirtilen⁵⁸ Batum, 25 Ağustos 1878 Ayastefenos (Yeşilköy) Anlaşmasıyla Çarlık Rusyasının eline geçti.⁵⁹ Batum bu anlaşma sonrasında Rusya için serbest bir liman haline geldi. Ayrıca Batum üzerinden yürütülen 1856-1877 yılları arası Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Kars ve Ardahan da Rusların eline geçti.⁶⁰

18 Aralık 1917'de Ruslarla Erzincan Mütarekesi yapıldığı sırada Hıristiyan Gürcüler tarafsız bir tutum sergileyerek Batum'u istediler. Batum'un kendilerine verilmesi için Almanlarla görüşmelere başladılar. Boşluktan yararlanmak isteyen Rus çeteleri kendilerini öne sürdüler.⁶¹ Ancak 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşmasıyla, 1877 Harbinde koparılan Kars ve Ardahan ile birlikte Batum'un Türkiye'ye iadesi kabul edildi. Ancak Gürcistan bu anlaşmayı kabule yanaşmadı. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros mütarekesinde İngilizler Türkiye'den bu üç sancağın boşaltılmasını, 1914'teki sınırlara çekilmesini istediler. Buna göre Türk kuvvetleri 18

⁵⁵ Mehmet Yavuz Erler, "Trabzon Vilayeti'nde Kanun Kaçakları (1856-1869)", **Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı:30, Cilt:19, 1997, s.75,76.

⁵⁶ Ahmet Canbek, **Kafkasya'nın Ticaret Tarihi (Eski Çağlardan XVII. Yüzyıl'a Kadar)**, Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği Yayını, İstanbul, 1978. S. 64.

⁵⁷ İlhan Ekinci, "Karadeniz'de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum, (1878-1886)", **Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi**, Sayı:14, Karadeniz Araştırmaları Merkezi, 2007, s.63; İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna dair Tesbitler", **Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998 Bildiriler)**, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 1999, s.329.

⁵⁸ Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sisteminin hukuki Mali Müeyyide ve Mükellefleri**, (haz.) Midhat Sertoğlu, İstanbul, 1992, s.31.

⁵⁹ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, TTK, Ankara, 2014, s. 374.

⁶⁰ San-Stefano koşulları için genel olarak ele alınan konu 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı idi; bkz. Komakidze, **Batum**, s.8.

⁶¹ Goloğlu, **Trabzon Tarihi**, s. 233.

Aralıkta Batum’u boşaltmaya başladı. 1919 Şubatında Batum ile birlikte Kars ve Ardahan sancakları tamamen boşaltıldı. Gürcistan 25 Şubat 1921 tarihinde Bolşevikler tarafından işgal edilerek Sovyetler Birliği’ne katıldı. Acaristan da Bolşevikler tarafından işgal edilerek 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması’nda muhtar statüsüyle Gürcistan’a katıldı. 26 Eylül 1921 tarihinde başlayan Kars Konferansı’nda Batum-Acara konusu da tartışıldı. Neticede Moskova Antlaşmasındaki madde geçerli sayıldı. Gürcistan’a bırakılan Acaristan’ın muhtar bir yönetime sahip olması, Batum limanının serbest liman halinde Türkiye ile ortak kullanılması, Acara’da resmi dilin Türkçe ve Gürcüce olmak üzere eğitimin her cemaatin arzusuna göre serbest olması, merkezi hükümetin yolları tamir etmesi üzerinde duruldu. Ayrıca Müslüman halkın dini konularda tam bir hürriyete sahip olması ve Çeka zulmüne son verilerek vergilerin adil olması gibi hususlar görüşüldü. Gürcü tarafı maarif, ziraat ve din işlerinde tamamen muhtar bir yönetim sözü verdi. Acara, Sovyetler Birliği’nin çözülmesinden sonra 1991’de bağımsızlığını ilan eden Gürcistan sınırlarında yer aldı.⁶²

2.4. Batum Sancağı’nın İdari Taksimatı

Osmanlı Devleti’nde merkezde vezir ve üst yöneticilerle kapıkullarının, taşrada ümeranın etkinliğinin artması idari gelişmelerin önemli bir boyutunu teşkil eder. XVI. yüzyıl sonlarına doğru taşra idaresinde, giderek artan bir biçimde taşrada merkezde yetişmiş kişiler daha etkin olmaya başladılar. Taşra idaresinde sancak biriminin yerine eyaletin ağırlık kazanmasında sadece tımar sisteminin eski önemini kaybetmesi değil, sultanların taşrayı kendilerine daha yakın kişiler eliyle yönetmesi de etkili oldu.⁶³ Bu bağlamda Osmanlı Devleti taşraya iki görevli tayin ederdi; biri askeri sınıftan olan ve sultanın yürütme yetkisini temsil eden “*bey*”, “*beylerbeyi*” veya “*sancakbeyi*”, diğeri onun hukuki yetkisini kullanan ilmiye sınıfından “*kadı*” idi.⁶⁴ Bunlardan ilki, Beylerbeyi (melikü’l-ümera) adına eyaletin merkez sancağında

⁶² Alizade, “Acaralılarının Tarihsel Rolüne Dair”, s.510; Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Türkiye Yayınevi İstanbul, 1960; Valery Silogava, Kakha Shengelia, **History of Georgia**, Caucasus University Publishing Hoouse, Tbilisi, 2007, s.242-245. (Çeka: Bolşevik gizli polis teşkilatı. Bkz. Hakan Kırımlı, “Kırım TDVIA, C:25, 2002, s. 460; Kemal Beydilli, “Rusya”, **TDVIA**, C:35, 2008. s.259.

⁶³Mehmet Öz, **Kanun-ı Kadimin Peşinde**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, s. 46, 47.

⁶⁴ Nejat Göyünç, “Osmanlı Devletinde Taşra Teşkilatı (Tanzimat’a Kadar)”, **Osmanlı**, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C:6, Ankara, 1999, s. 77.

otururdu ve buna Paşa Sancağı denirdi.⁶⁵ Denizler ve önemli nehirler üzerinde işleyen gemilerin sevk ve idaresi için teşkilatlanan “kaptanlıklar” ile miri rejime dâhil olmayan ancak siyasi ve askeri bakımdan Osmanlı Devleti’ne bağlı olan “hanlıklar”, “emirlikler”, “voyvodalıklar” ve “meliklikler” de idari taksimat açısından eyaletlerle eşdeğer olarak nitelendirilebilir. Bu yerlerin eyalet olarak anılmamasının sebebi, bölgesel isimlerle zikredilmeleri ve yarı bağımsız veya imtiyazlı statülerden dolayıdır.⁶⁶ Diğer taraftan Osmanlı devlet teşkilatının temel idari birimi “Sancak” olarak kabul edilmişti. Osmanlı idaresi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin fethinden sonra idari taksimatı yaparken bölgenin coğrafi özellikleri ile siyasi ve sosyal yapısını dikkate almıştır. Bu yüzden bölgede imparatorluğun diğer sahalarındaki sancaklara göre farklı bir teşkilatlanmaya gidilmesi zaruri görülmüştür. Yapılan düzenleme sonucunda bölgede üç tip sancak ortaya çıkmıştır. Klasik Osmanlı Sancakları, Yurtluk-Ocaklıklar, Hükümet Sancakları. Klasik Osmanlı sancakları, sancakbeylerinin merkez tarafından, ümera arasında herhangi birinin tayin ve azledilebildiği sancaklar olup imparatorluğun birçok yerinde görülen sancak tipidir. Buralarda tahrir yapılır ve dolayısıyla tımar sistemi uygulanırdı. Bu tür sancaklar feodal yapının zayıf olduğu, aristokratik oluşumların az görüldüğü ve az çok bir şehir hayatının geliştiği merkezler etrafında kurulmuştur. Ancak siyasi ve sosyal yapıdaki değişimlere paralel olarak sancakların statülerinde de değişikliğe gidilebiliyordu. Yurtluk-ocaklık sancaklar ise bölgenin fethi sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilen ve sancakbeyliği belli bir ailenin elinde bulunan sancaklardır. Bunlarda sancakbeyi, genellikle ölüncüye kadar görev yapmaktaydı. Bir kusuru görüldüğünde yerine kardeşlerinden veya oğullarından biri atanabilmekteydi. Klasik sancaklarda olduğu gibi tahrir yapılmaktaydı. Ancak sancakbeyliğini elinde buunduran ailenin üyelerine bazı imtiyazlı ze’amet ve timarlar verildiği görülmektedir. Hükümet sancaklar ise, yurtluk-ocaklıklar gibi fetih sırasındaki hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş olan yerlerdi. Yurtluk-ocaklıktan farklı olarak bu

---

⁶⁵ Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Devleti’nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı**, Osmanlı, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C:6, Ankara, 1999, s. 112

⁶⁶ Orhan Kılıç, “Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)”, **Türkler**, C:9, ed. Hasan Celal Güzel vd. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 887.

sancaklarda tahrir yapılmamaktaydı. Bu sebeple tımar ve zeameti de bulunmamaktadır.⁶⁷

Birleşik Gürcü Krallığının parçalanmasından sonra, XIV. yüzyılda Gurya melikleri idaresine geçen Batum ve dolayları daha sonra XV. yüzyılda Gurya Melik Kakhaber zamanında, Osmanlılar tarafından ele geçirilmiş, fakat fazla otorite sağlanamamıştı. Dolayısıyla idari anlamda bir hâkimiyet ve yapılanma da söz konusu olmamıştır.⁶⁸ 1508 baharında Batum ve çevresiyle birlikte Gurya ve Kutaisi'yi Osmanlı Devleti'ne tabi kılan Şehzade Selim, Batum'u 1470'e Kadar Rum eyaletine bağlı bir sancak olan Trabzon Sancağına bağladı.⁶⁹ Arşivlerdeki en eski Trabzon tahrir defteri olan 1516 (h.921) tarihli "Mufassal Dirlik" defterinde; Arkhave (Arhavi), Borçkha (Borçka) ve Khopa'yı (Hopa) da içerisine alan 35 adet "Nahiye-i Laz" bölgesi köyleri ve vergileri tespit edilmişti. 1545 yılında tekrar Osmanlı idaresine giren Batum henüz yerleşime açık bir yer olmadığından yakınındaki Gönye kalesinin aktif olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bir ruûs kaydında Batum ilk sancakbeyi olduğu sanılan Emir Bey için 31 Temmuz 1550 tarihinde, Canik Sancağı 200 bin akçe ile sabıka Batum Beyi Emir Bey'e buyruldu ifadeleri yer almaktadır.⁷⁰ Bu tarihlerde Arhavi kazasının Gönye nahiyesine tabi olan Batum müstakil bir sancaktı. Sancak beyleri Gönye kalesinde oturan Batum sancağının nahiyeleri; Hemşin, Arhavi, Erkenos, ve Atina'ydı.⁷¹ Evliya Çelebi, seyahatnâmesinde Trabzon için "Batum vilayeti, rahatlıklar şehri" ifadelerini kullanmıştır. Seyahatnâmeğe göre Sultan Süleyman padişah olunca annesini Trabzon'a göndererek Batum sancaklarını buraya katarak başka bir eyalet kurmuştur. Eyaletin beş sancağı bulunmaktadır. Canha Sancağı,

---

⁶⁷ Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", **Osmanlı**, ed. Güler Eren, C:6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 112-115-117. (İdari taksimatta ilk başlarda rol oynayan en mühim şahsiyet bölgeyi iyi tanıyan ünlü bilgin ve tarihçi İdris-i Bitlisi olmuştur.)

⁶⁸ Halit, Özdemir, **Artvin Tarihi**, Egem Matbaacılık, Artvin, 2002, s.115,116; M. F. Kızıoğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, TTK, Ankara, 1998, s.96, 97; Dünder Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, TTK, Ankara, 1998, s.258;

⁶⁹ Alizade, "Acaralıların Tarihsel Rolüne Dair", s.508,509; Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, III. Kitap, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s.5.

⁷⁰ Halit Özdemir, **Artvin Tarihi**, Egem Matbaacılık, Artvin, 2002, s.115,116; M. F. Kızıoğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, TTK, Ankara, 1998, s.96, 97; Dünder Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, TTK, Ankara, 1998, s.258.

⁷¹ Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, s.213.

aşağı Batum Sancağı, Yukarı Batum Sancağı, Gönve Sancağı, ve Paşa sancağı olan Trabzon sancağı.⁷²

XVI. yüzyıl ortalarına doğru batıya doğru genişleyen Batum Sancağı, 1565-1566 tarihlerinde Gönve Kalesi, Arhavi ve Atina nahiyelerini içine aldı.⁷³ 1568-1574 yıllarına ait bir sancak tevcih defterindeki kayıtlara göre Trabzon ve Batum, Erzurum vilayetine bağlı birer sancak konumundaydı.⁷⁴ Trabzon eyaletine tabi başka bir sancak olmayıp defter kethüdası ve tımar defterinde adı geçmektedir.⁷⁵ Batum, 1578 Çıldır Muharebesi'nden sonra Erzurum Beylerbeyliğinden ayrılarak müstakil bir beylerbeylik oldu, 1580 yılında Erzurum'a bağlı Poti (Faş) sancağı da Batum Beylerbeyliğine bağlandı.⁷⁶ 1578-1588 yılları arasında Erzurum'a bağlı diğer bir sancak ise Trabzon sancağıydı.⁷⁷ Sancak, 27 Kasım 1580'de Ahmed Paşa'nın beylerbeyliğine tayini ile eyalet oldu. Gönve kalesi ile Hemşin, Arhavi, Erkenos ve Atina nahiyelerinin yer aldığı Batum da Faş ile birlikte Trabzon eyaletine bağlı birer sancak oldular.⁷⁸ Bu tarihte Batum, her ne kadar Trabzon eyaletine bağlı bir sancak olarak görülse de bir mühimme kaydında 1581'de Erzurum'dan ayrılıp Ahmed Bey'e tevcih edilen müstakil beylerbeylik konumdadır.⁷⁹

Sultan III. Murat zamanında ülkenin idari taksimatında yapılan düzenlemeler ile Kars, Trabzon ve Batum sancağı birleştirilip Trabzon-Batum eyaleti kuruldu. Bu dönemde Batum ihya ve imar edildi. 1581-1582 tarihleri arasında kurulan Trabzon-Batum Eyaleti'nin ilk valisi ise Ali Bey'di.⁸⁰ XVII. yüzyıl kaynaklarında, bir görülen

⁷² Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Evliyâ Çelebi Seyehatnâmesi, 2.Kitap I. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 84-98,99.

⁷³ Özdemir, **Artvin Tarihi**, s.115,116; M. F. Kırzioğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, TTK, Ankara, 1998, s.96, 97; Dündar Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, TTK, Ankara, 1998, s.258;

⁷⁴ Orhan, Kılıç, "XVIII. Yüzyılın ilk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin idarî Taksimatı ve Tevcihatı", **Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998)**, Bildiriler, Trabzon 1999, s.180.

⁷⁵ Ayn-i Ali Efendi, **Kavanin-i Al-i Osman der Mezamin-i Defter-i Divan**, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu, Varak: 48-49, Demirbaş: 3774.001

⁷⁶ Özdemir, **Artvin Tarihi**, s.115,116; M. F. Kırzioğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, TTK, Ankara, 1998, s.96, 97; Dündar Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, TTK, Ankara, 1998, s. 258; Kılıç, "XVIII. Yüzyılın ilk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin idarî Taksimatı ve Tevcihatı", s.180;⁷⁶ Evliya Çelebi, **Seyehatname**, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, C:I, YKY, İstanbul, 2014. S.118.

⁷⁷ Kılıç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin idarî Taksimatı ve Tevcihatı", s.180.

⁷⁸ Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, s.218.

⁷⁹ A.DVNSMHH.d.48-78.

⁸⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C: IV, TTK. 1995, s, 289; Goloğlu, **Trabzon Tarihi**, s.64.

beylerbeylik ifadeleriyle anılan Eyalet-i Trabzon ve Batum sancaklarının paşa sancağı Trabzon Livası oldu.⁸¹

XVII. yüzyılın başlarında Trabzon bir eyalet haline getirilmiş ve merkez sancak dâhil idari merkezleri Batum Sancağı, Fâşe (Faş) Sancağı ve Trabzon Sancağı olmuştur.⁸² Batum 1600 yılında Trabzon eyaletine bağlı bir sancak olarak görülmektedir.⁸³ Trabzon ve Batum sancaklarına I. Ahmet devrinde (1603-1617) Gümüşhane ve Maçka ilhak edilerek beylerbeylik kurulmuştur.⁸⁴

1632-1641 tarihleri arasında Eyalet-i Batum nam-ı diğer Trabzon şeklinde kaydedilen eyalete bağlı tek sancak Gönye'dir. 2 Nisan 1632'de eyalet Yusuf Paşa tarafından idare ediliyordu. 1640 yılında Trabzon'u ziyaret eden Evliya Çelebi, Seyâhatnâmesinde Trabzon'a ise Şehr-i Batum-ı zîr denildiğini kaydederek; Canha, Batum-ı zîr, Batum-ı bâlâ, Gönye ve Trabzon sancaklarından müteşekkil olduğunu belirtmektedir. Kâtip Çelebi, *Cihân-nümâ* adlı eserinde Trabzon ve Batum'un birlikte beylerbeylik olduğunu ve Gönye'nin buraya bağlı bir sancak olduğunu ifade eder. Sofyalı Ali Çavuş ve Hezarfen Hüseyin, eserlerinde Trabzon Eyaleti'nin 1653 ve 1669 yıllarında sadece Trabzon ve Batum sancaklarından müteşekkil olduğunu ifade etmektedirler.⁸⁵ 1697-1699-1701 yıllarında Trabzon ile aynı isimle anılan Batum, Mustafa Bey adlı bir alaybeyinin uhdesindeydi. Bu tarihlerde Mustafa adlı şahısın alaybeyliğinin tekrar kendisine verilmesi için sunduğu arzında Batum nam-ı diğer Trabzon olarak ifade edilmektedir. Alaybeylik 700 kuruşa Mustafa Bey'e tevcih edilmiştir.⁸⁶

XVIII yüzyılda Giresun'un batısındaki Batlama Deresi'nden Batum ve Batum'un doğusunda kalan Abhazya topraklarına kadar olan sahil şeridinin yönetim merkezi

⁸¹ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-beyan Kavanin-i Ali Osman*, BOA. D.NO:220; Bkz. Ayn-i Ali Efendi, *Kavanin-i Al-i Osman der Medamin-i Defter-i Divan*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu, Varak: 56, Demirbaş: 3774.001.

⁸² Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, VIII/I, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994. s. 599.

⁸³ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, s.67.

⁸⁴ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, IX. Kitap, OSAV., İstanbul, 1996, s.37,38.

⁸⁵ Kılıç, "XVIII Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdari Taksimatı ve Tevcihatı", s.180, 181; Ayn Ali Efendi, *Kavanin-i Al-i Osman der-Hülasa-i Mezamin-i Defter-i Divan*, İstanbul, 1280, s.29.

⁸⁶ BOA.İE.TCT.867. 1.

Trabzon Eyaletiydi.⁸⁷ Batum'dan Azak'a kadar olan sahil şeridi genellikle Trabzon beylerbeyleri tarafından muhafaza edildiğinden eyalet sınırları gerçekte Canik'ten Anapa'ya kadar uzanmaktadır.⁸⁸

1701-1702 de Batum ve Trabzon Paşa sancağı, Gönne ise eyalete bağı tek sancaktı. Batum sancağı daha sonraki yıllarda malikâne olmuştur.⁸⁹ 1705'ten itibaren Batum nahiyesi ise 40-50 sene 430,5 ve 1 rub kuruşla Batum Kalesi neferatının ocaklığı olup Acara-i Sufla Sancağı Beyi Yusuf ile kardeşi Mehmed'in uhdesinde idi.⁹⁰ 1717-1730 tarihlerinde Gönne ve Batum sancakları ile birlikte Soğucak Kalesi de Trabzon Eyaletine bağıdır.⁹¹

Batum Sancağı 1709'a kadar klasik sancak, 1732'ye kadar Halil Efendi üzerinde malikâne iken bu tarihte statüsü değışmiş senelik 930,5 kuruş ile Faş gümrüğü ilhak olunub yurtluk-ocaklık olarak Ahmet Bey'e tevcih edilmiştir. Daha sonrasında ise 430,5 guruş olmak üzere Faş gümrüğünden ayrılmıştır.⁹² Ahmet Bey'in en azından 1740 yılına kadar Batum Sancağını yurtluk-ocaklık olarak tasarruf ettiğı anlaşılmaktadır. Batum Sancağının statüsündeki bu değışimler, Osmanlı idarî sistemindeki sancak, yurtluk-ocaklık ve malikâne gibi idari değışimlere paraleldir. İhtiyaca ve bölgedeki gelişmelere endeksli Batum'un idari statüsü değışiklikler arz etmiştir.⁹³

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından sonra imzalanan Edirne Anlaşması (14 Eylül 1829) ile Çıldır eyaletinin merkezi Ahıska, Osmanlı Devleti'nin elinden çıkınca Erzurum eyaletine bağı merkezi Oltu olan Çıldır Sancağı kuruldu. Artvin, Ardanoç, Yusufeli ve Şavşat bölgeleri bu sancağı bağı kaldı. Borçka (Heba ve

⁸⁷ Necmettin Aygün, "XVIII. Yüzyıl'da Trabzon'un Ticarî Yapıları", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, T. C. Trabzon Valiliğı İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2001. s.249.

⁸⁸ Necmettin Aygün, "XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefatı", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı:7, Trabzon, 2009, s. 41.

⁸⁹ Kılıç, "XVIII Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdari Taksimatı ve Tevcihatı", s.181; Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi, (haz.) Midhat Sertoğlu, İstanbul, 1992, s.7; Hüseyin Hezarfen, **Telhisü'l-Beyan fî Kavânîn-i Al-i Osman**, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kütüphanesi, Demirbaş 220, varak 65/a-b.

⁹⁰ BAO. İE. HR. 1347.

⁹¹ Fahameddin Başar, **Osmanlı Eyalet Tevcihatı**, TTK. Ankara 1997, s.22.

⁹² BOA. C.Dâhiliye. 239.11935.14.

⁹³ Ömer Toraman, "Trabzon Eyaletinde Yurtluk-Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847-1864)", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S:8, 2010, s.55-66. (Orhan Kılıç, "XVIII. Yüzyılın ilk yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdarî Taksimatı ve Tevcihatı", **Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998)**, Bildiriler, Trabzon 1999, s. 181 ve 190-191.)

Karşıköy Nahiyesi ile), Hopa (Arhavi ve Gönye nahiyeleri ile) Acara (Maçahel-Aşağı ve Yukarı) ve Livana kazaları Trabzon eyaletine bağlı Batum sancağı içinde yer aldı.⁹⁴

1844'te Batum Gönye kazasına tabi bir nahiyeye olarak zikredilmektedir.⁹⁵ 1846'da yapılan bir düzenleme ile Trabzon Eyaleti, merkez sancağı, Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar), Canik, Gönye ve Batum sancaklarından oluşmaktaydı. Bu idari bölünme ufak tefek değişiklikler ile XIX. yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. Ancak Batum Sancağı'nın adı 1852'de Lazistan olarak değiştirilmiş, Batum'un Ruslara bırakılmasından sonra sancak merkezi Rize'ye taşınmıştır. Lazistan Sancağı; Batum, Gönye ve Hopa, Arhavi ve Vehipe, Atina, Hemşin, Çürüksu, Acara-yı Ulya, Acara-yı Sufla, Nahiye-i Ardeşen, Livane-i Sufla (Vartan) kazalarını kapsıyordu.⁹⁶

1877'de Ruslar kurdukları Kars ve Erzurum oblastları dışında Lazistan Sancağında işgal ettikleri topraklarda Batum Oblastını kurdular. Batum Oblastı, Batum, Artvin ve Acara sancaklarından oluşuyordu. Bu sancakların üçer kazası vardı.⁹⁷

Devletin idari yapısı değişikliğe uğrayıp Eyaletler kaldırılınca Trabzon vilayeti merkez olmak üzere Batum ile Arhavi, Lazistan sancağına bağlandı.⁹⁸ 1878 Rus işgalinden önce Lazistan sancağının merkezi Batum şehriydi. Batum Rusya'ya terk edildikten sonra Rize kazası Lazistan sancağının merkezi yapılmıştır. Savaştan önce Batum, Lazistan sancağının altı kazasından birini teşkil ediyordu.⁹⁹

2.5. Sancak Yöneticileri

Osmanlı Devleti, henüz bir uc beyliği olduğu zamanlarda bir "hünkâr sancağı" ile beyin oğullarının yönetimine bırakıldığı sancaklara bölünmüştür. Sancak hükümdardan iktidar simgesi olarak bir sancak yani bayrak almış, askeri bir vali olan

⁹⁴ Halit, Özdemir, **Artvin Tarihi**, Egem Matbaacılık, Artvin, 2002, s.142,143.

⁹⁵ BOA. NFS. Gömlek no: 1172: (1260)

⁹⁶ Mehmet Yavuz Erler, "Trabzon Vilayeti'nde Kanun Kaçakları (1856-1869)", **Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı:30, Cilt:19, 1997, s.79,80. Ayrıca bkz. Musa Çadırcı, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, (Uuslararası I), Samsun 1990, s.16,17.

⁹⁷ Candan Badem, **Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti**, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2010. S.30.

⁹⁸ Goloğlu, **Trabzon Tarihi**, s. 160.

⁹⁹ Muammer Demirel, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan Sonra)", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S: 37. Erzurum, 2008, s. 247-258.

sancakbeyinin emrindeki yönetim birimidir. 1361'den sonra Osmanlı topraklarının hızla genişlemesi üzerine özellikle XV. ve XVI yüzyıllarda yeni fethedilen yerler sancakbeylerinin doğrudan yönetimine bırakılmış, denetimi elde tutabilmek için bütün sancakbeylerinin başına bir beylerbeyi atanmıştır.¹⁰⁰ Devlet, sancak ve beylerbeylikleri dışında bazı aşiret ve oymakları da birer idari birim olarak kabul etmiş, bu gibi durumlar ise etnik, sosyal ve siyasi şartları göz önünde bulundurarak doğrudan doğruya pratik amaçlar neticesinde ortaya çıkmıştır. Bununla beraber devletin ve devlet teşkilatının düzenlenmesinde ve taşra idaresinde belli bir coğrafi bölgeyi kapsayan sancaklara ve onların yönetimine önem verilmiştir. Osmanlı idaresi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin fethinden sonra idari teşkilatlanmayı yaparken bölgenin coğrafi özelliklerini dikkate almıştır. İmparatorluğun diğer sahalarındaki sancaklara göre farklı bir teşkilatlanmaya gidilmesi zaruri görülmüştür. Bu yüzden Osmanlı idaresine bölgeyi iyi tanıyan şahıslar getirilmiştir.¹⁰¹ Özellikle XVII. yüzyılda uzun süren savaşların bir kısmının başarısızlıkla sonuçlanması ve buna paralel olarak mali çöküş, yeni kaynak arayışlarını ortaya çıkarmıştır.¹⁰² Devlet, mali çöküşe ve kaynak arayışına çözüm olarak kendine has mali yöntemler geliştirmiştir. Buna göre büyük bir kısmı aynen mahsul olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezi bir devlet hazinesi halinde toplanarak oradan vazifelilere dağıtılmasının zorluğu karşısında, bir kısım asker ve memurlara belirli bölgelerden kendi adlarına tahsili ile birlikte vergi kaynaklarının tahsis edilmesi ve idaresi verilmiştir. Tımar sistemi denilen bu yöntem sayesinde çeşitli amme hizmetlerinin aksamadan yürütülmesi ve malî-iktisadî imkânlarla ulaşılması mümkün olmakla kalmıyor ayrıca vergi kaynağını meydana getiren beşerî ve iktisadî temelin himayesi temin edilmiş oluyordu. Reayanın korunması, bir aracı kullanılmayacağı için verginin kolay ve masrafsız olarak toplanması, parazit bir zümrenin teşekkülünün önlenmesi sistemin ana özellikleriydi. Osmanlı Devleti'nin tımar sistemi dışında geliştirdiği diğer metot iltizam sistemiydi. Burada da mali organizasyonun özel teşebbüs olarak faaliyet gösterdiği bir zümrenin varlığı söz konusuydu. Mültezim olarak adlandırılan bu zümrenin işlevi, kanunların çeşitli iktisadî faaliyetlerden belirli bir nispet veya miktar

¹⁰⁰ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)**, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 108,109.

¹⁰¹ Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Kardelen Kitabevi, 1998, Isparta, s.208,209.

¹⁰² Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı**,TTK, Ankara, 2018, s. 300.

olarak aynî şekilde tahsilini tespit ettiği vergileri mükellefinden toplayıp piyasada nakit haline getirdikten sonra devlet hazinesine intikal ettirmektir. Bu sistem XVII. yüzyılın sonlarındaki bütçe açıklarının tesiriyle yoğunluk kazanarak yeni bir boyuta ulaştı.¹⁰³ Zamanla devletin, hazine elindeki boş tımar ve has topraklarını, mukataa'ya yani özel kişilere kiraya vermesi, birçok köy ve çiftliğin, zengin ve nüfuzlu kimsenin tasarrufuna geçmesi sonucunu doğurdu. Bunun genel iltizamdan farkı, devletin sözleşmeyi her an bozabilme yetkisine sahip olmamasıydı. "Malikâne adı verilen bu sistemde ise miri topraklar ve üzerindeki köylü, mukata'a sahibine fiilen bağımlı bir hale gelmekteydi. Hâlbuki mukata'a sahibi daha önceleri köylü idi. Tapu sisteminde köylü, toprağı devletten ırsî ve ebedî olarak kiralamış sayılırdı. Belirlenmiş vergiler tımar veya has sahibine ödenirdi.¹⁰⁴ Malikâne sistemi XVII. yüzyıl başlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Suriye'de de denenmiştir. Ancak daha sonra mali bir politika olarak kabul edilip II. Viyana Kuşatmasını takip eden ve 1699 Karlofça Anlaşması ile sonuçlanan harp sırasında ve 1695'te yaygın hale gelmiştir. Mukataalar müzayede yoluyla en yüksek fiyatı veren kişiye satılmakta, satışa başlama fiyatı olarak mültezime getireceği karın 2 ila 10 katı arasında bir rakam alınmaktaydı. "Muaccele" adı verilen peşin satış bedelinden başka "dellaliye" ve "cebelü bedeliyyesi" ile her yıl da "müeccele" adıyla belli bir miktar daha ödenirdi. Malikâne olarak satılan mukataalar sahibinin ölümünde mahlûl olur ve yeniden müzayedeye çıkarılırdı. Müzayedeye malikâne sahibinin oğlu da katılır ve en yüksek fiyatı verdiğinde mukataa tercihen ona satılırdı.¹⁰⁵ Malikâne sistemiyle toprağın tasarruf hakkını devlet ile reaya arasına girmiş olan zengin ve nüfuzlu ağalar zümresi elde etmiş oluyordu. Geniş mukataa topraklarını ele geçiren ağalar, zamanla mahalli vergilerin toplanması ve asker yazılması, mahalli asayişin sağlanması gibi idari görevleri de yüklenerek âyânlar devrini açacaklardır. Bu gelişme XVIII. yüzyılın ikinci yarısında tam anlamıyla idarî-siyasî bir mahallileşmeye yol açmıştır.¹⁰⁶

Yukarıda değinildiği üzere Osmanlı Devleti'nde bazı idari taksimatlar ve görevlendirmeler sadece Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesine has

---

¹⁰³ Mehmet Genç, Osmanlı İmaratorluğunda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s. 95-100.

¹⁰⁴ Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s.331-332.

¹⁰⁵ Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı**, s. 300.

¹⁰⁶ İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I**, s.332.

uygulamalar değildi. Örneğin Bosna Eyaletindeki Zacesne Sancağı'nın ocaklık olarak tevcih edildiği, Gürcü prenslerinden Davud ve Aleksandr Han gibi bazı Gürcü prenslerine, Osmanlı Devletine itaatlerinden dolayı ülkelerinin ocaklık olarak bağışlandığı bilinmektedir. Böylece merkezi idarenin denetimi diğer sancaklar gibi bunlar üzerinde de sağlanıyordu. Bununla birlikte ocaklık sancakların birden fazla kişi ve ailenin tasarrufunda olduğu da görülür.¹⁰⁷ Mesela 1712-1717 tarihleri arasında yurtluk-ocaklık olan Batum Sancağı da bu şekilde iki kişinin tasarrufundaydı. Bununla birlikte Batum Sancağının statüsü söz konusu tarihlerde yurtluk-ocaklık, 1718'de klasik sancak, 1732 tarihine kadar malikane ve bu tarihten sonra da tekrar yurtluk-ocaklık ve klasik sancak olarak değişim göstermiştir.¹⁰⁸

Yurtluk-ocaklık sancakların ortak özelliği, bunların idaresinin itaat ettikleri ve yükümlülüklerini yerine getirdikleri sürece belli bir ailenin tekeline bırakılmasıydı. Hükümet sancaklarda kanun gereği tahrir yapılmaz, yurtluk-ocaklık sancaklarda tahrir yapılırdı. Hükümet denilen sancaklar mülkiyet, yurtluk-ocaklık sancaklar ise arpalık ve sancak hassı yolu ile verilirdi. Ancak yurtlukta sadece kaydıhayat şartı, ocaklıkta irsen intikal, yurtluk-ocaklıkta ise irsi bir devamlılık söz konusu idi. Kendilerine yurtluk veya yurtluk-ocaklık olarak arazi tevcih edilen aşiret sahibi kişiler buranın resmi sahibi değildi; araziyi satamaz, bağışlayamaz ve vakfedemezlerdi. Bu statünün devamı, sadakatle hizmet ve kendilerine verilen görevleri eksiksiz yerine getirmekle doğrudan ilgiliydi.¹⁰⁹

Osmanlı Devleti ilk dönemlerde hâkimiyeti altındaki bir bölgede tevcihat ve tayinat gerçekleştirirken görevlendirilecek olan şahısları bölgeyi tanıyan kişilerden ve bilhassa bölgede yaşayanlardan seçmeye özen gösteriyordu. Ancak bu şahıslar buldukları bölgede nüfuzlu kişiler olabiliyor, devlet için yararlılık gösterdikleri gibi kimi zaman akrabalık ilişkilerinden de istifade edebiliyorlardı. XVIII. yüzyılda, özellikle Abaza ve Gürcü bölgelerinde, Batum ve Faş gibi yerlerde bu durumun örneklerine rastlanmaktadır. Batum Kalesi'nde muhafız Keleş Bey ve Faş muhafızı Abaza Mehmed Paşa bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Keleş Bey akrabası Faş muhafızı Abaza Mehmed Paşa'dan dolayı etrafında oldukça büyük bir nüfuz ve itibar

¹⁰⁷ Orhan Kılıç, "Ocaklık", **TDVİA**, C:33, 2007. S.317,318.

¹⁰⁸ BOA. AE.SAMD.III.171.16678.1.

¹⁰⁹ Orhan Kılıç, "Yurtluk", **TDVİA**, C:43, 2013, s.614,615.

sahibi olmuş hatta Açıkbaş Meliki Solomon Han ile mücedelelerinde yararlılık ve sadakat göstermiştir.¹¹⁰ Abaza Mehmed Paşa ve yakınları dışında Bicanoğulları ve Hamşioğulları Batum'da bilinen yerel yönetici ve nüfuz sahibi aileleri arasındadır.¹¹¹

1580 yılı sonlarında beylerbeylik olarak kurulan¹¹², Esir Sancağı tabirli Batum beylerbeyisinin 1582'de Mustafa Bey olduğu¹¹³ ve 25 Mayıs 1595'te de buraya Nuh adında bir beyin gönderildiği bilinmektedir.¹¹⁴ 1699'da ise Alaybeylik-i Nam-ı diğer Trabzon olarak adlandırılan Batum'un alaybeyisi zuemadan Mustafa Beydi.¹¹⁵

1707 ve 1712 yıllarında Batum sancağı yurtluk ve ocaklık olmak üzere Ahmed Bey ve kardeşi Mustafa'ya tevcih edilmişti. Mustafa Bey vefat edince hissesi Kör Ahmed'e devredilmişti. Bu tarihlerdeki askeri ruznamçede ise mutasarrıf Osman Bey olarak görülmektedir.¹¹⁶

¹¹⁰ BOA. AE. SABH. I. 362. 25252. 1. 1.

¹¹¹ BOA. C. DH. 315. 15701. 1. 1 (1783) ; BOA. ML. 232. 9726.1.1. (1804); Merkezi Batum olan Acara bölgesi beyleri Hamşioğulları için bkz. Zafer Şenol, **Kafkas Tarihinde Hamşioğulları**, Cinius Yayınları, İstanbul, 2018.

¹¹² Mehmet İnbaşı, "Trabzon/Batum Eyâleti Valileri", **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.31, Erzurum, 2006. S. 165.

¹¹³ A.DVNSMHHM. d.NO:60/138.

¹¹⁴ Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selanikî**, haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara, 1999, (1595-1516) s. 479.

¹¹⁵ BOA. BOA. İE. TCT. 7. 867.1.

¹¹⁶ BAO. AE. III. Ahmed.6939. 1/2: "Yusuf arz-ı hal edub yevmi 30 akçe ulufe ile Batum kal'asının azaben ağalığı Mehmed b. Ahmed hıdmete kadir olmadığından sabıkan Erzurum valileri olan Mehmed Paşa ve Batum kadısı ve Batum kal'asının ahalisinin arz ve mahzarlarıyla kendüye tevcih olunduktan sonra kal'a-i mezkûrda Cami-i Hassa'nın imamet ve hitabet ve müezzinlik kayyumluk vesair cihet-i vazifelerde ve yeniçeri esamesine mutasarrıf olan Muhammed Ahmed Ağa gadr etmekle tenbih ve yedime verilen 1122 senesinde kendüye ika ve berat olunub müdahale olunmak icab etmez iken Gönye Sancağı başka ve Batum Sancağı başka olmağla Gönye Sancağı mutasarrıfı kal'a-i mezkûr ağalığı arz etmek lazım gelmez iken ve Gönye ile Batum'a Hüseyin namında kadı gelmiş değil iken Gönye beyi olan Mustafa kal'a-i mezkûr neferatının ulufelerini ekl sevdasıyla bunun için narin kaladır deyu ağalık mezburu ve akrabasından İbrahim nam kimesneye tevcih olunmağ için kendisi arz eylediğinden gayrı kadı arzı olmak üzere kendü kâtibi Hüseyin imza ve mühriyle bir arz ve bir mahzar edub olvechle ağalık-ı mezkûr İbrahim'e tevcih ve berat olunub bana gadr olunmuştur deyu mezkûr İbrahimin refinden ika buyurulmak ricasına istirdadı inayet eder mezburun takriri ve başmuhasebe derkenarı üzere ağalık mezkûr Gönyedeki mutasarrıfı ve Gönye maa Batum kadısı Hüseyin arzı ve mahzarı mucebince 1120 senesi cemaziyyel evvelinde İbrahim'e tevcih olunub hala İbrahim üzerindedir. Ve Gönye Sancağı bervech-i malikâne Mustafa ile Muhammedin ale'l-iştirak sancaklık vech-i üzere 1119 senesinden beri üzerlerine ve Batum sancağı dahi yurtluk ve ocaklık üzere Ahmed ile karındaşı Mustafa üzerlerinde iken Mustafa fevt olmağla anın hissesi dahi mezkûr kör Ahmed 1124 senesinde tevcih olunub hala üzerindedir deyu divan-ı hümayundan ve tarih-i mezburede kaza ve mezkûrun mutasarrıfı Osman olduğu askeri ruznamçesinde takayüddür. Hüseyin namından kaydı yoktur. Askeri ruznamçesinden derkenar olunmağın sahib-i arzuhal Yusuf'un münfehim olduğu malum devletleri oldukta emr-i ferman sultanım hazretlerindedir."

1709'a kadar klasik sancak olan Batum,¹¹⁷ 1731 tarihli arşiv kaydına göre 930 buçuk guruş mal ile Faş gümrüğüne ilhak olunmuş, daha sonra Faş muhafızı Halil Paşa ve Batum kadısı mahzarıyla Batum kalesi neferatının mevaciblerine ocaklık olan 430 buçuk kuruş ile her sene tahsis edilmek şartıyla Faş gümrüğünden ayrılarak tekrar Ahmet Bey'e tevcih edilmiştir. Ahmet Beyin uhdesinde olan Batum Sancağı, 1729 martı başlangıcında, Ahmet Bey'in tahsilatlarını yapmamasından dolayı malikânelik olarak Halil Efendi'ye tevcih edilmiştir. Buna göre Faş gümrüğüne verilmek üzere tahsil edilecek olan meblağ 500 kuruştur.¹¹⁸

1732'ye kadar Halil Efendi üzerinde malikâne olan Batum'un bu tarihten sonra statüsü bölgedeki nüfuz mücadeleleri, asayiş ve hasılat tahsillerin yapılamaması nedeniyle değişmiş ve Batum, yurtluk-ocaklık haline gelmiştir.¹¹⁹ Ayrıcabu tarihlerde bazı yurtluk ve ocaklık sahiblerinin yerlerinde durmadığı ve bu yüzden görevinden alındığı görülmektedir. Devlet bu durumda yurtluk ve ocaklık sahiplerini hem görevden almakta hem de gelirine el koymaktaydı.¹²⁰ 1732'de Subhî Tarihindeki "*Batum eyaletine Vezir Şahin Mehmed Paşa nakl ü tahvil olundu.*" ifadeleri yer almakla birlikte vezir ünvanlı Şahin Mehmed Paşa'nın hangi görevde olduğu bilinmemektedir.¹²¹ Bu açıdan Ahmet Bey'in ise yeniden göreve getirildiği ve 1740 yılına kadar Batum Sancağını yurtluk-ocaklık olarak tasarruf ettiği bilindiğine göre Şahin Mehmed Paşabaşka bir göreve getirilmiştir.¹²²

¹¹⁷ BOA. C.Dâhiliye. 239.11935.14.

¹¹⁸ BOA. C. Dahiliye, 11935.

¹¹⁹ BOA. C.Dâhiliye. 239.11935.14; "*Batum sancağında ebaen cedd yurtluk ve ocaklık vech üzere Ahmed Beyin üzerinde iken bazı kimesnelerin hilaf-ı inhasıyla üzerinden ref' ve senevi 930 buçuk guruş mal ile Faş gümrüğüne zamm ve ilhak olunub lakin merkum Ahmed Beyin hizmetine isnad olunmak mevad-ı erbab-ı arzın mümza ifk ve iftirası olduğu zahir ve bahir olub mukayed olan malinin dahi tahsili müteessir ve olmiktar sehhası olmayacak bedihi olmağa merkum kullarının haline merhameten ebaen ced yurtluk ve ocaklık vech üzere mutasarrıf olduğu Batum sancağı Faş gümrüğünden ifraz ve mali dahi merkum kullarının medarı maaşı olmak üzere taraf-ı miriden mütalebe olunmamak şartıyla mezkûr kullarına tevcih ve inayet olunmak için hala Faş muhafazasında olan Halil Paşa kulları ve Batum kadısı ve arz ve Faş kal'asından olan bi'lcümle ağaval mahzar ederler malum-ı devletleri buyuruldu Batum kalası neferatının muvacehelerine ocaklık olan 430 buçuk guruş beher sene neferat kulları eda ve teslim etmek şartıyla mirimiran-ı mumaileyhin arzı mucibince kadimisi üzere Faş gümrüğünden ifraz ve malikâne kaydı ref' ve terfin ve hala defter-i hakaniden mukayyed olduğu vech üzere bervech yurtluk ve ocaklık miri mumaileyh tarafından zabt olunmak için mahaline kayd ve emr-i şerif tahriri babında ferman devletlü inayetlu sultanım hazretlerindir. (1731)*"

¹²⁰ BOA. AE.SMHD.1.262.21265.2.

¹²¹ Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi (1730-1744)*, Haz. Mesut Aydın, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, S.173

¹²² Ömer Toraman, "Trabzon Eyaletinde Yurtluk-Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847-1864)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S:8, 2010, s.55-66. (Orhan Kılıç,

Tevcihat defterindeki kayıtlara göre Batum Sancağı 19 Ağustos 1746 tarihinde yine yurtluk ve ocaklık üzere Süleyman'a tevcih edilmiştir. 1700-1740 tarihleri arasında Trabzon/Batum Eyaletine 32 tevcihat yapılmıştır. Bunların 24'ü vezir, 8'i beylerbeyi rütbesindeydi.¹²³ Farklı tarihlerde Batum'da yapılan tevcihatın büyük çoğunluğu belirli bir şarta bağlı olarak ve çeşitli nedenlerden dolayı gerçekleşmişti. Bu durum en üst kademedен en alt kademeye kadar görülebilen bir hadiseydi. Tevcihatlar bölgede asayişin sağlanması kale muhafazaları vs. şartlarıyla gerçekleştirilmekteydi.¹²⁴

Batum'un merkeze uzaklığı ve idari boşluğun yarattığı durum hem bölgedeki idarecileri hem de merkezdeki yöneticileri zor durumda bırakmaktaydı. Yöneticinin karşılaştığı bu zor durumlardan biri sık sık tayin değişikliği ve çevreden gelen baskı ortamıydı. Yurtluk ve ocaklık olarak Batum Sancağını uhdesinde bulunduran Ahmed Bey 1729'da iftiraya uğrasa da beyliğini devam ettirebilmiştir. Devam ettirebilmesinin sebebi ise lehinde şahitlik edilmesi ve bölgedeki Abaza eşkiyasına karşı olan duruşuydu.¹²⁵

24 Mayıs 1702 tarihinde Batum Eyaleti Mutasarrıfı Mihrimah Paşa olup hangi tarihte göreve getirildiği bilinmemektedir.¹²⁶ 1704'te Trabzon Beylerbeyi Tatar Salih

---

“XVIII. Yüzyılın ilk yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdarî Taksimatı ve Tevcihatı”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu(Trabzon 6-8 Kasım 1998)**, Bildiriler, Trabzon 1999, s. 181 ve 190-191.)

¹²³Mehmet İnbaşı, **Trabzon/Batum Eyâleti Valileri (1755-1795)**,A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.31, Erzurum, 2006, s.167,176.

¹²⁴ BOA. C.DH.239.11935.14; BOA. HAT.25 1251.J.1; AE.III.Ahmed.2828; C.Belediye 5349. (Yurtluk-ocaklık sancaklar arpalık ve sancak yolu hassı ile verilmektedir. Bkz. Orhan Kılıç, “Yurtluk”, **TDVİA**, C:43, 2013, s.614,615; XVII. yüzyıldan itibaren seyfiye mensuplarına çeşitli şekillerde arpalık tahsisi yapılmakta idi. Bu yüzyılda, bir veya birkaç sancağı ihtiva eden arpalıklar yüksek dereceli idarecilere ve vezirlere azil veya emekli edildikleri, savaşta ve asayiş teminde yararlık gösterdikleri, bir yerin ya da kalenin muhafaza ve tamiriyle görevlendirildikleri zamanlarda değişik şekillerde ve çeşitli vesilelerle verilmekteydi. Bir beylerbeyinin kendisi ve oğlu için birer sancağı arpalık olarak istediği, arpalık suretiyle bir sancağa mutasarrıf olan bir vezirin haslarının kaldırılmasına karşılık kendisine diğer bir sancağın verildiği ve “bervech-i arpalık” iki sancak beyinin becayiş edildiği de olurdu. XVIII. yüzyıl sonlarında ilmiye mensuplarına altmış kazanın arpalık olarak ayrıldığı bilinir. Bu yüzyılda arpalığın nizam ve teamüle aykırı olarak dağıtılması sebebiyle merkez ve taşrada bulunan yüksek dereceli idarecilere ve devlet memurlarına maaş tayin edilerek arpalık usulü kaldırıldı, bundan böyle arpalık sadece ilmiye mensuplarına verildi. Bkz. Cahit Baltacı, “ Arpalık”, **TDVİA**, C:3, 1991, s.393.) Batum Sancağı'nın arpalık olarak verilip verilmediği ile ilgili kayıtlarda her hangi bir ibare yoktur. Ancak belirli bir şarta bağlı olarak yurtluk ocaklık olarak tahsis edilmesi arpalık olarak da verildiği olasılığını meydana getirmektedir.

¹²⁵ BAO. C. Dâhiliye. 11935.

¹²⁶ Orhan Kılıç, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdarî Taksimatı ve Tevcihatı”, s. 182.

Paşa Batum Kalesi muhafızı tayin edildi. Batum, Bağdatçık ve Ruh kalelerine aynı yıl yeni muhafızlar da gönderildi.¹²⁷

2 Ocak 1732’de malikâne statüsünden çıkarılarak yurtluk ve ocaklık olan Batum yine aynı kişi olan Ahmed Bey’e tevcih edilmiştir.¹²⁸ 1746’da ise Batum Sancak Beyi Ali Bey’di. Müşterek olan sancak, Ali Beyin ölümü üzerine yurtluk ve ocaklık olarak Süleyman Bey üzerinde kalmıştır.¹²⁹ 1764’te Abaza Mehmet Paşa tasarrufunda sancak olarak görülen Batum, 1765’te Faş kalesi muhafazası ve Batum kalesindeki neferatın mevacibleri karşılığı olan 430,5 kuruşu her yıl ödemek şartıyla Salih beye tevcih edilmiştir. 27 Ekim 1765’te Salih Bey’in ölümü üzerine yerine kardeşi Mehmed Bey geçmiştir. 7 Haziran 1767’de ise Batum Süleyman Bey’in uhdesindedir.¹³⁰ Bazı belgelerde Batum Sancağı Beyi Süleyman b. Sağıroğlu Hüseyin olarak zikredilmektedir. Bu tarihlerden sonra Batum artık gerek güvenliğin sağlanması gerekse Batum ve Faş kaleleri muhafazaları ile mutasarrıfların ölüm nedenlerinden yurtluk ocaklık olarak sürekli el değiştirmiştir.¹³¹

---

¹²⁷Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, s.131; Osmanlı Devleti’nde en yüksek askeri ve mülki unvan olan “Paşa” unvanı, kuruluştan itibaren kullanılmakla birlikte XV. Yüzyılın sonlarından itibaren gittikçe artan eyalet valileri için kullanılmıştır. Bu ünvanın giderek mahalli birimlerin başındakiler, askeri rical ve muhafızlar için kullanıldığı görülmektedir. (Bkz.) Abdülkadir Özcan, “Paşa”, **TDVİA**, C: 34, 2007, s.182.

¹²⁸ BOA. C. Dâhiliye. 239.11935.14; Kılıç, “XVIII Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti’nin İdari Taksimatı ve Tevcihati”, s.190.

¹²⁹ BOA. C. BLD. 61. 3002.1.1.

¹³⁰ BOA. C. ML. 514. 20963. 1. 1.

¹³¹ BOA. C. ML. 514. 20963; C. ML. 552. 22743. 1/2.

Tablo 2.1. 1595-1849 Yılları Arasında Batum Beylerbeyi İsimleri ve Tasarruf Statüleri:

Tarih	Görevli/Tasarruf eden	Batum'un Statüsü
1595	Nuh Paşa	Beylerbeylik
1616	Ömer Bey	Beylerbeylik ¹³²
1699	Mustafa Bey	Alaybeylik
1712-1717	Ahmed Bey ve kardeşi Mustafa	Yurtluk-ocaklık ¹³³
1718	Mustafa Bey	Sancak ¹³⁴
1722	Gürcü Ahmed Bey	Sancak ¹³⁵
1729-1730	Halil Efendi	Malikâne
2 Ocak 1732-1740	Ahmed Bey	Yurtluk-Ocaklık
19 Ağustos 1746	Süleyman Bey/Ali Bey	Yurtluk-Ocaklık
1764	Abaza Mehmed Paşa	Sancak ¹³⁶
17 Eylül 1765	Salih	Yurtluk-ocaklık
27 Ekim 1765	Mehmed	Yurtluk-ocaklık ¹³⁷
7 Haziran 1767	Süleyman Bey/Süleyman b. Sağıroğlu Hüseyin	Sancak ¹³⁸
1772	Mehmed Paşa	Malikane ¹³⁹
23 Mart 1784	Mehammed b. Mehmed	Yurtluk-ocaklık
23 Ağustos 1784	Mehammed b. Mehmed	Yurtluk-ocaklık
10 Eylül 1785	Mehmed	Yurtluk-ocaklık
8 Ekim 1833	Yusuf ve Sefer Mehmed	Yurtluk-ocaklık
10 Kasım 1849	Mehmed Emin	Yurtluk-ocaklık
13 Haziran 1849	Abdülhamid ve Hüseyin	Yurtluk-ocaklık ¹⁴⁰

¹³² İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 3, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971. S.266.

¹³³ BOA. AE.SAMD.III.171.16678.1.

¹³⁴ BOA.AE. III. AHMED. 4241.

¹³⁵ Fahameddin Başar, **Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)**, TTK. Ankara, 1997, s.129.

¹³⁶ BOA. A. DVNSAHK. TZ. d. 2. 38.

¹³⁷ İnbaşı, "Trabzon/Batum Eyâleti Valileri (1755-1795)", s.177,178.

¹³⁸ BOA. C. ML. 514. 20963. 1. 1.

¹³⁹ BOA C. AS. 851. 36384. 1. 1.

¹⁴⁰ Bkz. İnbaşı, "Trabzon/Batum Eyâleti Valileri (1755-1795)", s.177,178.

1772’de Batum Livası ve tevabi mukataası Mehmed Paşa uhdesindedir.¹⁴¹ Batum Sancağı Mutasarrıfı Mehmed Bey 23 Mart 1784-85 yıllarında göreve getirilmiş ve oğulları Yusuf, Sefer Mehmed Emin, Abdülhamid ve Hüseyine de tevcihatlar yapılmıştır. Bazen müşterek bazen de ayrı olarak 1850 yılına kadar Batum sancağı bu şekilde idare edimiştir.¹⁴²

2.6. Batum Köy ve Mahalleleri

Şehzade Sultan Selim Trabzon valisiyken Rize’yi fethettiği sırada Batum şehri mevcut değildi. Şimdiki Batum şehri civarında Çoruh Nehri ağzında Gönye kalesi vardı.¹⁴³ Batum XVIII. yüzyıl başlarında Sadrazam Hasan Paşa tarafından bugünkü mahalline taşındı.¹⁴⁴ Sultan III. Ahmet 1704’te veziri Hasan Paşay’a tahkimat, cami yapımı ve Tamara’nın eski sarayının yerine kendisine bir saray yaptırılması için hüküm vermiştir. Çok geçmeden Batum’un bir tarafında Çari-Su nehri kenarında ikinci bir tahkimat yapılmış ve kalenin adı yanibaşından akan nehrin adı olan Çari-Su olmuştur.¹⁴⁵ Buna göre Osmanlı yönetimine Batum’un idari yapısının köy ve kasabalarıyla yerleşimin tam olarak bu dönemlerde ortaya çıktığı ve tam teşekkülün sağlanmaya başladığı söylenebilir. Hem nahiyesine hem de mahallesine adını veren Batum, sancağın merkezi konumda yer almaktadır. Sancağa bağlı Batum mahallesinde bir de Cami-i Şerif adı verilen bir cami yer almaktadır.¹⁴⁶

XVIII. yüzyılda Trabzon Ahkâm defterleri, Batum Mufassal defteri, mühimme defterleri ve çeşitli arşiv kayıtları dikkate alınarak Batum Sancağına tabi 3 kaza tespit edilmiştir. Batum Kazası, Gönye Kazası ve Hemşin Kazası. Batum ve Hemşin kazası bazı kayıtlarda nahiye olarak ifade edilmiştir. Batum Kazasına bağlı tespit edilen mahalleler Batum ve Olukbaşı mahalleleridir. Kazaya bağlı 18 köy yer almaktadır. Bu köyler Batum sancağına bağlı olarak da zikredilmektedir. Diğer taraftan sancağa doğrudan bağlı 26 köy tespit edilmiştir. Merd, Neşberanoğlu ve

---

¹⁴¹ C. AS. 851. 36384. 1. 1.

¹⁴² İnbaşı, “Trabzon/Batum Eyâleti Valileri (1755-1795)”, s.177.

¹⁴³ Alizade, “Acaralılarının Tarihsel Rolüne Dair”, s.508,509.

¹⁴⁴ Mustafa, Sarı, **Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, TTK, Ankara 2014.s.4.

¹⁴⁵ Komakidze, **Batum**, s.6.

¹⁴⁶ BOA. A. DVNSAHK. TZ. d. 2. 26. (1195)

Ahmed Ağa mahalleleri Batum Sancağının Çaköy adı verilen köyün mahallelerindedir.¹⁴⁷

1758’de Batum kazası, Gönye sancağına tabi olarak zikredilmektedir. Batum kazası köylerinin senevi kayıtları 400,5 guruştur.¹⁴⁸ 1759 tarihli arşiv kaydında Batum Sancağına tabi bir de Batum kazasından bahsedilmektedir.¹⁴⁹

Tablo 2.2. Batum Sancağı Kaza ve Köyleri:

Sancak-Kaza	Köy	Mahalle
Batum Kazası	-	Batum ¹⁵⁰
Batum kazası	-	Olukbaşı ¹⁵¹
Batum kazası	Batum Karyesi ¹⁵²	-
Batum kazası	Başköy (1158) ¹⁵³	-
Batum kazası	Sirvekavir?? ¹⁵⁴	-
Batum kazası	Erge ¹⁵⁵	-
Batum kazası	Mevlana kazası ¹⁵⁶	-
Batum kazası	Öcri ¹⁵⁷	-
Batum kazası	İrekli/İskili/eskili ¹⁵⁸	-
Batum kazası	Burcu/Burci/Burc ¹⁵⁹	-
Batum kazası	Amarna ¹⁶⁰	-
Batum kazası	Kösör/Küsür/Güsür ¹⁶¹	-

¹⁴⁷ Tablo 2. 2.

¹⁴⁸ BOA. C. EV. 644. 32469. 1. 1.

¹⁴⁹ BOA. C. EV. 644.32469.1.2. (27 şevval 1172)

¹⁵⁰ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.2.126.

¹⁵¹ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.2.148.

¹⁵² BOA. A.DVNSAHK.TZ.d.1.76.

¹⁵³ BOA. A.DVNSAHK.TZ.d.1.36.

¹⁵⁴ BOA. A.DVNSAHK.TZ.d.1.40.

¹⁵⁵ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.1-55/70/101. (Batum Kazası’na bağlı Olan Erge köyü, Batum’a dört saatlik bir mesafede yer alır; BOA. C. EV. 644.32469.1.2.)

¹⁵⁶ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.1-57.

¹⁵⁷ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.1-57.

¹⁵⁸ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.1.83.

¹⁵⁹ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.1.83.

¹⁶⁰ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.1.87.

¹⁶¹ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.1.87.

Batum kazası	Çaku karyesi ¹⁶²	-
Batum kazası	Olukbaşı ¹⁶³	-
Batum kazası	Lezgi ¹⁶⁴	-
Batum kazası	Acara ¹⁶⁵	-
Batum kazası	Amarna ¹⁶⁶	-
Batum kazası	Burci/Burc?? ¹⁶⁷	-
Batum kazası	Bervegavir ¹⁶⁸	-
Batum kazası	Kâhma ¹⁶⁹	-
Hemşin Kazası ¹⁷⁰	-	-
Gönye Kazası ¹⁷¹	-	-
Batum Sancağı	Mashade ¹⁷²	-
Batum Sancağı	Kânos ¹⁷³	-
Batum Sancağı	Hakoşa	-
Batum Sancağı	Könasna	-
Batum Sancağı	Harnus ¹⁷⁴	-
Batum Sancağı	Çoço	-
Batum Sancağı	Çakösta	-
Batum Sancağı	Kösta	-
Batum Sancağı	Hirtos	-
Batum Sancağı	Roha ¹⁷⁵	-

¹⁶² BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.2.93.

¹⁶³ BOA. A.(DVNSAHK. TZ. d. 2. 126.

¹⁶⁴ BOA. TT.d.1140.20.

¹⁶⁵ BOA. A(DVNSAHK. TZ. 1-57.

¹⁶⁶ BOA. A.(DVNSAHK. TZ. d.1. 87.

¹⁶⁷ BOA. A(DVNSAHK. TZ. d. 83.

¹⁶⁸ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.95.

¹⁶⁹ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.2. 103.

¹⁷⁰ BAO. AE. III. Ahmed. 12668.

¹⁷¹ BOA. A.(DVNSMHM.d.12-55.

¹⁷² BOA. C. ML. 674.27635.2.

¹⁷³ BOA. C. ML. 674.27635.2.

¹⁷⁴ BOA. C. ML. 674. 27635.1.

¹⁷⁵ BAO. C. ML. 552. 22743. 1.1.

Batum Sancağı	Ahalşi	-
Batum Sancağı	Samebizgörd	-
Batum Sancağı	Soçavir	-
Batum Sancağı	Todurkavir/Todvirkâvir?	-
Batum Sancağı	Üsonavir	-
Batum Sancağı	Ekara	-
Batum Sancağı	Kebnista	-
Batum Sancağı	Kashavir	-
Batum Sancağı	Kânos/Kahabir mezrası ¹⁷⁶	-
Batum Sancağı	Resol ¹⁷⁷	-
Batum Sancağı	Çaköy ¹⁷⁸	Merd Mahallesi
Batum Sancağı	Çaköy	Ahmed Ağa Mahallesi
Batum Sancağı	Çaköy	Neşberanoğlu Mah. ¹⁷⁹
Batum Sancağı	Orta Batum ¹⁸⁰	-
Batum Sancağı	Yukarı Batum ¹⁸¹	-
Batum Sancağı	Zor ¹⁸²	-
Batum Sancağı	Çako ¹⁸³	-
Batum Sancağı	Karkryal karyesi ¹⁸⁴	-
Batum Sancağı	Anarili ¹⁸⁵	-
Batum Sancağı	Halçova ¹⁸⁶	-

¹⁷⁶ BOA. ML. 674. 27635. 1. 1; Bu köyün Kahabir hanedanının isminden geldiği düşünülüp hanedenin bilinen mensuplarından biri Sancakbeyzade Emin Bey'dir.(1074), bkz. A.(MKT. DV. 120. 3 6.1. 1.

¹⁷⁷ BOA. C.DH. 16954.

¹⁷⁸ BOA. C.DH. 16954.

¹⁷⁹ BOA. C. DH. 340. 16954. 1. 1.

¹⁸⁰ BOA. C.DH. 16954.

¹⁸¹ Burası arşiv kaydında sadece Trabzon'a uzak olarak Yukarı Batum tabiri ile anılmaktadır. Nahiye, kaza yada mahalle olup olmadığı belirtilmemiştir: BOA. C. DH.4380.

¹⁸² BOA. A)MKT-MHM.37-2-1; A)MKT-MHM.3.

¹⁸³ BOA. D.02130.0001.00.005.

¹⁸⁴ BOA. A. DVNS. MHM. d. 73. 88; BOA. C. SM. 160. 8035.5.

¹⁸⁵ BOA. C. SM. 160. 8035.5.

¹⁸⁶ BOA. C. SM. 160. 8035.5.

Batum Sancağı	Runduka ¹⁸⁷	-
Batum Sancağı	Rava ¹⁸⁸	-

2.7.Batum Nahiyeleri

Osmanlı taşra teşkilatının temel idari birimini teşkil eden sancaklar bir veya birkaç kazaya ayrılmaktaydı. Kazalar ise bir alt birim olarak nahiyelerden meydana geliyordu. Nahiye kavramı Osmanlı idari terimler içerisinde aynı özelliklere sahip köylerden ve mezra'lardan müteşekkil idari bir bölge konumundaydı.¹⁸⁹ Arşiv kayıtlarında Batum adıyla olmak üzere toplamda Gönnye ve Hemşin ile birlikte üç kaza; yine Batum adıyla toplam 11 nahiye tespit edilmiştir. Bazı kayıtlarda Batum, Hemşin ve Gönnye hem kaza hem de nahiye olarak ifade edilmiştir. Atina ve Arhavi nahiyelerinin köyleri ile haneleri, mevcut ürünleri, ürünler üzerinden alınan vergileri ve toplam hâsılları ile ilgili ayrıntılı veri mevcuttur.¹⁹⁰

2.7.1. Batum Nahiyesi

Batum Nahiyesinin “tâbi’-i Memleket-i Görilder-nâhiye-i nefsi Batum der-livâ-i mezbur”¹⁹¹ ifadelerinden hem bir nahiye hem de sancağın merkezi olan bir idari birim olduğu anlaşılmaktadır. Kayıtlardan tespit edildiği üzere kendisine bağlı köy ve mahallerin bazıları Batum Sancağı’na bağlı olarak ifade edilen yerlerdir. Ancak nahiye olarak kabul edildiğinde Göril memleketinin dışında¹⁹² kendisine tabi tespit edilen bazı köyler Erge ve Erge’ye sınır olan Abarna,¹⁹³ Kürsör¹⁹⁴ Çoço, Tudorkavir, Ekara, Giye, Kebnistad, Avsatavir/Üsonavir’dir.¹⁹⁵ Bununla birlikte kayıtlarda Batum nahiyesi ahalesinin çok eskiden beri Müslüman ve oldukça yoksul olduğu geçmektedir.¹⁹⁶ Bazı kayıtlarda Göril memleketi Batum nahiyesine bağlı olarak gösterilirken bazı kayıtlarda Batum nahiyesi Göril memleketine bağlı olarak

¹⁸⁷ BOA. C. SM. 160. 8035.5.

¹⁸⁸ BOA. C. SM. 160. 8035.5.

¹⁸⁹ Ünal, “Osmanlı Devleti’nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı”, s.121.

¹⁹⁰ BOA. TT. d. 1138.

¹⁹¹ BOA. TT. d. 1138. S.1.A.

¹⁹² BOA. İE.HR.1347; BOA. C. ML. 674. 27635. 1/2. (1116.)

¹⁹³ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.1.101.

¹⁹⁴ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.1.101.

¹⁹⁵ BOA. TT. d. 1138. S.1.A.

¹⁹⁶ BOA. C. SM. 160. 8035. 3.

kaydedilmiştir. Batum nahiyesi, 24 Ekim 1704'te Gönve beyleri tarafından idare edilmeyince Göril melikleri üzerine tahrir olunmuştur.¹⁹⁷ 1704 tarihli mufassal defterinde mahsulat kaydı yapılırken Erge ve Erge'ye sınır olan köyler Batum nahiyesine tabidir.¹⁹⁸

1704'te Batum Sancağı ve nahiyesine tabi olan Abarna, Kösor ile birlikte 14 köyün mal-i mukataaları 430 guruş 20 pare olarak belirlenmişti. Batum neferatının ocaklık olmak üzere malikâneler kayıtları Ahmed ve kardeşi Mustafa üzerindeydi. 1712'de Batum köy ve kaleleri ile birlikte yurtluk ve ocaklık olarak Süleyman Sefer Beyin üzerine kayıtlıdır.1755 senesi martında ise bu yerler 12.000 akçe ile Süleyman ve Abdullaha tevcih edilmiştir.¹⁹⁹

Batum sancağında ve Batum nahiyesi civarında olan Kala-i Batum-ı atik, Kala-i Nefs-i Batum-ı cedid, Çaköy, Çako, Hirtos Erge, Çoraksuyu vs karyeler ile liman-ı şikâr-ı mahiler Gönve Sancağı beyi hassı iken 1712'de öşür ve resm alınmak suretiyle Batum kalası neferatı yurtluk ve ocaklığı olarak 69,5 kuruş zam ile senevi 500 guruş olarak kayd edilmiştir.²⁰⁰

1755-1780-1782 yılları arasında Batum ve Gönve arasındaki arazi ve karyelerin hasılat-ı rüsumatı mukataası senevi 12.000 akçe idi.²⁰¹ Batum sancağına bağı Göril'in Batum nahiyesinin hassı Gönve beylerinde olup tasarrufu ve mülkü Göril meliklerinde ve Göril sakinlerinin üzerindeydi. Nahiyenin mal-i mukataası ve 14 köyünün aşarları hâsılı ve balıkhane ile gölleri resimleri 430 buçuk, 1 rub kuruş olarak düzenlenmişti. 1703 senesi martında Batum kale tamiri ve tabyası ile duvarlarının tamiri bu öşür karşılığı olarak gerçekleştirilmek istenmişti. Batum nahiyesi cizye ve öşür sahiplerinin mülklerini satması durumunda yerlerinden alınıb eski yerlerine iskânlarının gerçekleştirilmesi kararı alınmıştır. Göril ve Açıkbaş'ta İslamiyeti kabul etmiş olanlar ise şartları yerine getirdikleri takdirde Batum

¹⁹⁷ BOA. C. ML. 674. 27635. 1. 2.

¹⁹⁸ BOA. TT. d. 1138. S.1.A.

¹⁹⁹ BOA. C. ML. 674.27635.2.

²⁰⁰ BOA. C. SM. 160. 8035. 4.

²⁰¹ BOA. C. SM. 160. 8035. 1/2. (1196)

nahiyesine yerleştirilip Gönve melikleri tarafından müdahaleye maruz kalmadan Trabzon cizyedarına emanet ile varlık sürdürebileceklerdi.²⁰²

Sancağın 57 neferlik Hemşin nahiyesi öşürü 93.000; zeameti 33.000 kuruştı.²⁰³ Sancağa bağı bir başka nahiye olan Laz nahiyesi'ne bağı 57 neferlik hane ve 12 Hıristiyan çiftliğine sahip Urci karyesinin hâsılı ispençe ve öşür olmak üzere yekünü 8.000 akçe idi.²⁰⁴

Tablo 2.3. Batum Kaza ve Mahallelerinde Alınan Öşür-i Hassa Miktarları:

Kaza ve mahalle	Miktar
Orta Batum	1000 kuruş
Resol karyesi	500 kuruş
Çaköy Merd? Mahallesi	200 kuruş ²⁰⁵

1690 tarihinde Batum Sancağı'nın yıllık 4,500 kuruş zeamet ve tımar gelirinden 3000 kuruş beşlü neferatının mevacibleri için Gönve Kalesi'ne ocaklık olarak tayin olunmuş, 1500 guruşu ise hazineye gönderilmek üzere başmuhasebeye kayd edilmişti.²⁰⁶

1703'te Batum Sancağı'nın Batum Nahiyesi'nde bulunan Erge ve Erge sınırındaki yerlerle Çoço, Çork Suyu, ribat-ı kala-i Batum-ı atik ve ribat-ı kala-i Batum cedit ile Çaköy ve Çakosta ve ve Könba? Hirtos olmak üzere toplanan öşür ve resimlerinin miktarları: karyeler ayrı ayrı 3.000, ribatlar 5.000, balık avlanan bölgeler ise 1000 akçe idi.²⁰⁷

1705 yılı Trabzon Sancağı zuema ve erbab-ı tımarının Batum sancağından kaydı 25 yük 12.000 akçeydi. 1704 senesine mahsub olmak üzere her 1000 akçelerinden 6'şar

²⁰² BOA. C. ML. 674. 27635. 2; C. SM. 160. 8035. 3; Osmanlı Devleti için vergilendirmenin başlıca iki yolu vardı. Biri günümüzdeki gibi maaşlı memur kadroları ile vergilendirme yapılması, diğeri vergilendirme görevinin özel teşebbüs gibi hareket eden kişilere belirli şartlarda devredilmesi idi. Bu iki vergilendirme şeklinden biri "iltizam" diğeri "emanet" tir. Bkz. Mehmet Genç, "İltizam", TDVİA, C:22, 2000, s.154.

²⁰³ BOA. A. (DVNSAHK. TZ. d. 2. 148. (1199)

²⁰⁴ BOA. C. NF. 7. 318. 1/2. (1196)

²⁰⁵ BOA. C.DH. 16954.

²⁰⁶ BOA. C. TZ. 161.8035.1.

²⁰⁷ BOA. C. ML. 674. 27635. 1. 1.

yük akçe miri olması şartıyla 15 yük 9600 akçe bedeliyye ve her 1000 akçe kaydından 30'ar sağ akçe verilmekteydi.

Tablo 2.4. 1690-1707 Yılları Arasında Zeamet, Tımar, Miri Mukataa, Evkaf ve Emlak:

Sene	-	-	Miktar
1690	Batum Sancağı	Zeamet ve tımarı	1.250 kuruş ²⁰⁸
1690	Batum Sancağı	Mir-i mukataası	4.100 kuruş ²⁰⁹
1690-1707	Batum sancağı	Zeamet ve tımarı	25.000 yük 16.000 akçe ²¹⁰
1755	Batum ile Gönye arası Nehr-i Kebir	Evkaf, emlak, zeamet ve tımarı	12.000 akçe ²¹¹
1755	Batum ile Gönye arası Nehr-i Kebir	Malikâne tevcihi. Mal-i mukataası	Senevi 8.000 akçe-200 kuruş ²¹²

1707 tarihinde Gönye neferatı için ocaklık olan 3000 kuruş gönderilip 1500 irsaliyesinden 1.250 kuruşu hesaplanarak 250 kuruşu her sene hazineye teslim edilmek üzere düzenlenmişti. Bu miktarın hazineye teslim edilmesi kimi zaman ya aksamakta ya da hiç gerçekleşmemekteydi. Bunun sebebi ise bu miktarın toplanamamasıydı.²¹³

2.7.2. Atina (Pazar) Nahiyesi

1515 yılında Trabzon Sancağına bağlı olan fakat merkezinin neresi olduğu bilinmeyen bir kaza olan Atina (Pazar), 1 hisseli köyle birlikte toplam 34 köye sahipti. 1520 yılında ise kazaya bağlı 30 köy bulunuyordu.²¹⁴ 1700'lü yılların başına gelindiğinde Batum Sancağına Bağlı olan Atina Nahiyesi köylerinin sayısı 68'e yükselmiştir. Köylerde toplam 2358 bennak, 28.982 mücerred, 2538 niyabet ve 403

²⁰⁸ BOA. C. TZ.162.8075.1

²⁰⁹ BOA. C. TZ. 162. 8075.1. (senevi 4.100 guruş mukaattan 3.000 guruşu Gönye Kalası beşlü ve mustahfazan neferatının mevaciblerine ocaklık olarak tayin edilmişti.)

²¹⁰ BOA. MŞH. ŞSC. d. 102/103.

²¹¹ BOA. C. SM.160.8035. 4.

²¹² BOA. C. ML. 544. 22342. 5.

²¹³ BOA. C.TZ.162.8075.1.2.

²¹⁴ M. Hanefi Bostan, **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, TTK. Ankara 2002, s.217.

ispenç yer alır. Bunlar üzerinden alınan vergi ve toplam hâsılları ile köylerde üretilen ürün üzerinden alınan vergi ve hâsılları aşağıdaki tabloda verildiği gibidir.²¹⁵

Tablo 2.5. Atina Nahiyesi Köyleri:

Köy	Köy
Başköy ²¹⁶ , (Ömer) ²¹⁷	Başkır
Halivac	Sodana
Kurucan	Duvalban (Zağaton)
Gireköy ²¹⁸	Müşüselak
Bazarin (Haldin)? ²¹⁹	Mihalvan
Anaraşi ²²⁰	Vakos
Melartuvan	Şubulak tabi-i Mezbur
Soçana	Ömer (Diğer Saldı)
Ayaras (Ebule)	Mevrun (Kasvan)
Ayaras (Melseman)	Mumagüvan
Ayaras (Bulud)	Çoğaluvan
Bulud (Tabi-i Batum)	Molla Ömer Bovan (Buran)
Ayaras (Terbumama)	Çarçuvan
Ayaras (Boğan)	Çaburin
Ayaras (Bilarin)	Zevhir (Bozbenir)
Ayaras (Gerad)	Zevhir (Çekilturul)
Ayaras (Doğan)	Sağam
Ayaras (Boğandacı)	Akvani (Hitam)
Dagvat (İnci)	Harşuvani
Dagvat (Mihvan)	İlvani (Aksakal)
Dagvat (Sakarton)	Mamat (Yanık)
Dagvat (Asi) tabi-i m.	Mamat (Kodah)

²¹⁵ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.2. 53. (1178); BOA. MŞH.ŞSD.8565.102. BOA, A(DVNSAHK.TZ.d.1-70; BOA. TT. d. 1138.

²¹⁶ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.2. 53. (1178)

²¹⁷ BOA. TT. d. 1138.

²¹⁸ BOA. AE. SMHD.I.130.9558.2. (1160)

²¹⁹ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8565.102.

²²⁰ BOA. İE. TZ. 2. 131. 1. (Anaraşi köyünün tımarı 1680'de 2000 akçeydi: BOA. İE. TZ. 2. 131. 1.

Dagvat (Misvane) tabi-i m.	Gavdalit (Manik)
Dagvat (Babakoylu) tabi-i m.	Gavdalit (Kordin)
Tovalvan	Gavdalit (Dadovan)
Sahvan	Mamat (Diğer Kal)
Dovalvan (Boçan)	Zevandos (Sarmiyeye)
Dovalvan (Baba Şakir)	Kobalu
Dovalvan (Somurkin)	Kutanu
Ulaka (Günüşah, Melseman, Gudri)	Vamak (Zalmak)
Kuşvan (Dolaka)	Kemagüvan
Dolaka (Ermihal)	Dolnak (Anapaya Avdam)
Zevandos (Hancıkvani)	Damak (Milya)
Dolaka	Larot

2.7.3. Lâz (Arhavi) Nahiyesi

1486 ve 1515 tarihli tahrirlerde Lâz Nahiyesi; 1520 ve 1554 tarihli tahrirlerde Arhavi olarak kaydedilen kazada bu tarihlerde Arhavi adını taşıyan bir köy ve kale mevcuttur. Muhtemelen bu köy, nefsi yani kaza merkezidir. Bunun haricinde kazada Makriyalu (bugünkü Kemalpaşa ilçesi), Yagobit ve Gönye olmak üzere 3 adet merkez daha vardır. 1486’da Lâz (Arhavi) kazası, Lâz-ı Magal (Büyük Lâz) adıyla anılan bir nahije bulunmaktaydı. Bu tarihte Makriyalu’ya tabi 3 köy vardı. 1515’te Lâz kazası; Laz ve Gönye nahiyeleri ile Yagobit ve İskele “vilayet”lerinden; 1520’de Arhavi Kazası; Lâz, İskele ve Gönye nahiyeleri ile “vilayet-i Yagobit”ten; 1554’te ise Arhavi kazası; Lâz, Gönye, Arhavi (Yagobit) ve İskele nahiyelerinden ibaretti. Sultan Süleyman dönemine ait olduğu tahmin edilen 442 Numaralı tahrir defterine göre Arhavi, Erzurum beylerbeyliğine bağlı olan Trabzon veya Batum Sancaklarından birine tabidir.²²¹

Kimi zaman Laz kimi zaman Arhavi olarak ifade edilen Arhavi nahiyesinin XVIII. yüzyılda genişlediği ve Batum’a bağlı bir nahije olduğu görülmektedir. XVIII. yüzyılbaşlarında nahiyeye bağlı 70 adet köy ve Arhavi’nin merkezinde yer alan

²²¹M. Hanefi Bostan, **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, TTK, Ankara, 2002, s. 1-,11-223.

“*Mirbaluşah*” adı verilen 1 cemaat tespit edilmiştir. Söz konusu köylerden bazıları, 1138 Numaralı mufassal defterde Gönve ya da İskele adı verilen mevkiye tabi olarak kaydedilmiştir. Laz nahiyesi köylerinin bennak kaydı 1037, mücerred kaydı 389, niyabet kaydı 2421 ve İspenc kaydı 1.415’tir.²²²

---

²²² BOA. C. NF. 7. 318. 1/2. (1196); BOA. TT. d. 1138: s. 44 – a / 44 – b (No: 1).

Tablo 2.6. Lâz (Arhavi) Nahiyesi Köyleri:

Köy	Köy
Urci ²²³ (Merd Mahallesi, Hemşin kazası) ²²⁴	Vakosa
Arhava	Bodcaha
Sedari	Mirvan
Sedare (Kıdsor)	Maradin (tabi-i Gönye)
Soran	Makarin (tabi-i İskele)
Başkise	Mamanat (tabi-i İskele)
Samurman	Mihalazin (tabi-i İskele)
Vice (Sayapluvan)	Saşa
Vice (Kemşah)	Kostaniç (Tabi-i İskele)
Mevsudhun	Mahu (tabi-i Gönye)
İbad	Hisarin (tabi-i Bağos)
Malumca (Zevindanor)	Sosarur
Vice (Varani)	Salyar (tabi-i Gönye)
Sevimli	Nefs-i Gönye (bervech-i Serbest)
Sevimli (Hanevan)	Hane
Malumca (marin)	İstehaban tabi-i m.
Korhanuvat	Sermece tabi-i m.
Zatirbakando-Küçük	Vurusa/Urusa
Martonovan	Bağos
Pazyan	Vince (Hasır)
Kovadovan	Havidon
Zorğu	Hasvornuvan (Pirvener)
Halsatır	Kepse (Poça)
Hasırd	Kondarakez (tabi-i Atina)
Yakun	Kondarakez (Tabi-i Laz)
Kise (Pandol)	Ebnuvalı(tabi-i Gönye)
Kise (Lakoz)	Sarulu
Sinere	Makaryalu
Hoy-Hopa	Semnuvan
Kızır Yovan	Mesvemiye
İstorovan	Cemaat-i Mirbaluşah (kaza-i Arhavi içerisinde) ²²⁵
Abzalha	

²²³ BOA. C. Nafia, GN:318.

²²⁴ BOA. AE. III. Ahmed.12668.

²²⁵ BOA. TT. d. 1138.

2.7.4. Hemşin Nahiyesi

Hemşin nahiyesinin²²⁶1486 ve 1515 tarihli Tahrir Defterlerinde köyleri ve nüfusu ile ilgili verilerine rastlanmamakla birlikte 1486 tarihli defterde bir Hemşin zaiminden bahsedilmektedir. 1515 tarihli defterde de Hemşin zaimi ve seraskeri ve “Hemşin-i Bâlâ” adlı kalenin görevlilerin zikredilmesi, bu tarihlerde Hemşin kazasının mevcut olduğunu göstermektedir. 1515-1532 tarihli Tımar İcmal Defterinde köyleri ile birlikte “vilayet-i Hemşin” ve “nahiye-i Hemşin” tabirleri yer almaktadır. 1520 tarihli 387 numaralı İcmal defterinde Hemşin kazası; Hemşin, Kara Hemşin ve Eksanos nahiyelerinden oluşmaktaydı.²²⁷

XVIII. yüzyılda Batum’a bağlı olan Hemşin nahiyesinin 32 köyü vardır. Köylerin hisse kayıtları yoktur.²²⁸ Ancak Hemşin nahiyesi ile birlikte Eksanos nahiyesinin mevcut 93.000 zeamethâsılı Hemşin Trabzon beylerbeyliğine ihrac edilmektedir. Buna göre nahiyelerin senevi hâsılı; 5540 vukıyye yün, 2.000 vukıyye revgan ve 2.000 vukıyye öşr-i şem’ idi.²²⁹

2.7.5. Diğer Nahiyeler

Batum’un Atina, Lâz, Hemşin ve Batum nahiyeleri dışındaki nahiyeleri Arhal,²³⁰ Arhak, Ersek, Vice, Eksanos, Maçahil ve İskele’dir. Bu nahiyelerden Arhak nahiyesinde²³¹ mustahfazanı, seraskeri ve dizdarı olan bir kale yer alır.²³² 1690 tarihli bir arşiv kaydında nahiye olarak ifade edilmiş olan²³³ ve 1704 tarihli tahrir defterinde İskele nahiyesine tabi olarak kaydedilmiş olan Kostaniç, Saşa, Mihalazin, Mamanat, Makarin, Sahandoru, köyleri²³⁴ Arhavi Nahiyesi içerisinde, 3.14-3.15-3.16 numaralı tablolarda verilmiştir. İskele nahiyesi dışında arşiv kayıtlarından tespit edilen bir diğer nahiye Ersek nahiyesidir. 1751’de Ersek ve Esirlin köyünün zeameti 26.889 akçe olarak kaydedilmiştir.²³⁵

²²⁶ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.2. 148. (1199)

²²⁷ Bostan, **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, s. 217.

²²⁸ TT.d. 1138. sayfa 79-a.

²²⁹ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d. 2. 148.

²³⁰ BOA. (DVNSMHM. 12. 166.

²³¹ BOA. C. TZ. 161. 8035. 1; DFE. RZ. d. 944. 129/135.

²³² BOA. TT. D. 1031. b. 15. S. 27, 28- 32, 33, 34, 35.

²³³ BOA. C. TZ. 161. 8035. 1.

²³⁴ BOA. TT. d. 1138. S. 72, 73.

²³⁵ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.1.76.

Vice nahiyesi²³⁶ ve bağı Kahaşane köyü,²³⁷ 57 nefer ile bir değirmene sahip Eksanos nahiyesi²³⁸ ve Maçahil nahiyesi haklarında yeterince bilgi olmamakla birlikte Batum'a bağı tespit edilen diğèr nahiyelerdir.²³⁹

2.8.Batum Sancağı Has, Zeamet ve Tımarları

Osmanlı Devleti'nde üretici, reaya sınıfına mensup Müslüman ve Hıristiyan köylüler ile şehirlerde oturup ziraatla meşgul olan çiftçilerdi. Osmanlı çiftçisinin üzerinde çalıştığı toprakların büyük bir kısmı devlete, vakıflara, cüz'i bir kısmı da mülkler ve çiftlikler halinde şahıslara aitti. Çıplak mülkiyeti devlete, vakıflara ve mülklere ait olan toprakların işletilmesi, tapu bedeli denilen bir kira karşılığında, daimi ve irsî bir nevi kiracı mukavelesiyle çiftçilere verilmişti. Devlete ait topraklar üzerinde bu şarta tabi olarak istihsalde bulunan köylülerin idaresi ve devlete vermekle mükellef buldukları vergilerin tahsili işi bir vazife mukabilinde dirlik olarak has, zeamet ve tımar sahiplerine bırakılmıştı. Tımar ile ilgili açıklama ve yapılan tahrir verileri Üçüncü Bölümünde ekonomik kısımda ayrıca verilecektir.²⁴⁰

XVII. yüzyılın başlarında Gönve ile birlikte Batum'da 13 zeamet ve 172 tımar bulunmaktaydı.²⁴¹ Tarihi belli olmayan 1031 numaralı icmal defterine göre Batum livasında 1'i kethüdanın ve 1'i Faş miralayının olmak üzere toplam 16 zeameti vardır. Zeametın gelir toplamı 132,340 kuruştur. Batum'un Arhak ve Hemşin nahiyeleri ile birlikte 96 tımarı vardır.²⁴²

Hezarfen Hüseyin Efendi'nin verdiği bilgilere göre bir görülen Trabzon-Batum beylerbeyliğinin hassı yedi yük 34.850 akçeydi. Zeameti 43, tımarı 326 idi. Batum livası zeameti 6, tımarı 123'tü. Defter kethüdası zeameti 300.000 akçe olup defterdar zeameti ise 40.299 akçeydi. Eyaletin tamamı 454 kılıc olup bunun 56'sı zeamet 398'i tezkireli ve tezkiresiz tımarı. Beylerbeyisi ile zuema ve tımar sahibi cebeliler ile

²³⁶ BOA. A.(DVNSAHK. TZ. d.2.34.

²³⁷ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.2.34. (1764)

²³⁸ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.2. 148. (1784)

²³⁹ BOA. TT. d. 1031. 8.

²⁴⁰ Lütfi Güçer, **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, Sermet Matbaası, İstanbul, 1964, s.44

²⁴¹ Bostan, "Batum", **TDVİA**,C:5, İstanbul, 1992, s. 210.

²⁴² BOA. TT. d. 1031. 2, 3.

birlikte 750 kadar asker olup bunların senevi hâsılları 45 yük 77.349 akçeydi.²⁴³ Batum ile Gönve Sancaklarını içine alan Trabzon beylerbeyi yıllık hassı 734.854 akçe olup eyalette 56 zeamet, 498 tımar kayıtlıdır. Cebeliler ile birlikte asker sayısı 1750 idi.²⁴⁴

1697-1699-1701 yıllarında Batum alaybeyliğinin zeamet ve tımarları 50'şer ve 100'er kuruştı. Bu tarihlerde alaybeylik 700 guruştan Mustafa Bey'in üzerine kayıtlıydı.²⁴⁵ 1703 'te Batum Sancağı'na bağı Göril'in Batum Nahiyesi'nin hassı senede 55.000 akçe kayıt ile Gönve beylerinin üzerindeydi.²⁴⁶

1690 tarihinde Batum Sancağının sadece Atina Nahiyesi'ne tabi Bazarın (Bazareyn) diğeri bir tabirle Haldin köyünün tımarı 6.507 akçe idi.²⁴⁷ Bazı hükümlerin ve yapılan tahrirlerin sonradan eklendiğı 1140 numaralı; 1692-1703-1758-1782 tarihlerini ihtiva eden icmal defterine göre Batum ve Gönve sancaklarının züama ve erbab-ı tımarı bedeliyesi kaydı senevi 4.500 kuruştur. Batum zeametinin biri Faş miralayına ait olup geliri 26.889 akçedir. Diğeri kethüdaya ait olmak üzere toplam zeamet ise 13'tür. Zeamet gelirinin toplamı 200,641 kuruştur. Zeametın biri miralaya, biri Batum çavuşlar kethüdasına, biri kale dizdarına, biri Hemşin diğeri ise Atina nahiyeleri seraskerlerine aittir. Batuma bağı Atina nahiyesinin 47 tımarı vardır. En fazla tımar nahiyenin seraskerine kayıtlı olan 12.000 akçedir. Arhak nahiyesinin 27 tımarı vardır. Bunlardan biri nahiyenin seraskerine aittir. Tımarın biri müşterektir. Nahiyeye kayıtlı en fazla zeamet 12.100 akçedir.²⁴⁸

1704 tarihinde Batum'a bağı 14 köyün aşar ve rüsumatı 430,5 kuruştı. Ancak Batum limanında yeniden yapılacak tabyalar ve kale duvarlarının tamiri için tekâlif-i örfiyye ile hizmet karşılığı bir muafiyet söz konusudur. Tekâlif-i örfiyyenin kapsadığı

²⁴³ Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhisü'l-beyan Kavanin-i Ali Osman**, BOA. D.NO:220; Bkz. Ayn-i Ali Efendi, **Kavanin-i Al-i Osman der Medamin-i Defter-i Divan**, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu, Varak: 56, Demirbaş: 3774.001.

²⁴⁴ Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-vukuat, Kurumlar ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, C:I, II, Sadeleştiren Neşet Çağatay, TTK, Ankara, 1992, s. 143.

²⁴⁵ BOA.İE.TCT.867. 1.

²⁴⁶ BOA. C. ML. 674. 27635. 2; C. SM. 160. 8035. 3; Osmanlı Devleti için vergilendirmenin başlıca iki yolu vardı. Biri günümüzdeki gibi maaşlı memur kadroları ile vergilendirme yapılması, diğeri vergilendirme görevinin özel teşebbüs gibi hareket eden kişilere belirli şartlarda devredilmesi idi. Bu iki vergilendirme şekline biri "iltizam" diğeri "emanet" tir. Bkz. Mehmet Genç, "İltizam", **TDVİA**, C:22, 2000, s.154.

²⁴⁷ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8565.102.

²⁴⁸ BOA. TT. d. 1140.

yerler; bir tarafı Nehr-i Çorak ile diğer tarafı Batum ile sarılı olan Anarya, Köstor ve Ahalşi, Samebizgörd, Kânos, Erge ve Çoço, Soçavir, Todurkâvir/Todvirkâvir, Üsanavir, mezra-i Akâra ve Kebnistâ vs. 14 köy ile balık avlama yerleridir. Bu mahallerden Kashavir/Kashaver, Kânos isimli Kahaber mezrası senevi 100 kuruş mal ile kaydedilmişti. Malikâne olarak Süleyman ve Abdullah isimli kimselerin uhdesinde olan bu yerlerden aşar-ı şeriyeye ve rüsumlarının alınacağı ifade edilmektedir. Bölge ahalisi Süleyman ve Abdullah'tan şikâyetçi olup malikânenin üzerlerinden alınmasını istemiş ve bu hususta kaydı için hüküm verilmiştir.²⁴⁹

2.9.Mezra ve Ziraî Alanlar

Osmanlı Devleti'nde köylünün ağır vergi yükümlülüklerinden kurtulmak için çare olarak başvurduğu yollardan biri genellikle arazisini terk etmektir. Miri toprak rejiminde köylü toprağın sahibi olmadığından toprağı terk etmesi kolaydı. Çoğu zaman özel çiftlikler, miri topraklar dışında kurulup ve çoğu zaman reaya yerine esir işçiliğine dayanıyordu. Bu gibi çiftliklerde ırgad adı altında tarım işçisi olarak ücretle veya yarıcılıkla çalışan reaya, defter harici kalmış veya toprağını bırakıp kaçmış reayaydı.²⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin idaresine geçtiği ilk dönemlerde Batum sınırı dâhilindeki alanların tam olarak kullanılması ve işletilmesi ile ilgili veriye rastlanmamaktadır. Ancak XVIII. yüzyıl'ın ortalarına gelindiğinde bu yönde çaba sarf edildiği görülmektedir. Batum sınırları içerisindeki bir kısım boş arazi bataklık ve etrafı dağlık olması sebebiyle terk edilmişti. Boş, eğimli ve bataklık olan arazilerin ziraate açılması için civar köydeki ahali girişimde bulunmuştu.²⁵¹ Arazi bazı malikâne sahipleri tarafından da işletilmek istenmiştir.²⁵² Batum sınırı içerisindeki ve özellikle Gönnye ile Batum arasındaki arazilerin değerlendirilmeye çalışılması bu duruma örnek teşkil eder. 1766 yılında Gönnye ile Batum arasındaki boş bir arazinin mahsulât ve rüsumatı Ali adında bir şahsın üzerindeydi. Malikânelik olan, Çorak adı verilen suyoluvarazisi 1767 yılı öncesinde Süleyman ve Abdullah'ın uhdesinde iken bu

²⁴⁹ BOA. C. ML. 674. 27635. 1. 1.

²⁵⁰ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, s. 329-331.

²⁵¹ BOA. C. ML. 544. 22342. 4/5/7/9.

²⁵² BOA. C. ML. 514.20963.1.

tarihten sonra hiçbir müşterek dâhil edilmeyip sadece Ali Bey'e tahsis edilmişti.²⁵³ Nehri kebir denilen çorak arazi ile bazı elverişsiz ve dağlık olan yerler daha sonra köylüler tarafından değerlendirilerek ziraate açılmıştır. Güney tarafından Nehri kebir denilen akarsu ile doğu tarafı Kuban ile ve bir tarafı ise çorak olmayan Karadeniz kıyısı ile çevrili bu alanlar kimi zaman bazı şahıslar tarafından gizli ve haksız bir şekilde işlenmekteydi. 1767 yılına gelindiğinde Batum ve Faş kadılarının ilamlarıyla sahihsiz ve boş kalan araziye ekip biçmek isteyenler için 8.000 akçe mal ve 200 ila 300 kuruş muaccele ile işlemek şartıyla tevcih edilmiştir.²⁵⁴ Netice itibarıyla Batum hassı içerisinde arazinin yurtluk ve ocaklık olarak tevcihi de 1000 akçe olarak belirlenmiş ve kullanıma açılmıştır.²⁵⁵

Çoruh Boğazı ile Karadeniz kıyısı ile Kahaber konağı civarında kalan Kahaber adı verilen²⁵⁶ ve defter kaydı dışında kalmış olan mezra da "Muhtar" ismiyle 1758'de senelik 100 kuruş ile makine olarak yeniden işlenmesi için Abdullah ve Süleyman isimli şahıslara müşterek olarak tahsis edilmişti.²⁵⁷

---

²⁵³ BOA. C. ML. 514. 20963.1.

²⁵⁴ BOA. C. ML. 544. 22342. 1.

²⁵⁵ BOA. C. ML. 552. 22743. 2.

²⁵⁶ BOA. C. AS. 198. 8503.7.

²⁵⁷ BOA. C. EV. 644.32469.1.1.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BATUM LİMANI VE BATUM'UN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

3.1. Batum İktisadi ve Askeri Konumu

3.1.1. Batum Limanı

Osmanlı Devleti topraklarında gerek Akdeniz gerek Karadeniz sahillerinde pek çok tabî liman bulunmaktaydı. Gemilerin uygun olmayan hava şartlarında bu limanlara sığınmaları ve ihtiyaçlarını hiçbir engel olmaksızın temin edebilmeleri ise sadece Osmanlı Devleti gemilerine değil aynı zamanda bazı ahitnamelerle Avrupa devletlerine ait gemilere de imtiyaz sağlanmıştı. Karadeniz’de Trabzon, Sinop, Amasra, Varna¹ ve Batum gibi korunaklı limanlar gerek ticari gerek askeri amaçlı gemiler için iyi birer barınak ve hinterlandından dolayı önemli bir ulaşım ağı sağlamaktaydı. Karadeniz’de meşhur iskele adı verilen ve eski ismi Bathys-limen olan Batum Limanı,² 1578’de Gürcistan ve Şirvan’ın zaptı sırasında Osmanlı ordusunun iâşe ve ikmalinde un ve buğday taşıyan Silistre, Varna, Samsun ve İsakçı zahire gemilerinin geçiş noktasıydı.³ Özellikle XVI. Yüzyılın sonlarında Üsküdar’dan Anadolu’nun Karadeniz kıyılarını takiben Faş’a kadar olan güzergâhta⁴ ve XVIII yüzyılda Doğu Karadeniz’in ve Doğu Anadolu’da denizle bağlantısı olmayan iç kesimlere ticari ve askeri nakliyatlar için kullanılan Batum iskelesi önemli iskelelerden biriydi.⁵ Osmanlı Devleti, Karadeniz’in Osmanlı bandırası gemilerine açık, kapalı bir iç deniz haline dönüşmesinden sonra Batum’un bir iskele olarak İstanbul ile bağını yeniden oluşturdu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon eyaletinin Lazistan Sancağına bağlı bir kaza konumundaki Batum, küçük bir iskeleden önemli bir merkez olmaya doğru gelişme göstermiştir. Batum’un bir sahil iskelesi olarak önemi, askeri ve siyasi olarak Rusya’nın Kafkasya’ya inmesi, bu duruma Osmanlı Devleti’nin tepkisi, Karadeniz’in uluslararası ticarete açılmasıyla

¹ Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı**, TTK, Ankara, 2018, s. 392, 394.

² İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 3, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 583.

³ Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1993, s. 32-34.

⁴ Yusuf Halaçoğlu, **Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme, (menziller)**, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.148.

⁵ BOA. C. BLD. 61. 3002. 1.

paralel olarak arttı. Batum, Osmanlı Devleti açısından Rusya'nın ileri yürüyüşüne karşı önemli bir savunma merkezi olurken, Kafkasya harekâtları için önemli bir işe merkezi görevini görmekteydi.⁶

İskeleyle nakledilen zahire için Batum'da ve Batum'a yakın yerlerde ambarların mevcudiyeti de genel itibariyle bölge için önemli bir katkıydı.⁷ Ayrıca liman civarında daima yenilenen bir kale ve tabya mevcuttu. Bu da hem savunma hem de limandaki güvenliğin sağlanması açısından önem arz ediyordu.⁸ Kale ve tabyalarla birlikte Batum iskelesinde önceleri 48 odalı bir han mevcuttu. Bu hanın 1746'da tahta ile döşemeleri kaldırılarak ve yeniden düzenlenerek 14 odalı bir tüccar hanına dönüştürüldüğü bilinmektedir.⁹

Karadeniz sahilinde önemli bir konumda olan Batum Limanı'nı diğer bir özelliği de diğer iskelelere yakınlığı idi. Batum Limanı'nın, askeri ve ticari sevkiyatta bağlantısı olduğu Sürmene iskelesine mesafesi 120 mildi. Sürmene iskelesinden Trabzon iskelesinin mesafesi ise bahren 24 mildi.¹⁰ İhtiyaç halinde Batum limanına 20 civarı sefine yanaşabilmekteydi.¹¹

5 Temmuz 1778 tarihli bir kayda göre Batum ile Faş arasında Batum'a bağlı Çaköy'de de bir iskele mevcuttur. İskelede bir Cami-i Şerif yer almakta ve burada Hüseyin Halife 24 akçe ile imam ve hatiplik yapmaktadır. Arşiv kayıtlarında Batum iskelesi üzerinde de bir Cami-i Şerif yer almaktadır.¹² Çaköy iskelesi ise büyük olasılıkla Çaköy Nehri boğazına yakın Çaköy Kalesi'ne karşı bir konumdaydı. Kale Batum limanına karadan 9 mil, deniz yolu ile 9 saatlik bir mesafede yer almaktaydı.¹³

1758'de Ahmed ve Hasan isimli şahısların uhdesinde olan Batum iskelesi aşar ve iskele rüsumu 1.121 esedi kuruştı.¹⁴ Osmanlı Devleti'nin iktisadi anlamda gücünü

⁶ İlhan Ekinci, "Karadeniz'de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum, (1878-1886)", **Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi**, Sayı:14, Karadeniz Araştırmaları Merkezi, 2007, s.63,64.

⁷ BOA. MŞH. ŞSC. d.8610.18.

⁸ BOA. C. ML. 674. 27635. 1. (1710'da Batum limanı kethüdası, 18 akçe yevmiye ile Hüseyin Efendi'dir. BAO. İE. AS. 5559.)

⁹ BOA. C. BLD. 61. 3002.1.1.

¹⁰ BAO. MAD. d. 9952. 133.

¹¹ BOA. C. AS. 198. 8503.7.

¹² BOA. C. ML. 227. 9498. 1. 1.

¹³ BOA. C. AS. 198. 8503.7.

¹⁴ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8564. 42.

kaybettiği bir dönem olan XVIII. yüzyılda¹⁵ oldukça işlek sayılabilecek iskele ve gümrükte vergi alınırken bazı görev ihlalleri ve usulsüzlüklere rastlanmaktadır. Batum Yeniçeri Ağası ve Batum Beyi, Batum ve Faş iskelelerine gelen tüccar gemilerinden dümen akçesi ve haraç; kara yolu ile gelen tüccar taifesinin her bir beygirinden bac adıyla 20'şer pare kanunsuz vergi almaktaydı. Bu durum iskelelerin boşalmasına, tüccarın uzaklaşmasına sebep olmaktaydı. Şer'i mahkemelerde ise tüccar taifesi tarafından bu durum dile getiriliyordu.¹⁶ Bu yüzden 1763'te Faş ve Batum iskelelerinin iptali noktasına gelinmiş daha sonra ise vergi yüzdesi hususunda yeniden düzenlemeler yapılarak mukataanın dağıtılmasına ve görevi kötüye kullananların görevden alınmasına karar verilmiştir. Faş gümrüğü ve Batum ile bağlı mukataası senelik 2.025 kuruş mal ile İbrahim ve beraberindeki birkaç kişiye verilmiştir. İskelelere karadan gelen Müslim ya da Gayrimüslim her kim olursa olsun, akmeşe sahipleri %3, eğer bunu gemilere yükleyerek gidecek ise %4; denizden bir emtianın gemilere satılmasından sonra ve eğer içerisinde keten bezi de varsa %4 akçe, karadan ya da denizden gelen tüccar için de %5 akçe alınması baş muhasebe defterine kaydedilmiştir.¹⁷

İskeledeki usulsüzlükler esir ticareti üzerinden alınan gümrük vergisinde de yapılmaktaydı. Gürcistan tarafından esir ve eşyaların getirildiği ticari gemilerden Batum ve Gönnye iskelelerinden kanuni olarak vergi alındıktan sonra farklı iskelelerde kanunsuz olarak zoraki bir şekilde tekrar gümrük vergisi talep edilmekteydi. Tüccar gemisi Batum ve Gönnye gümrüklerine vergi verdikten sonra uğradıkları Trabzon, Rize, Of ve Sürmene iskelelerine tekrar gümrük vergisi ödemek zorunda değildi. Gümrük vergisi bir kereye mahsus olmak üzere hareket yeri olan Batum ve Gönnye gümrüklerinde verilmekteydi.¹⁸

Batum İskelesi ve civarına nadir olmakla birlikte gayrimüslimlerin zaman zaman saldırıları ile karşılaşılırdı. Bundan dolayı köylerden savaşabilecek, eli kılıç tutan ve ordu-yı hümâyûna sevk edilebilecek kişilerin toplanması için Anadolu'nun sol kolunda yer alan kazaların ileri gelenlerine emir gönderilirdi. Sadece Batum ve etrafı

¹⁵ Saim Çağrı Kocakaplan, **18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü**, Ötüken Yay. İstanbul, 2017, s. 29.

¹⁶ BOA. C. ML. 654. 26783. 1. 1.

¹⁷ BOA. C. ML. 654. 26783. 1. 2.

¹⁸ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8569. 157/158.

değil Faş Kalesi'nin korunması için Batum iskelesine gidenler de sıkıntı çıkarmaktaydı.¹⁹

3.1.1.1.Ticarî Açından Batum Limanı

Anadolu ve Kafkasya geçmişten günümüze Asya ve Avrupa kıtaları arasındaki en önemli geçiş bölgeleridir. Doğu-Batı istikametinde uzanan doğal yolları tarih boyunca transit ticaretin ve askeri seferlerin güzergâhı olmuştur. Bu coğrafyalarda hâkimiyet kurmuş her devlet bu yolları ticari ve siyasi kaygılarla sürekli kontrol etmeye ve geliştirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Trabzon-Erzurum güzergâhı Anadolu'daki sol kolu Karadeniz'deki Trabzon limanına ulaştıran bağlantı yolu olmakla birlikte Karadeniz sahilindeki limanların da bağlantılı olduğu önemli bir ağıdır.²⁰

Karadeniz'in kuzeyindeki topraklar ve Kafkasya, ilkçağdan itibaren önemli bir tahıl, et, balık, havyar, hayvan ürünleri, kereste ve köle ihracatçısıydı.²¹ Roma'nın Doğu Karadeniz kıyı limanlarına önem verdiği milattan sonraki dönemlerde Poti (Phasis) ve Sohum (Suhumi, Sebastopolis) gibi limanlar Karadeniz- Kuzeybatı İran ticaret güzergâhı olarak da oldukça önemliydi.²² Batum, bölgedeki Osmanlı Rus ilgi ve hâkimiyet mücadelesinde Azerbaycan petrol sahalarına yakınlığı ve çıkış noktası olması, İran ve Kafkasya'ya ulaşan yollar üzerindeki konumu sebebiyle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda İngilizlerin de ilgisini çeken bir konuma sahipti.²³

Trabzon eyaletininin sınırları içerisinde yer alan iskeleler Trabzon, Kavata, Sürmene, Manor, Of, Kocataşı, Rize, Kemer, Atina, Viçe, Arhavi, Eski Trabzon, Gönnye ve

¹⁹ BAO. C. AS. 973; Anadolu'nun Sol Kolu Trabzon ve civarıdır. XVIII. Yüzyılda Anadolu'nun sol kolunun sol şubesi ise Trabzon'dur. (bkz.) Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu", **Birinci Tarih boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, (13-17 Ekim 1986) Samsun 1988, s.134; Orhan Kılıç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdarî Taksimatı ve Tevecihati", Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Bildiriler, Trabzon, 1999, s.181.

²⁰ M. Yaşar Ertaş, "Osmanlı Devleti'nde Trabzon-Erzurum Güzergâhına Alternatif Yol Oluşturma Teşebbüsü (1744-1746)", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2001, s.161.

²¹ Sadık Müfit Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015, s.54.

²² Mehmet Tezcan, **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya**, Serander Yayınları, Trabzon, 2012, s.153-159.

²³ Ekinci, "Karadeniz'de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum, (1878-1886)", **Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi**, Sayı:14, Karadeniz Araştırmaları Merkezi, 2007, s.64.

Batum'du.²⁴ Kayıtlardan anlaşıldığı üzere bu iskelelerden Batum iskelesinde ve Batum yakınlarında XVIII. yüzyılın başlarında zahire muhafaza edecek ambar mevcut iken²⁵ yüzyılın sonlarına gelindiğinde yüksek miktarda zahireyi depolayacak kapasiteye sahip bir ambar yoktu.²⁶ Fakat Sürmene iskelesinde gemilerin rahatça yanaşabileceği bir liman ve ambar mevcuttu. Güney Kafkasya'daki Osmanlı ordusunun ve kalelerin ihtiyaç duyduğu zahire, gemilerle Sürmene iskelesine, buradan Trabzon ve Gönnye'den temin edilen melekse denilen teknelerle Batum'a taşınırdı. Osmanlı tüccarı Batum ve Abaza vilayetleri ile Anapa'ya kadar olan iskelelerden pek çok ürün ve malzeme satın almaktaydı. Şimşir, kereste, keten, kenevir, tulumlar içinde yağ, peynir, bal ve balmumu, Gönnye ve Sohum pirinci, fiçılar içinde kurutulmuş tuzlu balık ile havyar, deri, kürk ve postlar, sığır, koyun, at ve hayvan koşumları ile Tatar ok ve yayları bunların başında yer alır. Ayrıca bu iskeleler üzerinde köle alım satımı da yapılmaktaydı.²⁷ Abaza eşkiyasının bulunduğu mahallere tuz ve diğer zahirelerin taşınması, Batum ve civarından bu taraflara bir sefinenin ve bir kişinin dahi gitmesi yasaktı. Bu yasağa uymayıp Abaza eşkiyasının bulunduğu yerlere sefine ve herhangi bir şeyin gitmesi halinde ceza verileceğine dair hüküm verilmişti. Ayrıca iskele emînlerine, geçişe izin vermemeleri konusunda hükümler gönderilmişti.²⁸

1820'de İstanbul'dan Ahıska'ya gidecek olan kömürcüler deniz güzergâhını kullanacaklarsa gemi kiralayarak Batum'dan geçmek zorundalardı.²⁹ Tüccar kesiminin Divan-ı Hümayuna sundukları arzuhallerde Gürcistan tarafından gelen esir ve onlara ait eşyaların gümrük vergilerinin Batum ve Gönnye iskeleleri üzerinden düzenlendiği anlaşılmaktadır. Batum ve Gönnye iskelelerinden İstanbul'a ulaştırılacak olan esir sefineleri Rize, Trabzon, Of ve Sürmene iskelelerine uğruyordu.³⁰ Gönnye ve Batum üzerinden bu güzergâhlara uğrayan Ahıska, Gürcistan ve Kutaisi tüccarı gümrük vergileri ile ilgili zaman zaman sıkıntı yaşayabiliyordu. Bu yüzden gümrük

²⁴ Yusuf Halaçoğlu, **Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (menziller)**, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.148.

²⁵BOA. MAD. d. 9952. 133;MAD. d. 9952. 140.

²⁶BOA. AE. SABH. I. 325.22176.1.1.

²⁷ Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)**, s. 153,154-466.

²⁸BOA. MŞH. ŞSC. d. 8577.94/95.

²⁹BOA. C. Dâhiliye, 115.5719.

³⁰BOA. MŞH. ŞSC.d.8569.157.

vergisi verildikten sonra tüccarın gümrüklerden geçerken sıkıntı yaşamaması için Trabzon gümrüklerinin müdahale etmemesi hususunda kararlar alınmıştı.³¹

Gerek seyahat gerek ticari amaçla Rus, Fransız ve Almanlar Rize ve Trabzon'a gidecekleri zaman mutlaka Batum üzerinden geçmek durumundaydı.³² 1850'lerde Rus deniz seferi ve ticaret şirketi Batum'da bir acentelik açtı ve burası Kırım-Anadolu-Kafkasya ticaret hattının son iskelesi oldu.³³ Rusların demiryolundaki üstünlüğü, Karadeniz'de istedikleri limanların ellerinde olmaması nedeniyle tam olarak tahakkuk edemiyordu. Yaptıkları hesapsız masraflara rağmen Faş limanını istedikleri seviyeye taşıyamayan Ruslar, Batum'u muhakkak elde etmeliydiler. Ruslar projelerini hayata geçirme şansını ancak 1877-1878 savaşı sonrasında elde ettiler. Berlin Antlaşması'nın gereği olarak Batum'u serbest bir ticaret limanı haline getirmeyi taahhüt eden Rusya sözünde durmadığı gibi Batum'u tahkim etmek suretiyle bir savunma şehri durumuna soktu. Bu arada ecnebi ve özellikle İran malı ticarî eşyasına çok ağır vergiler uygulayarak İran-Avrupa transit ticaretini kendi yollarından bağlantısını kestiler. Amaç Rusya'da Rus mallarının devri daimini sağlamaktı. Bu gelişmeler sonucunda Osmanlı Devleti, devre dışı kaldığı gibi İran ticareti yeniden Tebriz-Bayezit-Erzurum-Trabzon yoluna intikal etti. Öncesinde Batum limanından Avrupa'ya ulaştırılan İran malları Trabzon limanı üzerinden sevk edilmeye başlandı.³⁴

3.1.1.2.Esir Ticareti Açısından Batum Limanı

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren insanların değişik toplumlar halinde örgütlenme ve birbirleriyle mücadele etmeye başlamaları bir dizi olguyu da beraberinde getirdi.

³¹ BOA. MŞH. ŞSC. d.8569.183.

³² Nikolay Marr, **Lazistan'a Yolculuk**, (Çev.) Yulva Muhurcişi, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016, s.59.

³³ Bostan, "Batum", TDVİA, C:5, Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları, İstanbul,1992, s. 210. (Rusya kumpanyası, Cumartesi günü İstanbul'dan çıkarak Salı günü Trabzon'a, Çarşamba günü Trabzondan Batum'a giderdi. İnebolu, Samsun ve Giresun'a da uğrayan Rus vapurları Pazar günü Batum'dan dönerek aynı güzergâh üzerinden İstanbul'a dönerdi. Fevaid-i Osmaniyye kumpanyası ise Çarşamba günü İstanbul'dan hareket eder, Ereğli-Amasra-İnebolu-Sinop-Samsun (Canik)-Ordu (Bucak)-Giresun iskelelerine uğrayarak Pazar günü Trabzon'a varırdı. Aynı gün Rize üzerinden Batum'a hareket eder ve tekrar bu güzergâhı takiben İstanbul'a dönerdi. Bkz. Selahattin Tozlu, "19. Yüzyılda Sosyo-ekonomik Bakımından Trabzon Limanı", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2001, s.388.)

³⁴ Selahattin Tozlu, "19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımından Trabzon Limanı", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2001. s.385.

Kölelik bu mücadelenin sonucunda güçlü olanın zayıf olan üzerine kurduğu hâkimiyet ile ortaya çıktı. Birbirleriyle savaşan toplumlar ilk zamanlarda üstün geldikleri toplumun savaşçıları ve diğer üyelerini öldürürlerdi. Ancak nüfus artmaya başladığında ihtiyaçlar da değişti ve iş gücü artınca mağlup edilen insanlardan yararlanıldı. Kötü şartlarda da olsa yaşamayı sunduğu için kölelik toplumlarda kabul gören ve ticareti yapılan bir meta haline geldi. Buna bağlı olarak esir pazarları kölelerin alınıp satılması için tarih içerisindeki yerini aldı.³⁵

Osmanlı Devleti idaresinde büyük bir tahkim edilmiş bir kalesi bulunan Batum şehri Kafkasya üzerinden yapılan köle ticareti için önemli bir limandı.³⁶ XVIII. yüzyılda Esir Sancağı olarak da nitelendirilen Batum ve çevresinde hareketli bir esir ticareti söz konusuydu.³⁷ Ortaçağ'da Venedikli ve Cenevizli tacirler tarafından Karadeniz üzerinden organize edilen köle ticaretinde³⁸ XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti etkin olmaya başladı. Kuzey Kafkasya'daki köle ticaretini besleyen en önemli sebeplerden biri ekonomik koşullardı. XVIII. yüzyılın sonlarında her yıl İstanbul esir pazarına Gürcü, Çerkes ve Abaza asıllı yüzlerce köle getirilmekteydi.³⁹ Osmanlılar devlete bağlılık bildiren kabile ve beyliklerin de esir getirmelerine iktisadî ve sosyal gerekçeler açısından engel koymamıştı.⁴⁰

Müslüman toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da halktan kişiler köle sahibi olabiliyor, pek çoğunda köleler asker ve idareci ihtiyacını karşılıyor, kimi zaman da yönetici sınıf esasen kölelerden oluşabiliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik çağında kölelik, devlet yapılanmasıyla birlikte askerî-idarî kulluk düzeninin yanısıra başka biçimlerde de varlık gösteriyordu. Bu dönemde en büyük köle talebi daha sonraki dönemlerde de olduğu gibi ev hizmetlerinde ortaya çıkıyordu. Osmanlı Devleti'ndeki askerî-idarî kulluk düzenini kendinden önceki Müslüman devletlerinden farklı kılan şey "devşirme uygulaması" olarak

³⁵ Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, **Osmanlı Devletinde Kölelik**, ed. Zübeyde Güneş Yağcı-Fırat Yaşa, Tezkire Yay. İstanbul 2017, s. V.

³⁶ İdris Bostan, "Batum", **TDVİA**, C:5, Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları, İstanbul, 1992, s. 210.

³⁷ BOA, A.DVNSMHH. d.NO:60/138.

³⁸ Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)**, s.456-463.

³⁹ Zübeyde Güneş Yağcı, "Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya'nın Önemi", **Yeni Türkiye**, Temmuz-Aralık 2015, S:71, s. 472,-474-478; Zübeyde Güneş Yağcı, "İstanbul Esir Pazarı" , **Osmanlı Devletinde Kölelik**, ed. Zübeyde Güneş Yağcı-Fırat Yaşa, Tezkire Yay. İstanbul 2017, s. 59.)

⁴⁰ Mümin Yıldıztaş, **Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler**, ed. Murat Kasap, Gürcistan Dostluk Derneği, İstanbul, 2012, s. 20.

görülmektedir.⁴¹ Diğer taraftan kölelerle ilgili alım satım işleri, evlilik, suç ve ceza ile köle hürriyeti İslam hukukuna göre şeyhülislam fetvalarıyla bir düzen çerçevesinde yürütülmekteydi. Bu bağlamda köle ile ilgili XVI. Yüzyıl fetvası ne ise XVIII yüzyıl fetvası da aynıydı.⁴² İslam hukukuna göre savaşta yakalanan esirler Osmanlı Devleti'nde köle statüsündeydi.⁴³ Köle olgusuyla birlikte bunların bir satış yeri, dükkânı, kapanı, bedesteni ve pazarının olması gerekiyordu. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren bir esir pazarı vardı. Esir pazarlarının en büyüğü ise fetihten sonra İstanbul'da kurulmuştu. Uzun süre eski ve yeni bedestenlerde alım-satımı yapılan köleler için I. Ahmed döneminde de bir han inşa edilmişti.⁴⁴

Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi köle ticareti Kafkasya iskelelerindeki zenginlik kaynaklarından biriydi. Karadeniz'in kuzeyindeki steplerin ve Kafkasya ekonomisinin büyük bir bölümü insan ticaretine dayanıyordu. Özellikle Çerkes ve Abazalar arasında yaygın olan esir ticareti Osmanlı kayıtlarında başlangıçta "*adet-i garibe*" olarak adlandırılmaktaydı. Çerkes ve Abaza beyleri iç çatışma ve savaşlarda ele geçirdikleri kişileri ve suç işleyenleri esir olarak satıyordu. Mülklerinde çalışan köylü kızlarının ticaretini yapma hakkına sahip olan Çerkes ve Abaza beyleri, kızları Karadeniz'in doğu sahillerindeki iskelelerde, Osmanlı Devleti, Tiflis ve Revan pazarlarında ve İran'a götürülmek üzere Acem köle tacirlerine satıyorlardı. XVIII. yüzyılda Gönyeli, Hopalı ve Trabzonlu tüccarın Kafkas kökenli köle ticareti için şirketler kurduğu bilinmektedir.⁴⁵

1841'de Batum'daki bir İngiliz konsolos yardımcısı tarafından gönderilen bir rapora göre eski tarihlerden beri Gürcüler, köle almak üzere Osmanlı Devleti topraklarına akınlar düzenlemekteydi. Rakip Kafkas aşiretleri çoğunluğu küçük kız ve erkek çocukları olmak üzere birbirlerinin aşiretlerinden adam kaçırıyor ve Osmanlılara satıyorlardı. Profesyonel köle tacirleri ise bazen evliliğe talip görünümünde gelip

⁴¹ Y. Hakan Erdem, **Osmanlıda Köleliğin Sonu (1800-1909)**, çev. Bahar Tırmakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s.14.

⁴² Fırat Yaşa, "Efendi-Köle İlişkisi bağlamında Şeyhülislam Fetvaları", ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, **Osmanlı Devletinde Kölelik**, ed. Zübeyde Güneş Yağcı-Fırat Yaşa, Tezkire Yay. İstanbul 2017, s. 209-226.

⁴³ Ahmet Köç, "Vakfiyelere Göre Vakıflarda Köle İstihdamı", ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, **Osmanlı Devletinde Kölelik**, ed. Zübeyde Güneş Yağcı-Fırat Yaşa, Tezkire Yay. İstanbul 2017, 227.

⁴⁴ Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, **Osmanlı Devletinde Kölelik**, ed. Zübeyde Güneş Yağcı-Fırat Yaşa, Tezkire Yay. İstanbul 2017, s. VII.

⁴⁵ Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)**, s.456-463.

Çerkes ve Gürcü kızları satmak üzere kaçırıyorlardı. Çerkes aşiretler kimi zaman halk tarafından hür doğmuş Müslüman kızları kaçırmakla suçlanıyorlardı.⁴⁶

Dönem koşullarına bağlı olarak bir ticari faaliyet olan esir ticareti meşruydü. Bir iş kolu olarak düzenlenen bu faaliyetlerin görevlileri vardı. Bu görevlilerden biri esir pazarının işleyişini sağlayan ve pazarın bütün işlerinden sorumlu olan “Esirciler Şeyhi” idi. Esirciler Şeyhi ile birlikte görev yapan ve esir alım satımıyla ilgilenen kişi “Esirciler Kethüdası (Loncası)” idi. Her ikisi de esir tüccarı arasından bizzat kendileri tarafından seçilirdi. Esir hanında görev yapan bir başka görevli, hanı kontrol eden ve köle satışından alınan onda bir oranındaki vergiyi tahsil eden kişi ise “Esirhane Emini” idi. Devlet köle alan ve satandan 2 ila 150 akçe arasında değişen miktarda vergi alırdı. Esirhane Eminliği iltizama verilirdi. Bazı yıllarda iltizam bedeli 100 kese akçe kadardı. Köle alım-satımında birinci derecede rol alan bir diğer görevli dellal idi. Bunlardan haber duyuranlar dellalbaşının emrindeydi. Alışverişte görev yapanlar ise esnaf teşkilatı içerisinde ve hanlarda yer alanlardı. Bunlar sorumlu oldukları meslek dışında başka bir yerde çalışmazdı. Alıcı ile satıcı arasındaki “Esir Dellalı”nın görevi de aracılık yapmaktı.⁴⁷ 1694 tarihli bir arşiv kaydına göre at dellalbaşılığı ile birlikte köle dellalbaşılığı tevcihatla belirlenmekteydi ve ulufesi ise 10 akçeydi.⁴⁸ Osmanlı hukukunda köleler eşya gibi kabul edildiklerinden diğer mallar gibi fiyatları da belirlenir ve aile fertlerine hibe edilebilirlerdi. Köle fiyatına gelince zaman zaman değişiklik görülebiliyordu.⁴⁹ Batum ve Gönnye civarında 1747-48 yıllarında bu fiyat 265-350 ve 400 kuruş arasında değişmekteydi. 265 kuruştan başlayıp İstanbul’da 400 kuruşa ulaşan fiyat genç ve çalışabilecek kadın köleler için geçerliydi.⁵⁰ 1774 yılında hangi milletten oldukları ve isimleri gizlenmiş olan kadın ve erkek toplam 15 esirin fiyatı ise 1500 kuruş olarak baş muhasebede kayda alınmıştı. Buna göre her bir esirin ücreti 100 kuruştü.⁵¹ Gürcü Yorgi, İrina, Eflaklı İvan, Moralı Simon, Maria kayıtlarda ismi ve milliyeti ifade edilmiş esirler arasındadır.⁵² Bununla birlikte 6 Mart 1775’te özellikle Osmanlı yöneticileri ile Gürcistan arasında Osmanlı himayesindeki Gürcü esirlerle ilgili bazı işlemlerin

⁴⁶ Hakan Erdem, **Osmanlıda Köleliğin Sonu (1800-1909)**, s. 66.

⁴⁷ Yağcı, “İstanbul Esir Pazarı”, s. 77,78,79.

⁴⁸ BOA. SMST. II. 46. 4588. 1.

⁴⁹ Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)**, s.456-463.

⁵⁰ BOA. A.(DVNSAHK. TZ. d.1-57.

⁵¹ BOA. C.HR.17.834.22.

⁵² BOA. C.HR.17.834. 1/2/4/7/15/17/19/21

İstanbul'da bulunan elçiler nazarında devamlılığı ve diplomatik anlaşmalar çerçevesinde yürütülmesi gerekliliği ifade edilmiştir.⁵³ 1786'ya gelindiğinde İstanbul'da bir Gürcü köle fiyatı 50 akçeye düşmüştür.⁵⁴

Gürcistan tarafından getirilen esir ve onlara ait eşyaların gümrük vergileri Batum ve Gönnye iskeleleri üzerinden düzenlenmekteydi. Batum ve Gönnye iskelelerinden İstanbul'a ulaştırılacak olan esirler Sürmene, Of, Rize ve Trabzon iskelelerine uğramaktaydı.⁵⁵ Gönnye ve Batum üzerinden bu güzergâhlara uğrayan Gürcistan, Ahıska ve Kutaisi tüccarı gümrük resimlerini verdikleri halde tekrar Trabzon gümrüğünden gümrük vergisi istenmesi gibi sorunlar yaşamaktaydı. Tüccarın gümrüklerde sıkıntı yaşamaması amacıyla gümrük resimleri verildikten sonra Trabzon gümrüklerinin tüccara keyfi yaptırımlarının engellenmesi ve müdahale etmemesi hususunda kararlar alınıyordu.⁵⁶

Bölgede köle kaynağına bilhassa eşkıyalık gasp ve yağma gibi yasadışı yollarla da ulaşılmıyordu.⁵⁷ Esasında köle kaynağı bölgedeki muhasaralar ve savaşlar neticesinde sağlanıyordu. Mülk sahibi ve nüfuzlu ailelere sahip olan kimseler esir olarak tutulmazdı ve öldürülmezdi.⁵⁸ Bununla birlikte bir asker kaçağı sınırı geçer geçmez karşılaştığı herhangi biri tarafından köleleştirilebiliyordu. Ancak Osmanlı yönetimi bundan haberdar olduğunda müdahale ederdi.⁵⁹ Bu kölelerin arasında Batum ahalisi olanlar da vardı. Hür bırakılan ya da hür olan bir ailenin çocuğu olduğu fark edildiği zaman köle bir şed kilde serbest bırakılabiliyordu. Bu gibi hususlara arşiv kayıtlarında rastlamak mümkündür. Örneğin 1743'te Batum'dan aslen Gürcü asıllı olan İbrahim b. Mahmud ile eşi Ayşe'nin kızları olan Fatma, Hemşinli Kır Mustafa adında biri tarafından 650 kuruşa satın alınmıştır. Fatma isimli kadının annesi ve

---

⁵³ BOA.C.HR.37.1847.1.

⁵⁴ Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)**, s.456-463; Osmanlı Devleti'nde bölgeye, kölenin niteliğine ve dönem koşullarına göre, savaş ve benzeri durumlara da paralel olarak köle fiyatlarında değişiklikler görülebiliyordu. Gerek yasal, gerekse yasadışı, köleleştirilenlerin sayısı büyük rakamlara ulaşabiliyordu. Örneğin Sakız Adası'ndaki isyanın Nisan 1822'de bastırılmasından sonra binlerce kişinin köleleştirildiği ve bu tarihte de 50 kuruş kadar düşük bir bedel karşılığında satıldığı görülmektedir. (bkz.) Erdem, **Osmanlıda Köleliğin Sonu (1800-1909)**, s. 43.

⁵⁵ BOA. MŞH. ŞSC. d..8569. 157.

⁵⁶ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8569. 158.

⁵⁷ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.2.50.

⁵⁸ BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.1.85; BOA. HR. SYS.1338.59.4.1.

⁵⁹ Erdem, **Osmanlıda Köleliğin Sonu (1800-1909)**, s. 73.

babası hür olduğu için kızlarının da hür bırakılması hususunda hüküm gönderilmiştir.⁶⁰

Gürcistan taraflarında Gürcü esirlerin alım satımı yasak olsa da buna uyulmadığı görülmektedir. Batum civarında Zor köyünden Mehmed mülazım izni olmadan Lazistan havalisine geçerek Gürcü ve Oskor esiri alıp Erzurum tarafına kaçmış ve 6 kadar esiri Çoban köprüsü yakınlarında saklamıştır. Bu konuda Erzurum mirlivası Şükrü Paşa ile Binbaşı Osman Ağa'ya haber gönderilerek emin olunduktan sonra gereğine bakılacağı belirtilmiştir. Daha sonra Erzurum ve Kars civarına Oskor ve Gürcü esirlerin götürüldüğü ve içinde Müslüman çocuklarının yer aldığı, bunların satılmakta olduğu ile ilgili şukka yazılarak bunları satın alacak olanların şiddetle cezalandırılacağı belirtilmiştir.⁶¹ Bu durumda Osmanlı Devleti'nde esir dinamiği denetim altındaydı.⁶²

Batum sadece köle kaynağı olarak değil, köle dışında mevsimine bakılmaksızın Karadeniz sahilinde imar edilecek olan yapılarda tıpkı Erzurum, Trabzon ve Gönnye gibi kullanılacak olan iş gücü kaynağı açısından da önemliydi. Amele olarak nitelendirilen bu insan kaynağı, taş ve kireç nakli ile yapılacak olan binalarda özellikle de kale inşası işçiliğinde çalıştırılmaktaydı. Bu ameleler sadece Karadeniz sahilindeki tebaadan değil aynı zamanda mevcut esirlerden de istihdam ediliyordu. Ayrıca bu amelelere iyi muamele gösterilmesi hususuna da özen gösteriliyordu.⁶³

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'da kapitalizm oldukça avantaj elde etti ve kölelik daha ağır bir şekilde sömürüye açık hale geldi. Arazi vergisi, şarap ve diğer ürünlerin vergisi arttırılırken köle tacirlerine ve resmi yetkililerine de çeşitli şekillerde ağır vergiler getirildi.⁶⁴ Diğer taraftan İngilizler Osmanlı topraklarında kölelik ve köle ticaretine karşı bir şekilde harekete geçmesi için Osmanlı yönetimine ilk kez 1840'ta baskı yaptı. Ancak Osmanlı Devleti buna dikkat etmeyince Osmanlı'da kölelik ve köle ticaretine müdahalelerin başlangıç aşaması kapandı. Ancak 1854'te Fransız elçiliğiyle ortak girişimde bulunan İngiliz büyükelçi Lord

---

⁶⁰ BOA.C.ADL.649.(1208)

⁶¹ BOA. A. MKT. MHM. 37.2.1; BOA. A) MKT. MHM. 3.

⁶² BOA. C. HR. 17. 834. 11.1/2/4.

⁶³ BOA. İE. DH. 34.2984.1. (1724)

⁶⁴Valery Silogava, Kakha Shengelia, **History of Georgia**, Caucasus University Puplicing Hoouse, Tbilisi, 2007, s.164.

Stratford de Redcliffe, Babiâlden, Gürcistan ve Çerkezistan kıyılarından köle ithalini ve dahası bu kölelerin imparatorlukta satışını yasaklamasını istedi. Stratford, bu bölgelerden köle ithalinin Osmanlıların askeri harekâta girişimleri üzerine Ruslar Kafkasya'dan çekildikleri için artmakta olduğunu belirtmişti. Meclis-i Vükela meseleyi 18 Eylül 1854'te görüştü. Buna göre çıkarılan ilk fermana göre Gürcülerin köleleştirilmesi ve satışı tamamen yasaklanacak, bu yasağın ihlal edilmesi durumunda hem satıcı hem alıcı cezalandırılacaktı. İkinci fermana, Çerkeslerin kendi çocuklarını ve yakınlarını satmalarının insanlığa sığmadığı konusunda uyarılmaları ve Çerkes kölelerin çıkış noktası olan limanlarda gerekli önlemlerin alınması buyuruluyordu. İlk ferman Batum ve Çürüksu çevresinde, ikincisi ise Çerkezistan'da halka duyurulacaktı. Neticede Gürcülerin hiç değilse bir bölümü memleketlerine iade edilmiş, daha büyük bir bölümü ise Osmanlı idaresince serbest bırakılmıştı.⁶⁵

3.1.2. Askerî Nakliye Açısından Batum Limanı

Osmanlı sefer organizasyonlarının en önemli aşamalarından birini askeri kuvvetler ile gıda maddelerinin ve cephanenin savaş alanlarına nakledilmesi oluşturuyordu. Bu nakil işlemlerinde büyük oranda kara yolu kullanılırken seferin yapıldığı bölge deniz kıyısı veya bir ada ise iskeleler ve gemiler devreye girerdi.⁶⁶Bu çerçevede yolların askeri açıdan mesafeleri, yol olarak niteliği, taşıma vasıtası potansiyeli, güvenliği ve yol üzerindeki halkın durumu Osmanlı sefer organizasyonunun önemli bir unsuruydu. Bu yüzden ilk önce XVI. Yüzyılın sonlarında ve daha sonra XVIII. yüzyıl ortalarında Batum-Ardahan-Kars yolu askeri bir hüviyet taşıyordu.⁶⁷

Klasik dönemde Kafkasya cephesindeki Osmanlı ordusunun yiyecek ve yem ihtiyacı, Rumeli, Mısır, Kıbrıs, Eflak ve Boğdan'dan, silah ve mühimmat ihtiyacı İstanbul'dan, nakliyyede kullanılan hayvan ihtiyacı Anadolu ve Rumeli'den temin edilerek deniz yoluyla Trabzon ve Batum iskelelerine, buralardan da cepheye sevk ediliyordu. Bu durumda askeri sevkiyatın en büyük yükünü çeken ve stratejik önem

⁶⁵ Erdem, **Osmanlıda Köleliğin Sonu (1800-1909)**, s. 92-132-136

⁶⁶ Serhat Kuzucu, **Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği (1453-1789)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2017, s.52.

⁶⁷ M. Yaşar Ertaş, "Osmanlı Devleti'nde Trabzon-Erzurum Güzergâhına Alternatif Yol Oluşturma Teşebbüsü (1744-1746)", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2001, s. 163.

taşıyan bölge Trabzon/Batum Eyâleti idi. Batum iskelesi bağlantılı Artvin-Ardanuç-Ardahan ve Kars güzergâhı kullanılmaktaydı. Askeri sevkiyatın maliyeti Trabzon/Batum eyaletine bağlı kazaların halkına yüklenmekteydi. Deniz yolu ile Trabzon ve Batum'a taşınan zahire, cephane ve mühimmat, bölgeden temin edilen yük hayvanları ile Erzurum'a taşınıyor, bu iş için her on haneden bir beygir alınıyor ve her haneden bir altın avarız vergisi tahsil ediliyordu. 1578'de başlayan Osmanlı-Safevi savaşı için Rumeli'den getirilen zahirenin bulunduğu 15 gemi Trabzon ve Batum iskelelerinde konuşlanmaktaydı. Gemilerle sevk edilen barut, top, top arabası, gülle, tüfek kundağı, kazma ve küreğin cephelere nakli hususunda Trabzon kadar Batum da bir askeri ikmal üssü olarak önem kazanmıştı.⁶⁸ Daha sonraki dönemlerde Rusya'nın Osmanlı Devleti ile münasebetlerinin artması Batum Limanının askerî açıdan da yoğun kullanımına sahne oldu. Batum iskelesi güneyden kuzeye, kuzeyden güneye ve doğu Karadeniz'den iç taraflara ulaşım ve taşımacılıkta geçişlerin odak noktası niteliği taşımaktaydı. Bu geçişler her zaman ticarî amaçla kullanılmamaktaydı. Özellikle XVIII. yüzyıl ve sonrasında bölge Osmanlı-Rus ve Safevi savaşlarına sahne olduğu için Batum iskelesi asker ve zahirenin taşımacılığı için önemli bir iskele haline gelmişti.⁶⁹ Anapa, Soğucak, Çıldır, Kars ve Erzurum bölgelerine savaş malzemesinin taşınmasında Trabzon güzergâhı kadar⁷⁰ Batum güzergâhı da önemliydi. Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarına saldırılarının arttığı özellikle 1764 ve 1770 senelerinde Batum'un bu kıyıları üzerindeki konumu ve insan kaynağı kayda değerdir. Bu tarihlerde zahire sıkıntısı yaşayan Faş Kalesi'ne Canik ve Karahisar-ı Şarki'den ihrac edilen 23.913 kile un

⁶⁸ Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)**, s.64, 94, 100.

⁶⁹ BAO. AS. 2465. Ayrıca Osmanlı-Rus ve İran savaşları için bkz. Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1979; Abdurrahman Ateş, **Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri**, Altınpost Yayınları, Ankara, 2012; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C:VII, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995; Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014; Okan Mert, **Türkiye'nin Kafkasya Politikası Gürcistan**, IQ Külürsanat Yayıncılık, İstanbul, 2004; Mehmet Dikkaya, **Orta Asya ve Kafkasya**, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2009.

*Melekse (meleksile, meneksile); küçük yelkenli gemilerdir. Bu gemiler Çoruh Nehri kenarındaki kısa kavak ağaçlarından üç parça ile yapılıp etrafına kalın kamyş ve hasırlar örülerek yapılırdı. Bu gemiler Karadeniz'in fırtınalarına oldukça dayanıklıydı. Başu sonu belli olmayan melekseler 100 kadar nefer taşıyabilmekteydi. Bkz. **Evliya Çelebi, Seyahatnâme**, C:II, s.96,97. İdris Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 92.

⁷⁰ Özcan Tatar, "1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Trabzon ve Çevresinin Yeri ve Önemi", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2001, Trabzon, s.230.

6.300 kile arpa ve 1800 kile buğday akışını sağlayan mürettebat Batum'dan sağlanmak zorundaydı.⁷¹

Rusya'ya karşı müdafaa hattı teşkil eden⁷² ve bölgede önemli konumda yer alan Faş Kalesi muhafazası için tayin edilenler ve bunların her türlü malzemesi Batum üzerinden nakledilmiştir.⁷³ İran savaşlarının son dönemi olan 1745-1746 yıllarında da doğuya yapılan nakliyatın bir kısmı Batum üzerinden yapılmıştır. Trabzon'dan Kars ve Çıldır taraflarına gönderilecek zahire ve mühimmat da Batum yolu ile nakledilmiştir.⁷⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesinde de İslam ordusuna Batum sancağı ve nahiyelerinden bol bol zahire temin edildiği ifade edilir.⁷⁵ Trabzon'dan kayık ve gemilerle Batum'a götürülen zahire, buradan Kars ve Erzurum bölgelerine sevk ediliyordu. Erzurum ve Kars askeri tayinatı için bir seferde 9000, bir başka seferde 1270 kile zahire Trabzon'dan Batum'a nakledilmiştir.⁷⁶ Ahıska, Ahılkelek kalelerine ve civarına asayişin sağlanması için Trabzon iskelesinden gönderilecek olan cephane, top ve mühimmat önce Batum'a naklediliyordu. Yani Trabzon'dan Ahıska ve çevresine giden top vs. mühimmat Batum iskelesi ve Acara üzerinden naklediliyordu. Bu gaye ile gönderilecek olan malzemenin Batum'dan Çıldır'a naklinin imkânsız olduğu durumlarda Erzurum'dan kara yolu ile ve daha sonra Batum'dan kayıklar ile tekrar Trabzon'a bir nakil işlemi gerçekleşiyordu. Bu durumda güzergâhlar üzerinde nakil konusunda problem yaşanmaktaydı. Problemin ana kaynağı bölgenin dağlık olması, ulaşım zorluğu, yollarının olmaması gibi yüzey şekilleri ve beşeri konum ile asayıştı.⁷⁷

1765'te asker tertibine göre İsakçı'dan Batum iskelesine gönderilen, Faş ile Batum hâkimlerinin yanı sıra Nüzul Emîni Ahmet Ağa'nın adamlarının mühürleriyle

⁷¹ BOA. HAT. 10.342. C. 1.

⁷² Aydın, "Faş Kalesi", s.67.

⁷³ Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, s.145.

⁷⁴ BOA. Cevdet Dâhiliye, 4380.

⁷⁵ Evliya Çelebi, **Seyahatname**, (haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, C:II, YKY, İstanbul, 2014.

⁷⁶ Temel Öztürk, **Osmanlılar'ın Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon**, Serander Yayınları, Trabzon, 2011, s. 97.

⁷⁷ BOA. HAT. 25. 1251. J. 1. "Zikrolunan topların Batumdan Çıldıra nakli ademü'l-imbân olduğu bundan akdem tahrir ve inha olduğuna binaen Batum'a irsal olunan topların tekrar Trabzona celb ve Karadan Erzuruma ve andan mahaline tehir eylemesi için bundan mukaddem Trabzon valisine hitaben mahsusamız ısrar ve ib'as olunduktâ bu esnalarda müşarünileyh tarafına varid olan tahriratın emr-i şerif mezbur bade'l-vusul zikr olunan topların bermuceb-i emri ali Erzurum üzerinden berren mahaline irsal eylemek üzere Trabzona celb için Batuma kayıklar irsal edeceği tahrir ve işar etmekle tekrar tamir olunacağıın."

kayıtlanan kışla zahiresinin 113 günlük miktarı 13.045 kile buğday ve 10.310 kile arpa idi. Kaydı tutulmamakla birlikte Çıldır'dan da zahire tedarik edilmiş ve bunun dışında Kars eyaletinden de üç dört aylık buğday ve arpa ayrılmıştı.⁷⁸

Mevcut eskimiş gemileri ve mürettebatını savaşa hazır tutamayan, XVII. Yüzyılın gemi yapımındaki gelişmelerin gerisinde kalan Osmanlı Devleti, Rusya ve diğer devletlerle yaptığı savaşlarda başarı sağlayamıyordu.⁷⁹ Osmanlı Devleti özellikle 1768-1774 savaşlarının etkilerini atmadan Rus ve Avusturya cepheleri olmak üzere iki cepheli 1787-1792 savaşıyla karşılaşmıştı. 1669-1770 yıllarında Osmanlı bütçesinde askeri nitelikli harcamaların oranı %62,5 iken 1784 ve 1785 yıllarında bu oran %75 seviyesine çıktı ve hemen ardından gelen 1787 savaşı bu yükü daha da artırdı. Bu savaşın da mağlubiyetle sona ermesinden sonra Osmanlı yönetimi yeni bir döneme girdi. Askerî, siyasî ve idarî anlamda varlığını sürdüren Hazine-i Amire 'ye ek olarak İrad-ı Cedid Hazinesi, Tersane-i Amire hazinesi ve Zahire Hazinesi kurulmuştur.⁸⁰ Savaşların ve yenilgilerin arttığı bu dönemlerde Tersane-i Amire önlem almak zorunluluğu içerisine girmiştir. Bu yüzden büyük hazırlıkların yapıldığı savaş dönemlerinde Tersane-i Amire kontrolünde gemi inşası ve Tersâne-i Âmire emininin lüzumlu gördüğü malzemenin miktarı belirlenmekteydi. Sefer güzergâhındaki kadılara hükümler gönderildikten sonra burada gemiler inşa edilip silah ve teçhizatla birlikte limanlardan Tersâne-i Âmire'ye gönderilmekteydi.⁸¹

XVIII. yüzyıl sonrasında Batum limanı Tersane-i Amireye ve Süfûn-ı Hümâyûna kereste temin etmekte ve temin edilen kerestenin de nakliyatını sağlamaktaydı. Tersane-i Amire için Batum nahiyesinden istenilen çeşitli kerestenin öncelikle bölgedeki dağlık alanlardan keşfi yapılırdı. Nitekim bölge ormanlık alanla kaplı olduğundan sadece Batum değil Batum civarında Çürüksu, Çaku, Kusuban, Kahabir

⁷⁸ BOA. HAT. 175. 7587.1. “ bu tarihlerde uzak yerlerden ve Erzurum ile Çıldır eyaletlerinden 1000'er res mekkari bargiri ile öküz ihrac ve yevmi 25'er akçe ile 500 nefer beldar ve baltacı tertib olunmuştu. 1000'er res mükarinin değeri 20.000 guruştan hesaplanıp eyaletten 5000 nefer beldar ve baltacı tertip olunmuştu. Bunun dışında Yanya ile Arnavutlukta 1000 nefer, Çıldırda 1000 nefer Canik'ten 1000 nefer piyade ve 1000 nefer süvari tertip olunmuştu.”

⁷⁹ Wolfgang Müller-Wiener, **Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı**, (çev.) Erol Özbek, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.80.

⁸⁰ Saim Çağrı Kocakaplan, **18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü**, Ötüken Yay. İstanbul, 2017, s. 33.

⁸¹ İdris Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire**, TTK. Ankara, 2003, s. 24,25.

ve Lazistan bölgeleri için de bu geçerliydi.⁸² Ayrıca gerekli olan top vs. levazımat yine Batum limanından geçirilmekteydi. Kereste için keşif ve araştırma yapılacak güzergâh Sinop ve Trabzon limanlarından Batum limanına; Batum limanı üzerinden Sinop ve Trabzon limanlarına doğruydı.⁸³

Kereste için zengin ormanlık alanlara sahip olan bu mahaller aynı zamanda Rusya sınırına da oldukça yakındı. Osmanlı Devleti ile Rusya arazilerini ayıran Çuluksuyu ve Çuluksuyu'na tahminen iki saat kadar mesafede olan Çürüksu, kereste bakımından zengin yerlerdi. Ancak Çuluksuyu'nun Rusya sınırı olması bakımından kerestenin buradan temin edilmesini zordu. Bu yüzden kereste temininde Batum'a üç saat mesafede olan Çürüksu'dan yararlanılmıştır. 1843 yılında Batum Limanından Çürüksu'ya giden Tersane-i Amire mi'marı Uzunzade Mehmed Ağa ve Kethüda Hüseyin Efendi daha önce Çürüksu ayanı iken sonrasında Gürcistan tarafına firar eden Hasan Bey adında şahsı yakalayarak Gönye, Lazistan ve Çürüksu mütesellimi tarafından bir miktar Laz askeriyle bir kıt'a kereste, top, iki kıt'a safir filika toplarıyla 19 pare top ile karşılaşmış ve bölge ahalisi adeta teşekkür babında kereste, top ve levazımatın temin edilmesi hususunda destek vermişlerdir.⁸⁴

Tersâne-i Âmirede inşa ve tamir olunan gemiler için Batum ve civarında temin edilen kerestelerin sevkiyatı da önemli bir sorundu. Batum ve etrafından temin edilen kerestelerin Karadeniz üzerindeki nakliyatında bölgedeki iklim koşullarından dolayı bir takım zorluklarla karşılaşılmaktaydı. Bazı mevsimlerde bol yağış alan ve fırtınalı olan Doğu Karadeniz'de keresteleri taşırken muhafaza etmek oldukça zordu. Çünkü ıslanan kereste çürüyüp telef oluyordu. Bu yüzden özellikle Batum ve Çürüksu dağlarından toplanılan kerestenin bekletilerek Batum iskelesine nakledilmesi işlemi için uygun mevsim gözlenmekteydi. Zamanında gönderilemeyen kerestelerin nem ve yağmurlardan çürümesi ihtimali ile bunların naklinin geciktirilmemesine özen gösteriliyordu.⁸⁵

---

⁸² BOA. D. 2130.1.00.6.

⁸³ BOA. D. 2130.1.00.5/D. 2130.1.00.6.

⁸⁴ BOA. D.2130.1.00.6.

⁸⁵ BOA. C.BH.237.11014.1.

3.1.2.1.Kars ile Çıldır'a Zahire ve Mühimmat Nakli

XVI. yüzyılın sonlarında Şark Seferlerinde Rum Eyaleti'nden(Sivas) toplanan zahire gemilerle Trabzon ve Batum sancaklarına gönderilmekteydi.⁸⁶Bu sancakara gönderilen zahire, Kars ve Çıldır taraflarına Batum'dan kara yolu ile ulaştırılıyordu.⁸⁷ Batum'dan Karsa zahire ve mühimmat nakli için uygun görülen güzergâhlar idarecilerin gözetiminde Sivas'tan Erzurum'a oradan Kars'a ya da doğrudan Van üzerinden Kars'a ulaştırılması şeklindeydi. Devlet zahire ve mühimmatın nakillerine oldukça önem vermekteydi.Bu güzergâhlardaki nakillerde yolların sarp ve güvenliğin az olması en önemli güçlüklerden biriydi. Zahire ve mühimmat naklinin rahat yapılabilmesi için devlet yolların açılmasına ve eşkıyadan temizlenmesine büyük önem vermekteydi.⁸⁸

1721'de Kars Kalesi'nde olan Dergâh-ı âli yeniçeri ortalarından 51 cemaat Anakara muhafazasına görevli iken Anakara'da olan 77 cemaat Batum muhafazasına görevlendirilmişlerdir. Kars'tan Anakaraya görevlendirilenler Kars'tan kara yoluyla Batum'a gelmekteydi. Batum'dan Anakara'ya varacak olanlar ise Batum'da bekletilmeden işkampavyelerle ulaştırılmaktaydı. Yani Kars'tan Batum'a muhafaza için gönderilen askerler kara yoluyla önce Batum'a oradan da deniz yoluyla Anakaraya geçirilmekteydi.⁸⁹ Kars'tan Batum'a kara yolu ile gidilen mesafe 18 saatti.⁹⁰ Kars kalesi muhafazası için İstanbul'dan tayin edilen cebeciler ve sefinelerinin durakladığı yer ve geçtiği güzergâh Trabzon'dan sonra Erzurum olabiliyordu.⁹¹

Yukarıda bahsedilen denizyolu ve dolayısıyla karayolu güzergâhının dışında bir de Batum-Ardahan-Kars karayolu güzergâhı bulunuyordu. 1744'te Trabzon ve Erzurum güzergâhlarına alternatif olarak bu güzergâhın kullanılmasının siyasi ve askeri sebebi ise Nadir Şah'ın Kars'ı kuşatması ve ordusunu Kafkasya'ya yöneltmesiydi. Ayrıca

⁸⁶ Gelibolulu Mustafa Âli, **Nusret-Nâme**, haz. Mustafa Eravcı, TTK, Ankara, 2014, S.55.

⁸⁷ BOA. AE. SMHD I.17. 999. 1.(1158); BOA. AE. SMHD I.187.14539.1. (1158); BOA. C. BLD. 61.3 002. 1.

⁸⁸ BOA. AE.SMHD.1.262.21265.2.

⁸⁹ BAO. AE. III. Ahmed. 1706;AE. SAMD. III. 18. 1706. 1; İşkampavya: yedi çifte kürekte daha fazla kürekle, motor veya yelkenle seyreden filikadan büyük, harp gemilerinde personel taşımada ve gerektiğinde demir atmada kullanılan gemi. Bkz.Mustafa Zaloğlu, **Gemicî Dili**, Türk Deniz Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 198.

⁹⁰ BOA. İ. MSM. 87. 2476. 1.

⁹¹ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8591.69.

Batum-Kars yolunun kullanımı mali açıdan da önemliydi. Batum yolu üzerinden Çıldır, Erzurum ve Ahıska'ya nakledilen zahire için de aynı durum geçerliydi. Bu güzergâhların kullanılmasıyla devlet tasarruf ve ekonomik kazanç elde ediyordu. Batum-Ardahan-Kars yolunun kullanılmasıyla Kafkasya ve İran tarafındaki en büyük askeri üs biraz daha doğuya taşınabiliyordu. Böylece Kars doğrudan Erzurum'a bağlı kalmadan doğuda başlı başına bir askeri üs özelliğini kazanmış oluyordu. Batum-Kars yolunun kullanımının sürekli ve işlek hale getirilebilmesi durumunda Kars'taki asker üs ve sınır kuvvetleri daha kolay bir şekilde devlet merkeziyle irtibat kurabilecek, lojistik destek için daha kısa yeni bir ikmal yolu kazanacaktı.⁹²

Batum'dan Kars'a, Çıldır ve Hemşin'den tedarik edilen kiralık yük hayvanlarıyla un ve arpa naklinde genellikle yaz mevsimi tercih ediliyordu.⁹³ Geçmişten bu yana dâhili Kafkasya yollarının çoğu, yalnızca yük hayvanlarının geçmesine müsaitti. Düz yerlerde ise ancak yağmursuz ve kuru mevsimlerde araba nakliyatına imkân vardı.⁹⁴ 1745 yılında Batum iskelesinden Kars tarafına gönderilecek olan zahire çevre yerlerden temin edilip beygirlerle taşınmaktaydı.⁹⁵ Kars Dağı'nın geçitleri haricindeki kesimlerde geçiş zor olduğu için özellikle top vs. mühimmatın nakli için lüzumlu bulunan yolların inşasına önem veriliyordu. Ayrıca savaş dönemlerinde yerli mahsullerden erzak tedariki mümkün olmuyordu.⁹⁶ Diğer taraftan Kafkas bölgelerinin dağlık ve kayalık konumu ile eşkıyanın varlığı nakliyatın yapılmasını zorlaştıran etkenlerdendi. Bu yüzden yolların temizlenmesi ve eşkıyanın uzaklaştırılması gerekiyordu. 1745 tarihinde Gönye sancağı mutasarrıflığına tayin edilen Mehmed'e Faş kalesi muhafazası ve zahirenin güvenli bir şekilde taşınması için görev verilmişti.⁹⁷

Kara yolu ile zarara uğrayan nakiller deniz yolu ile de çeşitli zararlar gördüğü için naklin güvenilir olması açısından her türlü önlem alınıyordu. Bölgede nakliyatın genel problemler çözüldükten sonra Çıldır eyaletine bağlı olan Ahıska, Ahılkelek vs.

---

⁹² Ertaş, "Osmanlı Devleti'nde Trabzon-Erzurum Güzergâhına Alternatif Yol Oluşturma Teşebbüsü (1744-1746)", s.168,169.

⁹³ BOA. C. BLD. 61. 3002.1.1.

⁹⁴ Ahmet Canbek, **Kafkasya'nın Ticaret Tarihi (Eski Çağlardan XVII. Yüzyıl'a Kadar)**, Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği Yayını, İstanbul, 1978, s.19.

⁹⁵ BOA. AE-SMHD I-17-999-1.

⁹⁶ Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1979, s.22

⁹⁷ BOA. C. DH. 4380.

yerlerin kalelerinde mevcut olan siyah barut Trabzon iskelesinde gümrük emini tarafından kaydedildikten sonra Batum iskelesine gönderiliyordu. Gümrükler malzemeyi nakliyat ücretleri ile birlikte gönderip güvenliği sağlama alıyorlardı. Çıldır eyaletine bağlı kalelerden Batum iskelesine gönderilen barut-ı siyah 1795 senesinde 500 kantar olarak kaydedilmişti.⁹⁸ 1782’de Kars ve Ahıska tarafları için İstanbul’dan gemilerle Trabzon’a gönderilen top ve cephaneye vs. mühimmat küçük kayıklar ile Batum iskelesine nakl edilmekte ve daha sonra gerekli yük hayvanı ile birlikte Kars’a taşınmaktaydı. Mismar ve demirler tedarik edilirken kızaklar da yeniden tamir edilmekte; tüccar ve marangozlar hazırlandıktan sonra Trabzon ve Gümüşhane sınırındaki Maçuka’nın (Maçka) Cevizlik denilen mahaline daha sonra ise Bayburt kazasına ve buradan Erzurum’a sevkediliyordu.⁹⁹

3.1.2.2. Varna ve Samsun İskelelerinden Batum Kalesine Zahire Nakli

Batum iskelesi çevre kalelerin zahire tedarikinde bir ambar görevi yüklenmişti. Özellikle yakın çevresinde kale bulunmayan Faş’ta zahire olmadığında eksikliğin giderilmesi için Batum iskelesinde zahire sürekli hazır bulundurulurdu. Bunun için de Samsun, Varna gibi iskelelerden Batum’a zahire nakli söz konusu idi.¹⁰⁰ Varna İskelesi, İstanbul’a yakın, dolayısıyla uluslararası ticari düzeyde olması ve Osmanlı-Rus savaşlarının gölgesinde ticari ürünler ve insan güçlerinin geçiş noktasında olması nedeniyle önemli bir iskeleydi.¹⁰¹ Ayrıca Gürcistan seferlerinde de İstanbul-Batum limanı güzergâhlarında büyük bir işleve sahipti. Osmanlı Devleti, 1703-1704 yıllarında yapılan Gürcistan seferlerinde askerinin zahiresi, İstanbul Gümrük Emini vasıtasıyla kiralanan İstanköylü Kapudan Mehmed ile birlikte Varna İskelesi’nden deniz yoluyla Batum’a oldukça yakın olan Gönnye iskelesine gönderiyordu. Bu tarihlerde Mehmed Ağa tarafından Varna ve civarından gönderilen buğday miktarı 35.000 kileydi. Buğday miktarının alacak bedeli 2 yük 33.033 akçeydi.¹⁰² 1786

⁹⁸ BOA. MŞH. ŞŞC. d. 8640.36.

⁹⁹ BOA. AE. SABH. I. 272. 18272. 1. 1.

¹⁰⁰ BOA. HAT. 10.342. A. 1.

¹⁰¹ Miyase Koyuncu Kaya, “Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Varna (1774-1878)”, **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 10/1, Ankara, 2015, s. 383.

¹⁰² BOA. İE.DH.20.1894.1. BOA. C. Maliye.1677.

yılında Varna iskelesi mevcudundan Batum iskelesine gönderilecek zahire: 6.187 kile un, 11.369 kile arpa idi.¹⁰³

1785'te Zahire Mübaşiri Gedikü Rüstem Ahmed Ağa tarafından Samsun iskelesinde tespit edilen buğday miktarı 28.330,5 kile, peksimet miktarı ise 3.778 kantardı. Batum ve Faş'a gönderilecek olan buğday ve peksimetin yanısıra gerekli olan un miktarı ise az görülerek ne zaman ve nereden tedarik edileceği ile ilgili düzenleme yapılmıştır. Buna göre Samsun iskelesindeki buğdaydan kayıklar ile Faş'a 7.500 kile ve Batum kalesine 2.500 kile olmak üzere toplam 10.000 kile buğday gönderilecekti. Bunun bir kısmı da İsakçı ambarından tedarik edilmiştir.¹⁰⁴

1785'te Batum ve Faş'ta ortaya çıkan peksimet ve un gibi temel ihtiyaçlar için Samsun'dan 3.700 kantar kadar zahire gönderilmesi uygun görülmüştü. Ancak daha önce Batum'a ait zahire tertibi ve zahire mevcudu kaydı olduğu için Varna iskelesinden 6.187 kile un ve 11.369 kile arpa gönderilmiş, sonrasında ise Samsun'da mevcut olan peksimetten 500 kantar Batum'a gönderilmesi uygun bulunmuştu.¹⁰⁵ Faş Kalesi için de 500 ile 750 kanar arası peksimet tertip edilmiştir.¹⁰⁶

Devlet zahire naklinde ve zahirelerin muhafaza edildiği ambarlarda titiz davranmış, öncelikle Samsun iskelesinden Batum ve Faş'a gönderilecek olan buğday için değirmen mevcut olup olmadığı irdelenmiştir.¹⁰⁷ 1785'te İsakçı ambarında mevcut olması ve muhafaza edilmesi gereken 68.313,5 kile arpanın da sağlıklı olmadığı sorgulanarak numunesi istenmiştir. Gümrük emini ve kapan eminlerinden edinilen bilgilere göre Batum'a bir buçuk saatlik bir mesafede bir değirmen vardı ancak büyük ve kullanışsızlığından dolayı sadece güz ve bahar aylarında kullanılmaktaydı. Buna karşılık nakledilen buğdaylar gerektiği zaman değirmen olmaması sebebiyle Faş'a değil de Batum'a gönderilmekteydi. Buğdayın incelenmesi işlemi de burada yapılmaktaydı.¹⁰⁸

---

¹⁰³ BOA. C. AS. 1178. 52513.6.1.

¹⁰⁴ BOA. C.AS.1178.52513.3.

¹⁰⁵ BOA. C.AS.1178.52513.13.

¹⁰⁶ BOA. C. AS. 1178. 52513.6.1.

¹⁰⁷ BOA. C.AS.1178.52513.7.(fi C. 1200)

¹⁰⁸ BOA. AS.1178.52513.11. "*Ber-mukteza-yı vakt ve hal Faş ve Batum'a Samsun iskelesinde mevcud hıntadan irsal olunsa dakik tahin için değirmen mevcududur tahkik ve İsakçı anbarında nemiktar dakik vardır kuyuddan tashih ve anla salah mıdır değildir numuneleri seri'an celb olunmak babında sadr olan ferman-ı alileri mucebince kuyuda ledel müracaa zikr olunan İsakçı iskelesinde*

3.1.2.3. İstanbul'dan Gürcü ile Abaza Bölgelerine Gönderilen Zahire ve Mühimmat:

Genellikle İstanbul'dan Batum'a gönderilecek olan herhangi bir malzeme kapalı bir şekilde korunarak hiç bozulmadan Trabzon üzerinden ulaştırılıyordu. Osmanlı yönetimi boyunca Acara bölgesinin genelinde bu düzen sürdürülmekteydi.¹⁰⁹ Arşiv kayıtlarında gerek Trabzon gerekse İstanbul'dan Batum'a gönderilecek olan zahire için işkampavyedenilen büyük gemiler ve Karadeniz bölgesine uygun inşa edilmiş melekse adı verilen küçük yelkenli gemiler kullanılmaktaydı.¹¹⁰ 1699'da İstanbul'dan Karadeniz'de Abaza ve Gürcü tarafına Trabzon iskelesine bağlı olan 4 işkampavye ile gönderilen ve bir kıta gemiye nakledilen malzeme ve miktarları şu şekildedir:

...masraf eylevm 68.313 buçuk kile dakik mevcut olmak iktiza eylediği mevkufattan derkenar olunmağla numuneleri celbi için İsmail seraskerine emrişerif tahrir olunduğu. Ve değirman hususu dahi gümrükçü ağa kullarından ledel istilam oldahi reisler kethüdası ve kapan hacılarından istihbar birle Batum'a bir buçuk saat ba'd mesafesi olan mahalde eğerçi değirman olub lakin ruz-ı hazerde savb-ı münkati' ve eyyam-ı şitada ... olmak takribiyle battal ve hali kalub fakat bahar eyyamında ve güz esnasında istimal olunduğunu ve Faş'da külliye değirman olmadığını erbab-ı vukuf verdiklerini ağayı mumaileyh ilam eder bu surette gönderilecek hınta hin-i hacette tetkik ettirilmek üzere Batum'a gönderilub Faş'a hınta irsali iktiza etmamağla Samsun'daki peksimaddan irsali veyahud vech-i aher ile tanzimi menut rey ....ediği malum devletleri buyurulduka emr-i ferman devletlu saadetlu sultanım hazretlerindir."

¹⁰⁹ David Karitonoviç Komakidze, **Batum**, Batum 1956, s, 7,8.

¹¹⁰ Melekse (meleksile, meneksile); küçük yelkenli gemilerdir. Bu gemiler Çoruh Nehri kenarındaki kısa kavak ağaçlarından üç parça ile yapılıp etrafına kalın kamış ve hasırlar örülerek yapılırdı. Bu gemiler Karadeniz'in fırtınalarına oldukça dayanıklıydı. Başı sonu belli olmayan melekseler 100 kadar nefer taşıyabilmekteydi. Bkz. **Evliya Çelebi, Seyahatnâme**, C:II, s.96,97. İdris Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 92.

Tablo 3.1. 1699 ‘da İstanbul’dan Abaza ve Gürcü Tarafına Gönderilen Zahire ve Mühimmat:

Malzeme	Miktar
Peksimet	466,5 kantar
Halât	24 kantar
Barut-ı siyah	6 varil (16 kantar)
Demir (lama)	4 adet
Kurşun	120 vukiyye
Fıtil	120 vukiyye
Kükürd	30 vukiyye
Katran	2 tulum ¹¹¹

Batum, Gönve ve Anakara kaleleri civarında Abaza eşkıyasının uzaklaştırılması için Osmanlı Devleti tayin ettiği işkampavye kapudanlarına 1714-15 seneleri için nafaka olarak 466 kantar 6 vukiyyepeksimet göndermişti. Her bir işkampavye neferatı için bir seneye isabet eden miktar 116,5 kantar ile 1,5 vukiyye peksimetti.¹¹²

1703’teki Gürcistan seferi için gönderilen mühimmat noksanlığı devlet tarafından önemli bir mesele olarak görülmüş ve bu noksanlığın açığa çıkması için uğraşı verilmişti. Bu tarihlerde Gürcistan’a yapılacak olan seferler için İstanbul’dan gönderilen cephaneye, top vesaire mühimmat Trabzon, Batum, Gönve, Kutaisi ve Bagrat kalelerine teslim edilmekteydi. Gönderilen 40 kıt’a işkampavye bu kalelere ulaşmadan önce Rize’de kışlada bekletilmekteydi. Mühimmatın 38 parçası daha sonra Erzurum Valisi Halil Paşa tarafından Kereş ve Taman’a gönderilmiştir. Dikkati çeken önemli hususlardan biri gönderilen gemilerden 2 tanesinin eksik olmasıydı. Yani gönderilen 40 işkampavyeden 38’i kayıt altına alınmıştı. Noksan olan işkampavyelerin mühimmatlarıyla birlikte nerede ve kimlerin elinde olduğu konusunda Çukadar Hacı Mehmed görevlendirilmişti. Bu süreç için zaafiyete düşülmemesi ve olayın gözardı edilmemesi gerektiği ifade edilerek meselenin derhal sonuçlandırılması emredilmişti.¹¹³

¹¹¹ BOA. MŞH. ŞSC d. 8569.64.

¹¹² BOA. MŞH. ŞSC. d. 8569. 71.

¹¹³ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8565. 98. (1703)

3.1.2.4.Gürcistan Seferinde ve Faş Kalesinin Muhafazasında Batum İskelesi

Osmanlılar düzenledikleri seferlerde imparatorluğun iki ana parçası olan doğu (Asya ve Ortadoğu) ile batı (Avrupa/Rumeli) toprakları üzerinde bulunan ve belirli güzergâh gruplarına ayrılmış bir yol sistemini kullanmaktaydı. Bu yol sistemi İstanbul'dan itibaren Anadolu ve Rumeli yönünde ikiye ayrılmakta ve her bir yönde kendi içerisinde sağ, orta ve sol kol adı ile üç ana güzergâha ayrılmaktaydı. Bu güzergâhlar üzerinde yolun coğrafi şartlarına göre değişen ama genel olarak suyun bol ve arazinin elverişli olduğu yerlerde, belirli aralıklarla konaklama mevkileri oluşturulmaktaydı. Menzil adı verilen bu mevkiler geniş topraklara sahip Osmanlı Devleti'nde özellikle ordunun sevk ve iâşesinin temini ve ihtiyaçlarının sağlanması hususunda önemli bir unsurdu.¹¹⁴ Osmanlı Devleti'nde gemicilik ve denizciliğin gelişmesi ile birlikte denizlerle irtibatı olan uzak Osmanlı memleketleri bağlantı kuran karayolları üzerindeki menzil tesisleri dışında ayrıca iskeleler de kurulmuştur. İskeleye gidecek olan gemiler hem askeri harekâta hem de sivil taşımacılıkta kullanılmıştır. Bu bağlamda iâşe naklinde önemli sayıda sivil gemiler de kullanılmaktaydı.¹¹⁵

Doğu Karadeniz sahillerinin muhafazası ve özellikle de Gürcistan seferleri için bölgeye gönderilecek olan zahire, asker ve mühimmat gemileri Batum'a uğramak zorundaydı. Batum limanı yakınında bulunduğundan Faş Kalesi ile ilgili hemen her tahkim ve nakil işlerinde Batum'dan yararlanılmaktaydı.¹¹⁶ Faş, Batum'a göre dış tehditlere daha açık bir konumdaydı.¹¹⁷ Gürcistan seferleri esnasında ve her hangi bir tehdit ortaya çıktığında Faş kalesinin korunması için Trabzon'da tertip olunan askerler Faş'a Batum üzerinden gönderilmekteydi.¹¹⁸ Gürcistan'a memur olan askerlerin tayinatları için Faş'a gönderilen zahireler Batum iskelesine çıkarılıyor ve Batum'dan kayıklarla Faş'a naklediliyordu.¹¹⁹ Diğer taraftan Faş muhafazası için Batum ve bağlı yerlerden imdad-ı hazariyye de alınmaktaydı.¹²⁰

¹¹⁴ Serhat Kuzucu, **Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği (1453-1789)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2017, s.61.

¹¹⁵ Halaçoğlu, **Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme**, s. 139-141.

¹¹⁶ BOA. C. AS. 942. 40895. 1. 1.

¹¹⁷ BOA. C. AS. 53. 2465. 1.

¹¹⁸ BAO. C. AS. 973.

¹¹⁹ BOA. C.AS.2465.

¹²⁰ BOA. A. DVNSAHK. TZ. d. 1. 86.

Tablo 3.2. 1754'te Faş Muhafazası İçin Batum ve Bağlı Yerlerden Alınan İmdad-ı Hazariyye:

Nahiye/kaza	Meblağ	Açıklama
Gönye kazası	612,5 kuruş	3 taksit ile
Batum nahiyesi	392,5 kuruş	
Yenice kazası	350 kuruş	
Atina kazası	1.305 kuruş	
Toplam	2.660 kuruş	

Batum bu vasfı dışında tertip olunan askerin konuşlanması ve beslenmesi için önemli bir duraktı. Faş kalesi muhafazası için tertip olan 5-6 bin neferin her türlü ihtiyacı ve beslenmeleri için Batum'dan yardım alındığına dair hatt-ı hümayun buna örnek teşkil eder. 1782'de Faş Kalesi muhafızının tahririyle görevli Turnacıbaşı ve maiyetindekilerin muhafız askerlerden aldığı bilgiye göre Acara ve etrafındaki askerin sayısı 5-6 bin kadardı. Ancak herhangi bir zahire, hububat hatta içecek kalmadığı için asker kaleyi terketmekteydi. Henüz savaşa mahal verecek bir durum olmadığından bu askerlerden 100 kadarı hayvanlarını otlaklarda beslemek ve geçimlerini sağlamak için Batum'da ikamet etmekteydi.¹²¹ Faş Kalesi'nde mevcut zahirenin telef olmasının yanı sıra Batum çevresinde de büyük bir zahire sıkıntısı yaşanmaktaydı. Bu durum askerin kaleleri terkettikten sonra askerlik dışında hayvancılık gibi farklı işlerde çalışmasına ve farklı uğraşlar edinmesine sebep olmaktaydı.¹²²

16 Mayıs 1783'te Samsun'da mevcut olan cephane malzemesi ile zahire gemilerle Batum iskelesine oradan da küçük kayıklarla Faş iskelesine nakledilmekteydi. Bu nakil işlemi diğer masraflarla birlikte 750 kuruş tutmuştu. Batum iskelesine verilecek olan kayıklar ve mesarif-i sairesi için baş muhasebeye kayd olunan meblağ 750 kuruştur.¹²³

¹²¹ BOA. HAT. 10. 338. 1. (Bu tarihlerde, daha önce Rusya'ya tabi olan Lezgi taifesinin Rusya ile muharebesi söz konusudur. Her ne kadar bu muharebe de Lezgi taifesi mağlup olsa da Faş ve Batum civarındaki mevcut durumunun Rusya lehine olması durumu bir süre ertelenmiş gözükmektedir.)

¹²² BOA. HAT.10/342-A.1.

¹²³ BOA. C.AS.1155.51388.1.

1765'te Gürcistan bölgesindeki askerler için İsakçı ambarından Batum iskelesine oradan Faş'a gönderilecek olan zahire nakilleri melekse ve kayıklarla yapılmaktaydı. Bu kayıkların Batum'dan Faş'a nakliyesi ücreti her bir kile için 5 akçeydi. İsakçı'dan Faş'a nakli gerekli olan 28 geminin her bir kilesine ise 20 akçe navl verilmekteydi. Batum iskelesinden Faş iskelesine varınca 21 akçeden indirilen ve daha önce İsakçı'dan her bir kile zahire 36 akçeyle nakl edilen meblağ nakil sırasında bir aksilik olması ihtimaline karşı sonradan 25 akçe olarak belirlenmiştir.¹²⁴ 1765'te Gürcistan seferinde görevli evlad-ı fatihan için Varna'dan Batum İskelesine taşınan buğday miktarı: 35.000 kile olup bedeli 33.000 yük 33 akçeydi.¹²⁵

3.1.2.5.Erzurum, Kars ve Çıldır Muhafazalarında Batum Ambar ve İskelesi

Osmanlı Devleti'nde hububat temini ve taşınması ile işlenmesi, bununla birlikte değirmen ve ambarların varlığı bölgenin ticari ve iktisadi yönden gelişmesine; ayrıca

¹²⁴BAO.C.AS.2465.(25 Ra. 1179/Ce. 1179) “(Gürcistana mamur askerlerin tayinatı için **İsakçı** Anbarından Faş'a gönderilen zehairleri sefine reisleri Batum iskelesine çıkarmalarıyla Batum'dan kayıklar ile Faş'a nakli ücreti.)Arz-ı bendeleridir ki Nüzul emini Ahmed Ağa kulları tarafından bu defa yürüd eden memhur mektubunda Gürcistan'a memur asakir-i mensure tayinatı için İsakçı anbarlarından Faş'a irsal olunan zehair-i sefine reisleri Batum iskelesine ihrac etmeleriyle Batum'dan melekse ve kayıklar ile Faş'a nakliyesi cümle marifetleriyle beher kilesine beşer akçe verilmek üzere nizam verildiğini ve iktiza eden meblağın irsal olunmasını tahrir ve inha etmiş zehair-i mezkure için iktiza eden 28 küt'a sefineler bu tarafta gümrük emini ağa marifetiyle ahz ve İsakçı'dan Faş iskelesine nakl etmeleri şartıyla beher kilesine yirmişer akçe navl verilmek üzere isticar ve ilam olunub rüesasına bervech peşin sülüsân navlları verilmişken Faş iskelesi mahfuf ve açık mahaldedir. Batum sancağı dâhilinde vaki iskelelerde mevcut bulunan melekse vesair kayıklar ile zehairi mezkure ahz ve Faş iskelesine nakl olunsun deyu bu arzuhallerine binaen olvakt-ı kaydı isticarlarına sehven müracaat olunmaksızın divan-ı hümayun tarafından bir küt'a emr-i şerif israr ettirmiş olduklarından miriye ... hasarat olmamak üzere nizam-ı gümrük emini ağa kullarına havale olundukta sefine reislerini getirdüb Batum iskelesinden Faş iskelesine varınca beşer akçe nakliyesi sizlere verilen 21 akçeden tenzili iktiza eden deyu ifade eylediğinden mukaddema İsakçı'dan beher keyl zahireyi 36şar akçeye nakl eylediğimiz mesmu olmuştur bu defa 25'er akçeye gidub edayı hıdmet eyledik peşin İhrac Verilan sülüsân navl kumanya mesarifimize vefa etmedi eğer miriye kalan kusur-ı sülüs navlumuzdan ihrac olunur ise mağdur ve medyum oluruz deyu takrir eylediklerinde gümrük emini ağa kulları eğerçi ilam eyleyip lakin sabıka-i İsakçı iskelesinden irsal olunan zehairin beher kilesine 12şer akçe navl verilub geldiği mevkufattan derkenar olunub sefain-i mezkure mücerred temşiyet-i umur-ı mühime için emin-i mumaileyh marufetiyle Faş iskelesine 20'şer akçeye navl ve isticar ve mahaline kayd olunmuş iken tekrar Batumdan Faşa nakliye için miriden akçe verilmesi mutaazzır olduğuna binaen matlub olan beşer akçe nakliyesi bu tarafta gümrük emini ağa marifetiyle kullarından sefain-i merkume reislerine 20şer akçe hesabıyla kusur vilecek sülüs navllarından aşağı varlub nüzul eminine irsal olunmak vechiyle mi Nizamı muvafık-ı rey'i alileri buyurulur yoksa aher vechle hissemi reh'i aliler zatalileri buyurulur herhalde emr-i ferman devletlu inayetlu sultanım hazretlerindir. (25 Ra. 1179/Cemaziyelevvel 1179).”

¹²⁵ BOA. C. Maliye. 1677.

bunların nakli deniz yoluyla yapılan nakliyatın hacminin artmasına önemli bir katkı sağlamaktaydı.¹²⁶

Gerek savaş dönemlerinde gerekse normal koşullarda Kars'ın zahire ihtiyacının karşılanmasında ve Kars'a zahire gönderilmesinde Batum ve Batum iskelesinin rolü büyüktü. Özellikle Rusya ile mücadelede Kars'ın lojistik desteğini ve Kafkasya ile uzantısını sağlayan Batum Osmanlı Devleti için büyük önem arz ediyordu. Faş, Trabzon ve Kars arasında varlık gösteren Batum güzergâhı bölge için stratejik bir noktadaydı.¹²⁷

Savaş zamanlarında zahire ve mühimmatın deniz yolu ile Trabzon'a ve buradan Erzurum'a taşınması nakliyat maliyetlerini düşürüyor ve Osmanlı maliyesine büyük bir kazanç sağlıyordu. Karadeniz yolunun doğu sınırına en yakın ve en uygun yerinde bulunan Trabzon limanı ile Trabzon ve Erzurum yoluna bağlanması lojistik açıdan bu güzergâhı daha da değerli kılıyordu. Bu güzergâhın askeri açıdan çok önemli diğer bir işlevi İran ve Rusya ile yapılan savaşların hububat ve erzak ihtiyacını karşılamakta yetersiz kalan doğu vilayetlerine Anadolu ve Rumeli topraklarından ikmalin kolaylıkla sağlanmasına imkân vermesiydi.¹²⁸ Ancak bu anlamda Trabzon ve Erzurum güzergâhı tek başına yeterli değildi. Bu güzergâhın işleyişini ve devamını sağlayan kolların mevcudiyeti de önem arz ediyordu. Özellikle Batum-Ardahan-Kars güzergâhının askeri ikmal yolu olarak düşünülmesinde birtakım siyasi, mali ve askeri sebepler etkiliydi. Bunlardan biri Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgelerindeki Osmanlı-İran mücadelesidir. XVIII. yüzyılın başlarında İran'daki siyasi karışıklıklar ve Afganların İran topraklarını istila etmesi ile başlayan mücadele ve İran'ın Kafkasya'ya yönelik askeri faaliyetleri Kars, Ahıska ve Ahılkelek mevkilerinde Osmanlı Devleti'ni sınırdaki askerlerin zahire ve mühimmat ihtiyaçlarının ikmalinde Trabzon-Erzurum güzergâhı ile birlikte Sürmene iskelesine bağlantılı olarak Batum iskelesini ön plana çıkarıyordu. İstanbul'dan veya diğer Karadeniz limanlarından gemilere yüklenen zahire Sürmene iskelesinde yük hayvanlarıyla Kars'a taşınmaktaydı. Gemilerin taşıdığı zahire ve mühimmatın ikinci

¹²⁶ İbrahim Sezgin, "XVII-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Şehirlerinden Donanma İçin Peksimet Tedariki", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı:7, Trabzon, 2009. S.37.

¹²⁷BOA. AE. SMHD I.17. 999. 1.(1158); BOA. AE. SMHD I.187.14539.1. (1158); BOA. C. BLD. 61.3002. 1; BOA. AE.SMHD.1.262.21265.2.

¹²⁸ Ertaş, "Osmanlı Devleti'nde Trabzon-Erzurum Güzergâhına Alternatif Yol Oluşturma Teşebbüsü (1744-1746)", s.162.

önemli güzergâhı Batum iskelesiydi. Batum iskelesine ulaşan zahire ve mühimmat daha sonra Kars'a taşınıyordu.¹²⁹

Osmanlı-Safevi savaşlarına mühimmat ve zahire naklinin yanısıra malzemenin taşınmasında gerekli işkampavyelerin inşasında da Batum'dan yararlanılmaktaydı. 1726'da Safevi seferine görevlendirilen asker için Trabzon İskelesine gönderilen 5.800 kantar peksimet ambarda bekletilmiş olup tamamının daha sonra Azak kalesine naklettirilmesi gerekli görülmüştü.¹³⁰ Bu tarihlerde Faş ve Sohum'a naklettirilecek olan toplam un ve peksimet miktarı 13.500 kileydi.¹³¹ İran seferi patlak verdiğinde Trabzon iskelesinde mevcut 5.000 keyl unun Faş kalesine gönderilmesi buyurulmuştur.¹³² Faş, Sohum ve Anakara kalelerine zaire nakli için yapımı gerekli olan 12 kıt'a işkampavye, uzaklık ve kereste temini zorluğundan dolayı Of ve Sürmene iskeleleri yerine Batum ve Faş iskelelerinde yaptırılmıştı.¹³³

1745 yılına ait bir arşiv kaydında Batum iskelesinden Kars'a nakl edilen zahire miktarının 100.000 kileden fazla olduğu tespit edilmiştir. Batum'dan Kars'a zahire nakledilirken tamamının gönderilmesine, eksikler olursa bunun mutlaka giderilmesine önem verilirdi.¹³⁴ 1745'teki zahire nakliyesi için Çıldır ve civarından davar ve öküz arabalarının mutlaka temin edilmesi ve Batum iskelesine gönderilmesi isteniyordu.¹³⁵ 1746'da Kars'ta mevcut askerin tayinatları ve Trabzon iskelesine zahire nakli için Kırım tarafından 60 adet gemi tedarik edilmiş ve devlet İsakçı ambar eminine 10.000 kuruş havale etmişti.¹³⁶

---

¹²⁹ Ertaş, "Osmanlı Devleti'nde Trabzon-Erzurum Güzergâhına Alternatif Yol Oluşturma Teşebbüsü (1744-1746)", s.163,-165. (yukarıdaki bilgilerin yanı sıra Ertaş'ın makalesinde Batum'da liman ve zahire ambarının bulunmadığı ve kış aylarında gemilerin iskeleye yanaşmadığı ve beklemediği ifade edilir. s.166.Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde incelenen bazı kayıtlarda Batum'da bir liman ve ambarın mevcudiyeti ve işlevi tespit edilmiştir. Bkz.D.MKF.d.29695.1:"1159 senesi Batum ambarından Kars kalası ambarına nakl-i ferman buyurulan mir-i ecnas zahirenin Gönye sancağı mutasarrıfı Hüseyin Paşa marufeıyla eyaletiyle Çıldırda ba ferman-ı alişan ihrac olunan mekkari taifesine müşaruileyh kefaletiyle anbar-ı mezbur emini dergah-ı ali gediklilerinden Yanyalı Mustafa Bey'in anbar-ı mezbureden ashab-ı mekkariye teslim ve tahmil eylediği zeahirin..."

¹³⁰ BOA.MŞH. ŞSC. d. 8584. 157.

¹³¹ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8589.37.

¹³² BOA. MŞH. ŞSC. d. 8589.38.

¹³³ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8590. 6.

¹³⁴ BOA. AE. SMHD I. 233.18740.1.

¹³⁵ BOA.C. AS. 388. 6028. 1. 1.

¹³⁶ BOA. C. AS. 869.37267.1.1.

Tablo 3.3. Erzurum ve Kars Muhafazalarında Trabzon'dan Batum Ambarına Gönderilen Zahire Miktarı:

Cinsi	Miktarı	Açıklama
Un	2.110 İstanbul kilesi	Navl-ı sefine bedeli 211 kuruştur. ¹³⁷
Arpa	7.150 kile	Bunların her bir kantarı dörder kile hesapla120 kileyle birlikte toplam 7.270 İstanbul kilesi, zahire olarak Batum ambarına teslimi kabul edilmişti. Zahrenin her bir kilesi 4'er pare navldan hesaplanıp 727 kuruşa teslim edilmişti. Trabzondan nakledilen arpa ve peksimetle birlikte Batum ambarındaki arpanın miktarı 10.800 İstanbul kilesi; 43 çuval olan peksimetin miktarı ise 50 kantara ulaşmıştı. ¹³⁸
Peksimet	30 kantar	

1746'da Batum ambarından Kars kalesi ambarına Çıldır'dan temin edilen yük hayvanlarıyla gidecek olan arpanın her bir İstanbul kilesi 100'er akçe; unun her bir İstanbul kilesi 120'şer akçe; peksimetin 20 kıyyesi ise bir kile hesabıyla 120'şer akçe nakliye ücreti ile kaydedilmiştir.¹³⁹

Tablo 3.4. 1747'de Erzurum ve Kars Muhafazasında Görevli Asker İçin Trabzon'dan Batum Ambarına Gönderilen Zahire:

Cinsi	Miktarı	Açıklama
Arpa	8.700 keyl istanbuli	Sefinelere gönderilen 9.000 İstanbul kilesi zahire 4'der kile ölçüyle hesaplanıp 900 kuruş navl ile kaydedilmiştir.
Peksimet	75 kantar	

24 Nisan 1747'de kuşatma altında olan Kars ahalisinin vaziyeti iyi olmadığından dolayı çevre yerlerden zahire, mühimmat vs nakli hayati öneme sahipti. Ancak

¹³⁷ BOA. MŞH. ŞSC .d. 8610.16.

¹³⁸ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8610. 16.

¹³⁹ BOA. D. MKF. D. 29695.1. (Osmanlı Devletinde en yaygın kullanılan ölçü birimlerinden biri kile'dir. Bu ölçü bölgelere hatta mahallelere göre farklı değerlere sahip olabilmektedir. Osmanlı Devleti'nin resmi ölçüğü olan ve arşiv kayıtlarında İstanbuli kile olarak ifade edilen İstanbul kilesi 16. Yüzyılda 20 okka yani 25,6589 kg. buğday ve un; 23,093 kg. da arpa alırdı. Fekete, İstanbul kilesinin 18-22 okka (22-28 kg.) arasında değiştiğini aktarmaktadır. Bkz. Ünal Taşkın, **Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2005. s. 63.)

Batum iskelesinden Kars'a nakledilen askeri zahireden geriye kalan miktar Batum ambarında uzunca bir süre bekledikten sonra zayi olması ihtimaline karşı Kars eyaletindeki ahaliye ve fakir fukaraya gönderilmiştir.¹⁴⁰

Tablo 3.5. 1747'de Çıldır'dan Kars'a Nakledilecek Olan Zahire:

Cinsi	Miktarı
Buğday	30.000 İstanbul kilesi
Arpa	150.000 İstanbul kilesi ¹⁴¹

1747'de Erzurum ve Kars'a asker zahire ve levazımatı için yapılacak olan nakliyat Batum'un hem kara yolu hem de deniz yolu büyük bir öneme sahipti. Bilhassa Kars'a gönderilecek olan zahire öncelikle Trabzon iskelesinden Batum iskelesine oradan Kars'a iletilmekteydi.¹⁴² Kars ve Erzurum'da bulunan asker için Trabzon'dan Batum iskelesine gönderilen zahire Ağaçaş, İsakçı ve Batum ambarlarında bekletilmekteydi. Zahire ihtiyacının olmadığı ya da giderildiği zamanlarda da Trabzon etrafındaki kazaların ihtiyaçlarına cevap verilir. Batum iskelesine gönderilen zahireden sonra 1747'de Trabzon ambarında geriye kalan zahireden 75.000 kile arpa, 11.000 kile un ve ayrıca Ağaçaş ambarında mevcut olan 17.000 kileden fazla arpa Trabzon çevresi Gümüşhane ve yakınlardaki kazalara dağıtılacağı kaydedilmişti.¹⁴³ Erzurum ve Kars'taki asker için Trabzon'dan nakledilen zahirenin dışında Batum ambarında 50.000 kile arpa mevcuttu. Belirtilen un ve arpa ücreti 120 akçeden hesaplanmıştır.¹⁴⁴

1782'de Erzurum Kalesi ambarı ve Erzurum eyaleti kazaları zahiresinden 20.000 kile uğday ve 40.000 kile arpa; 1784'te ise 50.000 kile buğday ve 30.000 kile arpa ile birlikte toplam 70.000 kile buğday ve 70.000 kile arpa tertip olunup gerekli yerlere dağıtılmasına başlanmıştı. Bu tarihlere toplanılan hıntadan Erzurum ambarına

¹⁴⁰ BOA. MAD. d. 18433. 48; BOA. MAD. d. 18433.45.

¹⁴¹ BOA. MAD. d. 18433.45.

¹⁴² BOA. MŞH. ŞSC. d. 8610.18.

¹⁴³ BOA. MŞH. ŞSC. d.8610.8.

¹⁴⁴ BOA. MAD. d. 18433. 46.

gönderilen buğday miktarı 14.459,5 kile olarak görünmektedir. Toplanılan zahire ambarlarda fazla beklemeden büyük çoğunluğu peyderpey dağıtılmaktaydı.¹⁴⁵

Tablo 3.6. Kars ve Erzurum Muhafazaları için Trabzon İskelesinden Batum İskelesine Gönderilen Zahire:

Zahire miktarı	Navl-ı sefinesi hesabı
8.700 kile arpa,75 kantar peksimet,9.000 İstanbuli kile zahire	900 kuruş. ¹⁴⁶
2.110 kile İstanbuli un	211 kuruş.
10.800 arpa	1.080 kuruş.
50 kantar peksimet	16'şar pareden 20 kuruş.
7.150 kile istanbuli arpa ve 30 kantar peksimet	727 kuruş.
7.270 kile istanbuli zehair	727 kuruş ¹⁴⁷

1746'da Batum ambarından Kars'a zahire göndermek için Çıldır eyaletinden yük hayvanı temin edilmekteydi. Bu tarihlerde Batum ambarından Kars'a gönderilecek olan zahirenin kile ve kıyye başına nakliye fiyatı aşağıdaki gibidir. Burada peksimet 1 kileden 20 kıyye olarak ölçülmüştür.¹⁴⁸

Tablo 3.7. 1746'da Batum Ambarından Kars'a gönderilen Zahire:

Cinsi	Miktarı	Fiyatı
Arpa	1 kile	100 akçe
Un	1 kile	120 akçe
Peksimet	20 kıyye	120 akçe

1746'da Kars'ta mevcut asker için Batum iskelesinden Kars'a nakledilecek olan zahire Çıldır'dan temin edilmiş olan mekkari davarlarıyla Ahıska Çukuru denilen mahalde kaydedilerek taşınacaktı. Batum iskelesinden Kars'a nakledilecek un ve miktarı 100. 000 kile olarak kararlaştırılmıştı. Ancak daha sonra bu miktar 50.000

¹⁴⁵ BOA. C. AS. 1178. 52513. 1. 1.

¹⁴⁶ BOA. MŞH.ŞSC.d.8610.15.

¹⁴⁷ BAO. MŞH. ŞSC.d.8610.16.

¹⁴⁸ BOA. D. MKF. d. 29695.1.

kileye indirilmiştir.¹⁴⁹ 2 Aralık 1744'te Trabzon Ambarından Kars'a gönderilecek zahire miktarı 1.100 istanbuli kile un ve 1.962 istanbuli kile arpaydı.¹⁵⁰

12 Mart 1745'te Kars'ta toplanmış olan askerin günlük tayinatları için Batum iskelesinden nakledilecek olan zahire için Gönnye sancağı Hemşin Kadısı tarafından Çıldır ve Trabzon eyaletinden 500 adet kiralık beygir temin edilmişti. Hemşin'in Batum iskelesine olan yakınlığı da beygir temininde ve Batum'a naklinde önem taşır.¹⁵¹ 1546'da Batum'dan Kars'a nakledilecek olan zahirenin miktarı 100.000 kileyi aşmaktaydı.¹⁵² Zahirenin hepsi bir anda değil kısım kısım iskeleye nakledilmekteydi.¹⁵³

1745'te Kars ve Çıldır taraflarına Trabzon ve Batum'dan mühimmat istihkâmı ve zahire naklinin problemsiz yapılabilmesi için yolların tamir edilmesi ve eşkıyadan korunmasına dair çalışmalar yapılmıştı. Trabzon tarafından Yukarı Batum yolu sarp ve taşlık olduğundan mühimmat istihkâmı ve zahire naklindeki engeller kaldırılıyordu.¹⁵⁴

3.1.2.6. İsakçı Ambarından Batum İskelesine Zahire Nakli

Romanya'nın Dobruca kısmında ve Tuna'nın sağ sahilinde yer alan İsakçı¹⁵⁵ XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti tarafından kalesi ile birlikte depoları sürekli yenilenen önemli bir merkezdi. Lehistan ve Rus seferleri sırasında da erzak stoklamak için buraya büyük depolar yapılmıştır.¹⁵⁶ 1765'te Çıldır Valisi Vezir Hasan Paşa maiyetindeki birliklerin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla İsakçı ambarından Faş iskelesine zahire naklinde Batum iskelesi ise bir bağlantı noktasıydı. Bu tarihte Faş iskelesinin demir atmaya yetersiz olmasından dolayı zahire gemilerinin Batum iskelesine demir atması uygun görülerek İstanbul'a bu yönde arzuhaller gönderilmişti. Dönem açısından Batum iskelesi, büyük gemilerin duraklamasında diğer iskelelere nazaran daha uygun ve sağlam bir iskeleydi.

¹⁴⁹ BOA. C. AS. 1058.46520.1.2.

¹⁵⁰ BOA. AE. SMHD. I. 07. 441. 1.

¹⁵¹ BOA. AE. SMHD. I. 17. 999. 1.

¹⁵² BOA. C. AS. 1058.46520.1.

¹⁵³ BOA. C. BLD. 61. 3002.1.1.

¹⁵⁴ BOA. C. DH. 88. 4380. 1.

¹⁵⁵ İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Kronolojisi**, C:3, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s.596.

¹⁵⁶ Bogdan Murgescu, "İsakça", **TDVİA**, C:22, 2000, s.490.

Batum'da boşaltılan zahireler melekse ve kayıklarla 5'er akçe karşılığında Faş iskelesine nakl edilmekteydi. 1765 senesinde Batum'dan Faş iskelesine nakledilen zahire 13.045 kile buğday ve 10.310 kile arpaydı.¹⁵⁷

1765'te İsakçı'dan Batum ambarına gönderilen 10.310 keyl arpa görevlilere 20 günlüğe yetecek kadar ve asker tertibine göre kışla için gönderilen 13.045 keyl buğday ise 113 günlüğe yetecek kadar hesaplanmıştır. Zahirenin zamanında ulaşması ile ilgili aksaklıkların yanısıra Çıldır'dan ne kadar zahire tedarik edileceğinin tahrir edilmesi ile ilgili aksaklıklar nakillerde ve zahire tedarikinde problem yaratan meselelerdi. Bunun dışında tertip edilen şeylerden biri de Kars eyaletinden dört aylık buğday satın alınması işlemiydi. Uzak yerlere taşımacılık oldukça zor olduğu için bu tarihlerde nakil için Erzurum eyaletinden 1000, Çıldır eyaletinden 1000 kadar yük hayvanı ihrac edilip 500 kadar nefer muhafız tertip edilmişti. Çıldır Eyaletinden tedarik edilen 1000 adet yük hayvanının değeri 20.000 kuruş olarak belirlenmişti.¹⁵⁸

Tablo 3.8. Faş, Sohum, Ahıska, Gönnye, Batum, Kutais ve Anakara Kalelerinde Mevcud Mühimmat:

Sene	Cinsi	Miktarı
H. 7 m. 1174 M. 19 Ağustos 1760	Barut-ı siyah	575 kantar
	Kurşun	255 kantar
	Fitil-i mısri	75 kantar
	Kükürt	150 kantar
	Güherçile	75 kantar
	Lağım kandili	20 adet
	Ahen-i ham (ham demir)	5519,5 vukıyye
	Nihas-ı Ham (yuvarlak demir)	177,5 vukıyye

¹⁵⁷ BOA. C. AS. 53. 2465. 1. 1.

¹⁵⁸ BOA. HAT.175.7587.1.

1760 yılında yukarıdaki mühimmatın fiyatı ve amele ücreti ise 5.747,5 kuruştur.¹⁵⁹ Samsun iskelesindeki mevcut zahire miktarı ise 28.332,5 kile buğday; 3.778 kantar peksimetti. Samsun iskelesi mevcut zahiresinden Faş'a 7.500 kile Batum kalesine 2.500 kile olmak üzere toplam 1.000 kile buğday gönderilmiştir.¹⁶⁰

3.2.Batum'un Sosyo-Ekonomik Yapısı

3.2.1. Ekonomik Yapı

Osmanlı Devleti hâkim olduğu ve fethettiği her bölgede coğrafi şartlar ile kültürel özellikleri, sosyo-ekonomik yapıyı dikkate alarak ayrı ayrı düzenlemeler yapmıştır. Ayrıca fethedilen bölgede sosyo-ekonomik istikrarın bozulması endişesiyle bir vergi sistemi de kurmuştur. Her vilayet ve her sancak için vergi sisteminin esaslarını belirleyen, vergi mükellefleri ile sipahi veya devlet ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini düzenleyen ayrı ayrı kanunnameler çıkarılmıştır. Bir sancak içerisinde farklılık gösteren bir bölge veya topluluk için dahi ayrıca kanunnameler çıkarılmıştır. Bu kanunnamelerde vergi mükellefi re'ayanın hak ve sorumlulukları, hangi ürünleri yetiştirecekleri ve bunlardan hangi nisbette ve ne zaman vergi ödeyecekleri gibi hususlar belirlenmiştir.¹⁶¹ Bu doğrultuda devlete ait olan ve miri olarak adlandırılan topraklar işlenmeleri ve belirli vergilerin ödenmesi yükümlülüğü karşılığında köylü hanelerine bırakılmıştır.¹⁶² Ekonomisi ağırlıklı olarak tarımsal üretime dayalı olan Osmanlı Devleti "*tımar sistemi*" sayesinde tarımsal alanları kontrol altına almıştır. Böylece toprak, sipahi sayesinde düzenli olarak kontrol edilmekle birlikte ekimi, hasadı ve nadasa bırakılması takip edilmekteydi.¹⁶³ Osmanlı Devleti'nin zirai iktisadi ve içtimai yapısı ile birlikte vergi düzeni de tımar sistemiyle iç içeydi. Muayyen bir bölgeye ait vergi gelirleri belirli mükellefiyetler mukabilinde padişah tarafından bir şahsa tahsis ve tevcih edilirdi. Burada muayyen arazinin tevcihi veya araziye ait bazı hakların verilmesinden ziyade birtakım vergilerin belirli mükellefiyetler karşılığında havale edilmesi söz konusuydu. Bu usul Osmanlı maliyesinin temelini teşkil

¹⁵⁹ BOA. C.AS. 646. 27184. 1.1.

¹⁶⁰ BOA. C. AS. 1178.52513. 2. 1.

¹⁶¹ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, TTK. Ankara 1999, s.96,97.

¹⁶² Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 39.

¹⁶³ Mehmet İnbaşı, **Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı, (1549-1650)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008.

etmekteydi.¹⁶⁴ Osmanlı mali sisteminin gelir kaynakları arasında uzak ya da yakın yerlerden toplanan vergiler ve XV. yüzyıla birlikte görülen mukataalar olarak idare edilen vergi kaynakları yer almaktaydı. Bunun dışında, bağlı bölgelerden alınan vergiler de Osmanlı gelir kaynakları arasındaydı.¹⁶⁵ Ulaştırma imkânlarının sınırlı, mali-bürokratik organizasyon metot ve vasıtaların yetersiz kaldığı ve milli hasılanın çok küçük bir bölümünün nakdi mübadeleye katıldığı zirai ekonomide, büyük bir devleti ayakta tutabilmenin dayanağı olarak tımar sistemi belirlenmiş ve bu sistem Osmanlı mali metodlarına ait kademelerin ilki ve en mühimi olmuştur. Büyük bir kısmı aynen mahsul olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli ve paraya çevrilmesi, merkezi bir devlet hazinesi halinde toplanarak oradan vazifelilere dağıtılmasının güçlüğü karşısında bir kısım asker ve memurlara belirli bölgelerden kendi adlarına tahsili ile birlikte vergi kaynaklarının tahsis edilmesi demek olan tımar sistemi, önemli bir mali çözüm olmuştur. Yaşadığı ve vazifesi devam ettiği müddetçe bu vazife karşılığında kendisine tahsis edilen vergi kaynağını da elinde bulunduracak olan tımar sahibinin yanı başında bulunduğu vergi kaynağının bakımı, ıslahı ve inkişafı ile doğrudan doğruya bağlantı bulunduğu için reyayı koruması, bir aracı kullanılmayacağı için verginin kolay ve masrafsız olarak toplanması sistemin taşıdığı başlıca özelliği.¹⁶⁶

Osmanlı Devleti'nde tımarlar, resm-i çift, resm-i ağnam, bad-ı heva gibi vergilerden tamamen veya kısmen faydalanmaya göre serbest tımarlar ve serbest olmayan tımarlar olarak ikiye ayrılmaktaydı. Padişah, Sultan, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, kale dizdarı, defterdar, beylerbeyi, sancakbeyi gibi yüksek dereceli devlet görevlilerinin has ve zematleri serbest tımar grubuna girer. Bad-ı heva grubu denilen ve vergileri serbest tımar sahipleri ile paylaşmak zorunda oldukları tımarlara ise serbest olmayan tımarlar denilmekteydi. Tımarların büyük kesimi bu şekildedir.¹⁶⁷ Batum Tahrir defterinde yer alan serbest tımarlar bervech-i serbest olarak ifade edilmiştir. Batum köylerinin çoğu bu gruba girer. Buradaki ürün

¹⁶⁴ Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Kardelen Kitabevi, Isparta, 1998, s.163.

¹⁶⁵ Saim Çağrı Kocakaplan, **18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü**, Ötüken Yay. İstanbul, 2017, s. 37-39-47.

¹⁶⁶ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s. 95,96.

¹⁶⁷ İbrahim Solak, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı", **Osmanlı Teşkilat Tarihi**, ed. Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013, s. 107.

çeşitliliği ve hemen her köyde üretimin olması dikkat çekicidir. Haliyle üründen alınan vergilerin de devletin ekonomisine katkısı büyüktür.

Osmanlı Devleti'nde Müslim-gayrı müslim ayrımı yapılmaksızın bütün teba öşür mükellefiydi ve bu oran 1/10 ile 5/10 arasında değişmekteydi. Bununla beraber öşür, alınan mahsulün cinsine göre alınırdı. *Resm-i bağ*, üzüm bağlarından alınan; *resm-i şıra* pekmezden alınan; *resm-i bağçe* ya da *fevakih*, meyve bahçelerinden alınan; *resm-i bostan/şahnegi-i besatin-i şehir*, kavun-karpuz gibi meyelerden; *resm-i kovan/küvvare*, bedeli 2 akçe olan arı kovanlarından; toprağın verimine göre değişen 2 ile 5 dönüme bir akçe olmak üzere alınan *resm-i zemin/dönüm resmi*, tapu ile tasarruf edilmeyen ve elinde hiç toprağı olmayan ya da fazla toprak işlemek isteyenlerden alınan; *resm-iasiyab* değirmenlerden; *resm-i ağnam/ağıl resmi*, beslenen koyun ve keçiler üzerinden alınan vergilerdi.¹⁶⁸

Osmanlı Devleti'nde toprak mahsülleri üzerinden alınan vergiler dışında şahsa bağlı olarak alınan vergilerde vardı. Haneyi esas alan bu vergiler: *bennak resmi*; bu vergi evli olup hiç toprak tasarruf etmeyen veya yarım çiftlik yerden daha az yer işleyen müslim raiyyetten alınmaktaydı. Raiyyet eğer nim çiftlikten küçük bir arazide ziraat yapıyorsa iki-üç dönüme bir akçe olmak üzere *resm-i zemin* ödemekteydi. Ancak bu, kanunnamelerde 12 akçe *bennak* resminden fazla olma şartına bağlanmıştı. Yani toprağı olmayanlar ile işlenen yerin kıymeti 12 akçe veya 12 akçenin altında olanlardan *resm-i bennak*, 12 akçenin üstünde olanlardan *resm-i zemin* alınmaktaydı. Aşiretler aynı vergiyi "*resm-i hane*" adı altında ödemekteydi. *Mücerred Resmi*; İş edinme yaş ve imkânına sahip bekâr erkeklerden 6 akçe olarak alınmaktadır. *İспенç Resmi/İспенçe-i Gebrân*; bu verginin tahsil şekli ve ölçüsü de muhtelif bölgelerde değişiklikler gösterebilmekteydi. *Bennak* ve *mücerred* resimleri gibi örfi bir baş vergisi mahiyetindedir. Ancak bu resimlerden farkı, gayrimüslim erkeklerden, evli-bekâr, topraklı-topraksız oluşuna bakılmaksızın alınmasıydı. Bu vergilerin aksine tahakkuk ve tahsil zamanı belli olmayan ve zaruri durumlara bağlı olarak alınan birtakım vergiler vardır. *Resm-i arus*, *cürm-i cinayet*, *resm-i tapu*, *resm-i yave* ve

¹⁶⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı**, TTK. Ankara, 2018, s.308-309; Halil İnalçık, **Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid**, TTK, Ankara, 1987, s. XXXI, XXXIII; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C:V, S.5, Ankara, 1947.

kaçgun, niyabet, adet-i deştbanî bunlar arasındadır.¹⁶⁹ Zikredilen bu vergiler dışında *öşr-i fellüce (ziraat yapılan yer), öşr-i erzen (darı), kendir, ceviz, hamr (şarap), bağat-ı hassa (üzüm şırası), fındık, mukata-ı iskele ve resm-i fırın* Batum ve nahiyelerinden elde edilen vergilerdir.¹⁷⁰ Atina Nahiyesindeki köylerden elde edilenlerin dışında nadir olmakla birlikte farklı bazı ürünlerden alınan vergiler de bulunmaktaydı. Atina Nahiyesi köylerinden Ayaras (Terbumama) köyünün şair vergisi 1200; Davgat (Sakarton) köyünün fırın vergisi 36; Larot köyünün Mahsul-ı eşcar-ı ceviz-i hassası 100; Vamak (Zalmak)'ın Öşr-i mahi vergisi 121 kuruştur.¹⁷¹ Atina nahiyesine bağlı Duvalvan (Eksened) köyünün hâsılı yoktur.¹⁷²

Batum'a bağlı Atina nahiyesinin köyleri ürünlerinden alınan hâsıl toplamı 276.693 kuruştur. En fazla hâsıl Malartuvan köyünden alınıp 12.200 kuruş tur. İkinci olarak Müşselak köyüdür ve toplam hâsılı 10.213 kuruştur. Bütün köylerin toplam hâsılı ise 276.693 kuruş olarak hesaplanmıştır. Kovan, hınzır, ağnam olmak üzere hayvancılık üzerinden elde edilen hâsıl toplamı ise 8.707 kuruştur. (bkz. Tablo 3.11, 3.12.)

Arhavi (Lâz) nahiyesi köyleri arazi ve ürün hâsıllarından en fazla İstorovan köyünden elde edilip miktarı 20.460 kuruştur. İkinci olarak Kise (Pandol) köyünden elde edilmektedir ve miktarı 10.801 kuruştur. Nahiyenin bütün köylerinden elde edilen toplam hâsıl 286.403 kuruştur. Arıcılık, domuz yetiştiriciliği ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ile balıkçılığın yapıldığı ve kovan, hınzır, ağnam ve öşr-i mahi kaydının olduğu nahiyede toplam hâsıl 9.220 kuruştur. Batum sancağı merkez köylerinden ve nahiyesinden elde edilen ürün ve alınan vergiler, nahiyelerine ve köyelerine oranla daha azdır. (bkz. Tablo 3.15, 3.16.)

¹⁶⁹ Ahmet Nezihi Turan, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, TTK, Ankara, 2012, 98.

¹⁷⁰ Bkz. Tablo 3.11, 3.12, 3.13... (Her ne kadar XVIII. yüzyılda Rusya ve İran ile Kuzey ve Doğu sınırlarında Osmanlı Devleti'nin sürdürdüğü savaşlar kargaşaya sebep olsa da bu yüzyılın ilk yarısında bölgenin verimliliği ile İstanbul ve Karadeniz limanlarının hareketliliği iktisadi bir güç olarak varlık sürdürebilmiştir. Güney Karadeniz limanlarının bakır, keten vs. ile birlikte fındık üretimi devam etmekte ve bilhassa Balkanlara ulaştırılmaktaydı. Ayrıca bölgede üretilen malların İstanbul'a akması Karadeniz limanlarının bağlantısının her zaman devam etmesini sağlamaktaydı. Bkz. Necmettin Aygün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarından Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadi Faaliyetler", **Karadeniz Araştırmaları**, C:6, Sayı:23, Güz 2009/41-76, s. 42)

¹⁷¹ BOA. TT.d. 1138.

¹⁷² BOA. TT.d. 1138.sayfa 41-a/42-b

Tablo 3.9. Eylül 1704'te Batum Sancağı köyleri ve Batum nahiyesi köyleri mahsulat kaydı:¹⁷³

Köyler	?	Lazkace/Lazuti ¹⁷⁴	Şıra	Kovan	Bad-ı	Yekün
	(kilesi/akçesi/kuruşu)	(kilesi/akçesi/kuruşu)	(batmanı/akçesi/kuruşu)		Heva ve resm-i arusane (kuruşu)	(kuruş)
Anarya maa Köstor	11 k./30 a./2,5 g.	30 k-20 a. -3,5 g.	30 b. /8 a./ 1,5 g.	-		19
Ahalşi	37 k./ 9 g.	70 k./ 20 a. / 9.5 g.	100 b./ 8 a. /5 g.	5		6 34,5
Hayme pir Görce	47 k./1 a.rub /11.5 g.	128 k./20 a./ 16 g.	137 b./ 8 a./7 g.	5	7	46,5
Kodolsi	40 k./1 a.-rubdan/10 g.	93 k.20 a./11.5 g.	100 b./şinik ¹⁷⁵ :8 /5 g.	5	6	37,5
Kodolsi mezra'a-i Edsatakad/ Üstakad	37 k./ a.-rub?:1/9 g.	98 k.20 a./ 12 g.	150 b./şinik:8 / 5 g.	6	6	38,5
Ekâra/Ekad en?	30 k./a.-rub: 1/7.5 g.	80 k./20 a./ 10 g.	60 b./şinik:8 / 3 g.	2	2,5	25 g. 1 rub.
Kayraşol	35 k./ rub 1 / 8.5 g.	100 k./20 a./ 12.5 g.	60 b./şinik:8 / 5 g.	2	2,5	30,5
Diğer Kayraşol	44 k./a.-rub: 1 / 11 g.	12 k./20 a./ 15 g.	130 b./a.şinik:8 / 6.5 g.	5	5	41,5
Erge	36 k./ a.-rub: 1 / 9 g.	120 k./20 a./ 15 g.	80 b./şinik-a.:8 / 4.5 g.	-	2	30,5

¹⁷³ BOA. TT. d. 1138. a.1.

¹⁷⁴ Her hangi bir kayıta ismine rastlanmamış olan bu ürünün yerel ağızda “darı/mısır” olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Günümüzde bazı bölgelerde “lazut”, ve bazı Gürcüler tarafından “lazuti” denilen ürünün Lazika’dan gelebileceği tahmin edilmektedir. Zamanla Lazike de denilen Lazika ise Romalılarca tarihi Kolheti bölgesine verilen isimdir. (Lazika için bkz. Muhammed Vanışili, Ali Tandilava, **Lazların Tarihi**, Gürcüce’den Çev. Hayri Hayrioğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1992. s.11.)

¹⁷⁵ Şinik; genel olarak kilenin dörte biri için kullanılır. Kileler arasında bölgesel farklılıklar olduğundan dolayı şinik miktarı da değişiklikli göstermektedir. Sıvı ve tahıl için 2 okka, ağırlık birimi olarak 5 okkadır. Bkz. Ünal Taşkın, **Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2005. S. 111.

Coçomezra' a-i Ziynad	28 k./ a.-rub: 1 / 7 g.	84 k./a. 20 / 10.5 g.	80 b./şinik-a.: 8 / 4 g.	2,5	2	26,5
Halucad mea Tudovirkavi r	8 k./ a.-rub: 1 / 2 g.	28 k./a. 20/ 3.5 g.	28 k./ a. 20 / 3.5 g.	-	1	7,5
Karye-i Giye mea müzara-i Ekara	24 k./a.rub:1/6 g.	110 k./20 a./13,5 g.	90 b./akçe-şinik:8/4,5 g.	-	2	26
Kebnistad	28 k. / a.-rub: 1 / 7 g.	80 k./ 20 a./ 10 g.	60 b./şinik akçe:8 / 3 g.	2,5	2	24,5
Avsatavir/Ü sonadir	4 / akçe-rub: 1 / 1 g.	16 k. / 20 a. / 2 g.	130 b./şinik-akçe:8 / 1 g.	-	1	5

Arşiv kayıtlarında “şikâr-ı mahi” olarak zikredilen “öşr-i mahi” yani balıkçılık üzerinden alınan vergilerde Batum’un önemli gelir ve vergi kaynaklarındandı. Tablodaki köyler ve mahsulat kayıtları dışında mufassal defterde, Batum limanı ve etrafında yer alan şikâr-ı mahi yani balık avlama alanları ve bunların hâsılları da yer almaktadır. Balık öşrü, imparatorluğun hemen her tarafında mîrî için alınmaktaydı. Bazı göllerin dalyanlarında ağ ile tutulan balıklar satıldıktan sonra hâsıl olan paranın üçte ikisi mirîye, üçte biri avlayanlara verilmekteydi. Balıkçılar muhtelif yerlerde avladıkları balıkları iskelelere arabalarla götürdüklerinde öşrü, mîrî için alınıp geri kalan para üçe bölünerek üçte ikisi balıkçılara, üçte biri yine miriye alınırdı.¹⁷⁶ Batum zeamet-i limanda olan şikâr-ı mahiler: Batum limanı şikâr-ı mahisinden 12 kuruş, Zağabatra Gölü şikâr-ı mahisinden 12, Çorakgözünde zaim dedikleri şikâr-ı mahiden 12 kuruş olmak üzere toplamda 36 kuruş kayd olunmuştur. Batum merkez köyü hesap kaydı ise 300 kuruştur.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler” s.490; (Klasik Osmanlı sisteminde balıkçılık, balık emininin denetimi altındaydı. Balık avcılığı esnaf halinde örgütlenmiş bağımsız balıkçılar tarafından kayıklarda, ıgırıp ve oltalarla ya da dalyan adı verilen bir avlama düzeneğiyle yapılırdı. Bkz. Faruk Doğan, “Osmanlı’da Boğaziçi’nde Balıkçılık (18. Yüzyıl-20. Yüzyıl)”, **Tarih Okulu**, Sayı: X, Mayıs-Ağustos 2011, s. 43.)

¹⁷⁷ BOA. TT. d. 1138. a-1.

Gürcistan'ın siyasi, iktisadi ve buna bağlı olarak kültürel açıdan da temellerinin atıldığı dönem “Altın Çağ” olarak bilinen Kraliçe Tamar (1184-1213) dönemi idi. Rusya, İran, Suriye ve Mısır'a kadar uzanan ticari ilişkiler tesis eden kraliçe yeni kentlerin kurulması ile birlikte ticaretin büyüyen gelişmesini sağlamıştır.¹⁷⁸ Bu dönemde en parlak zamanlarını yaşayan Gürcistan'da çiftçilik ve üretim de üst seviyelerdeydi. Ayrıca bağ-bahçe işleri ve ipekçilik ile birlikte pamuk yetiştiriciliği önemli zirai faaliyetlerdendi. Bu dönemde yollar ve ticaret güzergâhları uygun şekilde korundu. Yeni köprüler inşa edildi. Yabancı ticaret geliştirildi ve Yakın doğu, Asya ve Avrupa ile yakın ilişkiler sürdürüldü.¹⁷⁹ Batum'u da içine alan İmereti diye adlandırılan bölgenin civar yerleşim alanları için ticari ve ekonomik önemi büyüktü. Kutaisi Başpiskoposu Maxime Kutateli'ye göre 1770'lerde İmereti bölgesinde küçük kale ile kasabalarla birlikte yedi büyük ve önemli kale mevcuttu. Bunlar: Batum, Poti, Sohum (Sukhumi), Kutaisi, Baghdadi, Shorapani ve Tsutskhvati'ydi. Buralarda saf keten, pamuk ile ipek üretilir ve ihraç edilirdi. Tüccar Kutaisi'den Batum, Sohum ve Poti'ye teknelerle temel gıdaların yanı sıra ithal mum, ipek, pamuk ile tilki sansar ve kaplan kürkü taşıyordu. Türk tacirler buralardan saten, çuha, şeker, kahve ve diğer emtialar ithal ediyordu. Bu güzergâhlardan İstanbul'a gemilerle 8 saat, Kırım'a ise 5 saat mesafe vardı. Türk tüccarlar Gürcistan'a Akhaltsikhe, Erzurum ve Trabzon yol güzergâhı ile de ulaşabiliyordu. İmereti bölgesinde altın, gümüş ve diğer cevherler fazla olmasına rağmen sadece demir çıkarılmaktaydı. İmereti bölgesindekiler Osmanlı, İran ve Tiflis'ten genellikle tüfek ve mermi satın alıyorlardı.¹⁸⁰

Osmanlı Devleti yönetimindeki Batum'da iskele, cami, kale vs.nin mevcudiyeti buranın sosyal-ekonomik bir merkez olmasını ve devletin buraya kolayca nüfuz etmesini sağlamaktaydı. Buna bağlı olarak Batum sancağında devlet kademelerindeki görevlilerin konuşlanması ile mesleki çeşitlilik de şekillenmiştir. Devletin hizmetindeki memuriyetler ve görevler dışında bölgenin coğrafi konumu ve bitki örtüsü dolayısıyla zengin uğraş alanları mevcuttur. Örneğin bitki örtüsünün ormanlık olması marangozluk mesleğini yaygın hale getirmiştir. Bu meslek grubundan kapudanlık rütbesine geçmiş olanlar da vardı.¹⁸¹ Balcılık, kalyonculuk, baytarlık,

¹⁷⁸ Erhan Ateş, “Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXXII/2, İzmir, 2017, s.386.

¹⁷⁹ Akaki Surguladze, **Review of the History of Georgian Culture**, Khelovneba, Tbilisi, 1989, s.482.

¹⁸⁰ Silogava, Kakha Shengelia, **History of Georgia**, s.164.

¹⁸¹ BOA. AE. III. Ahmed.2828. (1126)

kuyumculuk, kazancılık, kalaycılık, terzilik, duvarcılık, kumculuk, satıhcılık, cerrahlık, avcılık, berberlik tornacılık, fırıncılık, çakmakçılık, aynacılık, aşçılık, ayrancılık, küllahcılık, dülgerlik ve kahvecilik Batum'da bilinen meslekler arasında yer alıyordu. Bunlardan en öne çıkan meslekler kumculuk ve demircilikti.¹⁸² Küçükbaş hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı Batum ve civarında mandıracılık ve çobanlık önemli bir uğraştı.¹⁸³ Sanayi ve şirketlerin olmadığı dönemde demircilik de tercih edilen mesleklerdendi. Eski yöntemlerle demirin dövülmesiyle hançer ve silahlar yapılırdı.¹⁸⁴

Bütün Karadeniz sahilinde olduğu gibi Batum Sancağı ve Batum nahiyesindeki köyler ile Batum limanında XVIII. yüzyılda balıkçılık göze çarpan ekonomik uğraşlardandı. Batum sahilinde Çork Gözü denilen alanda balıkçılık yaygındı.¹⁸⁵ Erge, Çoço, ve Çoraksuyu, ribat-ı Kala-i Batum, Ribat-ı kala-i nefis-i Batum, Çaköy, Çakosta, Kösta, Hirtos, Roha köyleri ile balıkçılığın yapıldığı diğer yerlerdi.¹⁸⁶

Karadeniz sahil şeridinde yer alan ve önemli bir deniz ticaretine işaret eden bir iskeleye sahip olan Batum'da kalafatçılık¹⁸⁷ ve bunun yanında tüccar ve esnaflık da yaygın mesleklerdendi. Tüccar, esnaf, ayan, eşraf ve hatipler, Batum'da görev yapacak rütbeli kişilerin bilhassa dellalbaşının tayinatında etkili kişilerdi. Tüccar ve esnaf tayin olacak kişinin dindar ve dürüst olmasına önem veriyordu.(1754-1758)¹⁸⁸

Batum'dan temin edilen ve Batum'dan dışarıya satılan malzemeler arasında kerestenin yanısıra yapağı ve kıl önemli bir yer tutmaktadır. Bitki örtüsünün zenginliği ve yerşekillerinin dağlık olması sebebiyle kuzu, keçi ve oğlak yetiştiriciliğinin yapıldığı Karadeniz bölgesinde Batum ile birlikte Gönnye, Soğuksu, Faş, Sohum, Trabzon, Sürmene, Of, Keşab, Giresun, Kürtün, Tirebolu, Rize, Maçuka, Gümüşhane, Arhavi'den temin edilen bu malzemeler Anadolu ve Rumeli olmak üzere Halep ve Şam iskelelerinde, İzmir, Selanik ve Bosna taraflarına satılıyordu. Asker olanların, asker olmayanların, reyanın, çoban ve mandıracıların

---

¹⁸² BOA. NFS. d. 1170.

¹⁸³ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8640.41.

¹⁸⁴ BOA. NFS. d. 1170; Komakidze, Batum, s. 8.

¹⁸⁵ BOA. C. ML. 544. 22342. 1. 1.

¹⁸⁶ BOA. C. ML. 552. 22743. 1. 1.

¹⁸⁷ BOA. NFS. d. 1170. 33. (geminin tahtalarını doldurup üzerine zift sürme işine kalafatçılık denmekteydi.)

¹⁸⁸ BOA. C. Belediye. 5349.

ellerinde olan yaylak ve kışlaklarında mevcut olan küçükbaş hayvanlardan elde edilen yapağı ve kıl resimleri üzerinden ağnam vergisi tahsil olunuyordu.¹⁸⁹

1712’de Trabzon ve Rize’den tüccarlar Anakara ve Ruh kalelerindeki Müslüman tebaya tuz, zahire, tüfenk, barut, kurşun ve her türlü ticari malzeme ile eşya satmaktaydı. Gemilerle götürülen malzemenin içinde bölgedeki kefare taifelerine satılmak amacıyla taşınan malzemeler de bulunmaktaydı. Batum, Gönve ve Trabzon kadılarına gönderilen bir hükümde bunların tespit edilmesi ve bu sorunun giderilmesine değinilmiştir. Bu şekilde gemi kaçakçılığına karşı önlem alınmış oluyordu.¹⁹⁰

Kırım Savaşı akabinde Rum yelkenli gemi sahipleri, Rusya’nın hâkimiyetinde olan Karadeniz’in kuzey kıyılarındaki küçük limanlar arasında Rus bandırasıyla tahıl taşımacılığı yaparak varlıklarını devam ettirirken Müslüman yelkenli sahipleri az sayıda olmaları nedeniyle bölgedeki varlıklarını fazla kârlı olmayan kömür, kum ve kereste gibi nakliyat sahalarında sürdürdüler.¹⁹¹ Günümüzde ise merkezi Batum olan Acaristan’ın en önemli geçim kaynağı tarım, hayvancılık, ormancılık ve turizmdir.¹⁹²

3.2.2.Sosyal Yapı ve Nüfus

Tarih öncesi dönemlerden itibaren iskâna açılmış olan Doğu Karadeniz bölgesine, bu dönemden Osmanlı hâkimiyetine kadar çok sayıda ve çeşitli toplulukların yerleştiği bilinmektedir. Bölgeye Türklerin yerleşmesi Kimmer ve İskit göçleriyle başlamış ve Oğuz iskânıyla devam etmiştir.¹⁹³ Gürcistan’ın etnik yapısında tarihi süreç içerisinde Gürcü, Latin, Yunan, Türk, Arap, İran Moğol ve çeşitli Kafkas halkları yer alır. Kesin olmamakla birlikte Türklerin M.Ö. 7. Yüzyıldan itibaren bölgeye geldikleri bilinmektedir.¹⁹⁴ Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Gürcistan’ın 17 parça Hıristiyan

¹⁸⁹ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8640.41.

¹⁹⁰ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8568.4.

¹⁹¹ Mehmet Yavuz Erler, “Trabzon Vilayeti’nde Kanun Kaçakları (1856-1869)”, **Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı:30, Cilt:19, 1997, s.74.

¹⁹² Alizade, “Acarlıların Tarihsel Rolüne Dair”, 504.

¹⁹³ Bkz. İbrahim Telliöğlü, **Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler**, Serander Yayınları, Trabzon, 2007.

¹⁹⁴ Ali Sinan Bilgili, “Gürcistan’ın Tarihi Etnik Kökeninde Türk Varlığı; Gürcistan Türkmenleri (18. Yüzyıl)”, **XV. Türk Tarih Kongresi**, TTK, C:2, Ankara, 11-15 Eylül 2006, s.383.

milletten oluştuğunu belirtmektedir.¹⁹⁵ Bölgenin ve dolayısıyla Batum'un yakın dönem homojen yapısını anlamak amacıyla incelenen 1836 tarihli 1170 numaralı nüfus defterlerinde burada Gürcü, Çerkes ve Abaza nüfusunun yoğunluğunun belirgin olduğu tespit edilmiştir.¹⁹⁶ Bunlardan Gürcü halkı ayrıca Gürcü, Kartuli, Laz, Svanetler, Kartlar, Kartalinçler, Kakheterler, İmeretinler, Guriyçler, Acarlar, Raçinler, Lekçinler, etnik Tuş-pşavkevsur olarak çeşitli kollara ayrılır. 1807 yılında Batum'a seyahat eden Adriana Dzorpe burada 2.000 yerli halk olduğu bilgisini verir. Batum'da bunların çoğunun eski ev ve hatta ormandaki barakalarda yaşadıklarını ilave eder. Buradakiler deniz ticaretini küçük ganolarla sağlamaktaydı. 1850-1852 yıllarına gelindiğinde Batum'un bir kaza haline geldiği, burada 246 ev olduğu ve nüfusun 1.383'e düştüğü bilinmektedir.¹⁹⁷

XVIII. yüzyıl'da Osmanlı nüfusu ile ilgili net bir rakam oluşturmak zor olsa da tahrir defterlerindeki mücerred, bennak, baştina, niyabet ve ispenç kayıtlarından ve çeşitli arşiv kayıtlarındaki ifadelerden tahmini bir veri elde etmek mümkündür. Buna göre 32 köye sahip¹⁹⁸ Hemşin nahiyesi merkezinde nefer sayısı 57'dir. Laz Nahiyesine bağlı Urci köyünde 57 nefer ve 12 Hıristiyan çiftliği mevcuttur. Eksanos nahiyesi ise yine 57 nefere sahiptir.¹⁹⁹ 1138 Numaralı mufassal defterine göre Atina Nahiyesi köylerinde bennak kaydı 2.358, mücerred kaydı 850 niyabet kaydı 2.568, ispenç kaydı 108; Arhavi (Lâz) nahiyesi köylerinde bennak kaydı 1.037, mücerred kaydı 389 niyabet kaydı 2.421 ve ispenç kaydı 1.415'tir.²⁰⁰

Osmanlı Arşiv kayıtlarına göre bir tahkimat bölgesi olan Batum'un yerel yönetici asker vs. ile nüfusunun arttığı kuvvetle muhtemeldir. Bölgede yaşayan nüfus dışardan bir tehdit oluştuğunda önemli bir insan kaynağı sağlamaktaydı. Abaza, Çerkes ve Gürcü topluluğu Osmanlı Devleti'nde savunmada kimi zaman casus

¹⁹⁵ Evliya Çelebi, **Seyehatname**, (haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, C:I, YKY, İstanbul, 2014, s.421.

¹⁹⁶ BOA. NFS. d. 1170. (1836)

¹⁹⁷ Komakidze, **Batum**, s.2,3.

¹⁹⁸ BOA. TT.d. 1138. sayfa 79-a.

¹⁹⁹ BOA. A. (DVNSAHK. TZ. d. 2. 148. (1199); BOA. A.(DVNSAHK.TZ.d.2. 148. (1199); BOA. C. NF. 7. 318. 1/2. (1196).

²⁰⁰ BOA. TT.d. 1138. (Vergiye esas olan bir maliye terimi özelliği de taşıyan bu kayıtların mücerred dışında, kaç kişilik bir haneyi ifade ettiği meselesi tartışmalıdır. Ömer Lütfi Barkan hâneyi yani aileyi 5 kişi olarak kabul etmiş, bu teklif sonradan pek çok kimse tarafından benimsenmiştir. Bununla beraber hâne katsayısının farklı bölgelere göre bu miktardan daha az veya daha fazla olduğunu kabul edenler de vardır. Bu yüzden bu kayıtlardan yola çıkarak ayrıca bir nüfus hesaplaması yapılmamıştır. Bkz. Nejat Göyünç, "Hâne", **TDVİA**. C:15, 1997, s. 552,553.)

olarak kimi zaman orduda asker olarak yerini almaktaydı.²⁰¹ Köle kaynağı olarak da bu unsurlar dikkat çekmekteydi.²⁰²

1945 yılı öncesi Sovyet Rusya'nın Devlet politikası olarak uyguladığı sürgünlerde Batum'dan sürgün edilen, kendilerini Karadenizli Türk olarak tanımlayan ve köklerini Türklere dayandıran, Trabzon ve Rize'de bulunan akraba bağlarıyla Doğu Karadeniz yöresi izleri taşıyan toplulukların varlığı bilinmektedir.²⁰³ Bununla beraber Gürcü Müslümanların çoğu Acara Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Acaralı Müslümanların çoğunluğu dağlık Hulo, Keda ve Şuahevi ilçelerinde yaşamaktadır. Hıristiyan nüfus daha çok Acara'nın Karadeniz sahilinde yer aldığı Kabuleti ilçesi ile merkezi Batum'da yoğunlaşmaktadır.²⁰⁴ Günümüzde de kültürlerini ve varlıklarını sürdüren topluluklar:

Gürcüler: Kafkasya'nın yerli halklarından olan IV. Yüzyılda Hıristiyanlığı kabul eden Gürcüler, kendilerini Kartvel, ülkelerini Sa Kartvelo olarak adlandırırılar.²⁰⁵ Kür, Çoruh ve Faş civarına hâkim sülalelerin uzantısına Apkaz ve Gürcü, Ortadoks Bagratlı krallarına da Gürcü Meliki deniliyordu. 1082'de biten Kâbusnâme'de, Hazarlardan kalma Kahet'teki başkent Sıgnak'tan dolayı, Taberistan ahalisinin buradaki yerli Ortadokslarına "Sıgnaklı" yani "Gürcü" deniliyordu.²⁰⁶ Batum ile ilgili arşiv kayıtlarında Gürcü esir, Gürcü ve diğer kabileler arasındaki sürtüşmelerde yer almaktadır. Kayıtlarda Tiflis reayasının ekserisinin Gürcü olduğundan bahsedilirken Batum'dakiler için böyle bir kategorizeye rastlanmamıştır.²⁰⁷ 1818 tarihli arşiv kaydına göre Gürcü kabilesinin ekserisinin Batum'un kuzeyine doğru Çürüksu ile Faş arasında yer aldığı görülür.²⁰⁸

²⁰¹ BOA. HAT. 10 342. C. 1.

²⁰² Zübeyde Güneş Yağcı, "Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya'nın Önemi", **Yeni Türkiye**, Sayı.71.

²⁰³ Adem Sağır, **Batum'dan Orta Asya'ya Bir Yol Hikayesi**, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012, s.16.

²⁰⁴ Zaza Tsurtsunia, "Gürcistan'da İslam: Tarihi ve Bugünü", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı**, Temmuz-Aralık 2015, Sayı:78, s.28.

²⁰⁵ M. Sadık Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.18,19.

²⁰⁶ Fahrettin Kırzioğlu, "Trabzon'a En Yakın Komşu Ülke: Gürcistan", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2001, s.849.

²⁰⁷ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8590. 49

²⁰⁸ BOA. C.AS.22.973.1; C. AS. 198. 8503. 7.

Lazlar; Anayurtları Batum'un kuzeyi olan Lazlar I. Yüzyılda Çoruh nehri ile bugünkü Rize'nin Pazar ilçesi arasında Karadeniz kıyısındaki topraklara göç etmişlerdi. XVI. Yüzyılda Müslüman oldular.²⁰⁹

Acaralar: Acaristan'da yaşayan Müslüman toplumun ismi Acar'dır. Eski Yunan yazarlarınca Kolchi adı verilen bir kavmin kalıntısı olarak kabul edilen şimdiki Acarların, VII. yüzyılda dil ve kültür bakımından Gürcü etkisine girdiği belirtilmektedir. Sünni Müslüman olan Acarların aslında Kıpçak olduğundan bahseden bazı kaynaklar Gürcülerin etkisiyle Ortadoks Hıristiyanlığı benimsediklerini, bir kısmının zamanla Türkçeyi unutup Gürcüce konuşmaya başladığını yazmaktadır. XV. Yüzyılda Osmanlı fethiyle Müslüman olan Acarlar, Gürcü dilinin bozuk bir şivesini muhafaza etmektedirler. Acara'nın kuzeyinde bulunan ve başlıca kasabaları, Lançuhut, ve Özüret olan Gurya 1508'den 1878 yılına kadar Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır.²¹⁰

Çerkesler/Adigeler; Bölgesel anlamda Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi'nde bulunan ve Çerkezce (Adige Dili) konuşan halkı kapsamaktadır.²¹¹Taman yarımadasından başlayarak Misimya ırmağına kadar Karadeniz kıyıları ile Kuban nehri arasında kalan ve Kuban'ın doğusunda Kafkas dağları boyunca Kuma ve Terek nehirlerinin kaynaklarıyla Mezdegu bölgesine kadar uzanan topraklarda yaşıyorlardı. Aynı kökten gelmekle birlikte birbirlerinden farklı lehçeler konuşan ve Kafkas dağları ile birbirlerinden ayrılan Kuzey Çerkesleri, Küçük ve Büyük Kabardaylar ile Besleneyleler olmak üzere gruplara ayrılırlar.²¹² Türkler bu halklara Şerkez ya da Kerkes (Çerkes) adını vermektedir. Tarihte onlardan Zageens adıyla ve dağ sakinleri olarak bahsedilmektedir. Bu isim doğulu coğrafyacıların verdiği Pentagui ismine kadar uzanmaktadır.²¹³ Rus elçisi İvan Nepliuev 1732'de Bab-ı Âliye verdiği bir muhtıradan Kabardey ve Çerkeslerin Ukrayna asıllı Kozaklar olduklarını ve Rusya'ya tabi bulduklarını ileri sürmektedir.²¹⁴ Çerkeslerin Kafkasya'ya tam olarak ne zaman geldikleri ise bilinmemektedir. M. Ö. VI. yüzyılda Karadeniz'in bütün doğu

²⁰⁹ Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, s.18,19.

²¹⁰ Alizade, "Acarlıların Tarihsel Rolüne Dair", s. 505,506.

²¹¹ Kaşıkçı, Hasan Yılmaz, **Aras'tan Volga'ya Kafkaslar (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar)**, s. 292.

²¹² Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, s.18,19.

²¹³ Jean Chardin, **Chardin Seyehatnamesi**,(ed.) Stefanos Yerasimos, (çev.) Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s.105.

²¹⁴ Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)**, s.221.

sahillerinde yerleşik oldukları tahmin edilmektedir. Adige ve Abhaz diye de adlandırılan Çerkeslerin Müslümanlaşması XIV. Yüzyıldan itibaren başladı. İslam tesiri Kırım yolu ile Çerkeslere ulaştı. İslamiyetin tam olarak yerleşmesi ise Osmanlı hâkimiyeti döneminde 1781'den itibaren kendisi de Çerkes olan Ferah Ali Paşa yönetiminde gerçekleşti.²¹⁵

Çerkesler Kabardaylarla birlikte II. Bayezid devrine kadar Rumeli'deki Savaşlarda süvari birlikleri olarak kullanıldılar.²¹⁶ Osmanlı Devleti bu kabilenin özellikle askeri gücünden istifade etmiştir. Çerkes kabilesinin Şahin Giray ile mücadelesi esnasında Sohum muhafızı Keleş bey'in bir miktar askeri ile yardım ettiği bilinmektedir.²¹⁷ Çerkeslerden meydana gelen kabileler; Besni, Kemirguvey, Bjeduğ, Nathoy (Nethukaç), Şapsıh (Şapsığ), Abazlıh yani Abazık'tır.²¹⁸

Çerkes kavimleri Özellikle XVIII. yüzyıl ve sonrasında kuzeyde Ruslara karşı mücadele eden bir unsur olarak yer aldı. Ruslara karşı güçlerini takviye etmek üzere Gürcü Müslümanlardan ve dolayısıyla Osmanlılardan destek alma çabası içerisine girdiler. Bölgede çatışma halinin sürekliliği bir esir ticareti meselesini de gündeme getirmiştir.²¹⁹

Abazalar: kendilerini Apsua yurtlarını Apsını olarak adlandıran Abazalar, İngur ırmağından başlayarak Misimya ırmağına kadar Karadeniz kıyıları boyunca uzanan ve kuzeyde Kafkas dağları ile sınırlanan topraklarda yaşıyorlardı. Dilleri arasında ufak lehçe farklılıkları olan Başılbaş, Tam, Kazılbaş, Şahgirey, Barakhay, Bağ ve Ahçipshua boylarına ayrılmaktaydılar. VI. yüzyıldan XVI. Yüzyıla kadar Hıristiyan olarak yaşayan Abazalar, Dranda'da bulunan piskoposluğa bağlıydılar.²²⁰

Lezgiler: Osmanlı devletine sadakati ile bilinen, Doğu hududundaki paşalara verilen emirlerde Osmanlı Devletine sığınanlara iyi muamele edilmesi için emir verilen²²¹ ve Kafkas kabilelerinden olan Lezgiler, Rusya'ya tabi iken zaman zaman Rusya ile

²¹⁵Nihat Kaşıkçı, Hasan Yılmaz, **Aras'tan Volga'ya Kafkaslar (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar)**,2000,s.294.

²¹⁶ Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, s.45.

²¹⁷ BOA. HAT. 10. 342. C. 1.

²¹⁸ Gökçe, **Kafkas ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, s.46.

²¹⁹ Yıldıztaş, **Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler**, s. 18.

²²⁰ Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, s.18.

²²¹ Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya siyaseti**, s.113.

çatışma içinde oluyordu.²²² Rusya Devleti sık sık Lezgi kabilesini bahane ederek sınırları tehdit etmekte ve Asya tarafına hareket etmekteydi.²²³

Laz ve Abhaz gibi Lezgiler de Hıristiyan kökenli olup Kafkas menşelidir.²²⁴ Gürcistan ve Gürcistan hududuna yakın yerlere dağılmış olan Lezgiler,²²⁵ VIII. yüzyılda Müslüman olmuşlardır. XIX. yüzyıla kadar devam eden İslamlaşma sürecinde Kuzey Kafkasya halklarının çoğu Müslüman oldu. Sadece Abazaların bir bölümü ile Mozdok civarındaki Kabardeyler Hıristiyan kaldı. Digorlar (Batı Osetler) ve Gürcülerin bir bölümü de XIX. yüzyıla kadar Müslüman oldu. Osmanlı Devleti'nin girişimleriyle Müslüman olan Adıgeler, Kabardeyler, Abazalar, Gürcü ve Lazlar Hanefî mezhebine mensuptu. Ancak bölgede dini inançlar arasında Putperestlik ve Yahudilik de varlığını sürdürmekteydi.²²⁶

Kafkas halklarından bazıları bölgede taşkınlık ve eşkıyalık yaparken bazıları devlete hizmet ve askerlik görevinde bulunuyordu. Batum ve Çürüksu civarındaki bazı Lazlar buna örnek teşkil eder.²²⁷ Ayrıca Lezgilerin (Lazghi) de 1770'lerde Türklerin Ereklı Han ile mücadelesinde yardım sağladıkları ve Iraklı Hanın yenilgiye uğratıldığı bilinmektedir.²²⁸ Buna mukabil özellikle Avusturya-Rusya ve İran'a karşı yapılan savaşlarda Osmanlı Devleti, Müslüman Çerkes ve Abaza unsurları üzerindeki nüfuzunu devam ettirebilmiştir.²²⁹

3.2.2.1.Eşkıyalık

Mevcut yasalara aykırı hareketle toplum düzenini bozmaya yönelik yarı organize grupların faaliyetleri eşkıyalık olarak adlandırılmaktadır. Eşkıyalığın oluşumu meydana geldiği yörenin sosyo-ekonomik ve idari özelliklerine göre değişiklik

²²² BOA. HAT. 10. 342. C. 1.

²²³ BOA. HAT. 1677. 6978. 1.

²²⁴ Mehmet Bilgin, **Doğu Karadeniz**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010, s.203.

²²⁵ Ahmed Vasif Efendi, **Mehâsin'ül-Âsâr ve Hakikâikü'l-Ahbâr**, (haz.) Mücteba İlgürel,TTK, Ankara, 1994, s.304,305.

²²⁶ Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)**, s.21.

²²⁷ BOA. D. 2130. 1. 00. 6.

²²⁸ W. D. D. Allen, **A History Of The Georgian People**, Lowe & Brydone (Printers) Ltd. London, 1971, s.207.

²²⁹ Aydın, "Faş Kalesi", s.112.

gösterir.²³⁰ Doğu Karadeniz sahili boyunca gerçekleşen eşkıyalık ve korsanlık faaliyetlerinin ana kaynağı ise sosyo-ekonomik unsurların yanı sıra bölgenin merkeze olan uzaklığı ve taşra ile bağlantısının zayıflığıydı. İstanbul ve Azak'ın fethedilmesinden sonra Venedik ve Ceneviz gemilerinin Karadeniz ile olan bağlantılarının kesilmesi üzerine ticari faaliyetleri baltalanan özellikle Abaza ve Dadyan ahalisi Karadeniz sahilinde korsanlık yapmaya başladı. Mavna şeklinde ve yirmi beş arşın yüksekliğindeki “haçapa” adı verilen kayıklarıyla rast geldikleri küçük gemileri tutup içerisindeki esir ve malları yağmalayan yerliler daha sonra ellerindeki gemileri yakmayı alışkanlık haline getirdiler.²³¹

Doğu Karadeniz’de eşkıyalık faaliyetleri çoğu kez Çerkes ve Abhaza kabilelerinde görülür.²³² XVIII. yüzyılın başında özellikle de 1712-1713-1714 yıllarında Batum Anakara ve Gönnye etrafında Çerkes ve Abhazalarla birlikte Gürcü, Megril, Lezgi vs. unsurların yayılımı dikkat çekmektedir. Eşkuya bölgede en çok zahire taşıyan kayıklara saldırarak faaliyet sürdürmekteydi. Kasımpaşa kayıklarından Trabzon civarı iskelelerine giden zahire kayıklarına zarar vermemeleri için tedbirler alınıyordu.²³³

1712’de Trabzon ve çevresindeki iskelelerden zahire taşıyan kayıkların korunması ve Anakara ile Batum muhafazası için Batum sancağı muhafızı, yeniçeri, kala kulu ve zabıtlarından destek alınarak 12’şer oturak ve dört parçalık firkate ile neferatlarıyla kapudanlar tayin edilmişti. İlaveten bunlardan sonra ise 4 adet işkampavye ile 30’ar nefer levand ve 4 kapudan tayini söz konusudur. Bu kapudanların görevlerine riayet etmemeleri ayrı bir mesele olarak devleti meşgul etmekteydi.²³⁴

Eşkıyalık faaliyetlerine oldukça açık olan Batum ve civarında organize bir şekilde eşkıyalık yapıldığı ve bölgenin tehdit altında olduğu görülmektedir. Arşiv kayıtlarında Batum sancağına verilecek nizam ve eşkıya hakkındaki uygulamalara dair bölge kadı ve vezirlerine gönderilen pek çok hükme rastlanır. Bunlardan Çıldır

---

²³⁰ Mehmet Yavuz Erler, “Trabzon Vilayeti’nde Kanun Kaçakları (1856-1869)”, **Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı:30, Cilt:19, 1997, s.69.

²³¹ Aydın, “Faş Kalesi”, s.68,69.

²³² Çerkes Eşkıyalıkları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Jean Chardin, **Chardin Seyehatnamesi**, (ed.) Stefanos Yerasimos, (çev.) Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004. s.105-109.

²³³ BOA. İE. BH.1364; BOA. MŞH. ŞŞC. d. 8569. 70.

²³⁴ BOA. AE. III. Ahmed.2828.

valisi Vezir Numan Paşa'ya ve Batum kadısına gönderilen 1769 tarihli bir hükümde eşkıyayı temizlemek ve bölgeye nizam verilmek amacıyla bir takım tedbirlerin alındığı ve Batum'daki köylerden dahi öşür toplandığı görülür. Nitekim bu uygulama Batum'da Ahmed, Mahmud, Mustafa ve Acara eşkıyasından Deli Balta denilen şakilerin faaliyetlerini önlemek ve bu amaçla alınan tedbirlerin masrafları için gerçekleştirilmiştir. Batum'un köylerinden Orta Batum, Çaköy, Çaköy'ün Merd mahallesi vs.den alınan öşür miktarının toplamı 15.500 kuruştur.²³⁵

Tablo 3.10. 1769'da Eşkîya ile Mücadelede Batum Köy ve Mahallelerinden Alınan Öşür:

Köy	Mahalle	Öşür miktarı
Sarbgördü	-	500 kuruş
Orta Batum	-	1000 kuruş
Mazhavir	-	2000 kuruş
Çaköy	Ahmed Ağa mahallesi	3000 kuruş
Çaköy	Merd mahallesi	2000 kuruş
Çaköstav	-	1000 kuruş
	Neşberanoğlu mahallesi	2000 kuruş
Arkâr/Erkâr	-	500 kuruş
Ahalşin	-	500 kuruş
?	-	1000 kuruş
Resol Karyesi	-	500kuruş ²³⁶

3.2.2.2. Asayiş

XV. yüzyıldan itibaren Batum ve civarındaki reaya gerek bölgeye tayin edilen devlet görevlileri ile derebeyleri gerekse eşkıyanın zulm ve baskısına maruz kalıyordu. Ancak devlet bundan haberdar olduğunda bizzat duruma el koyuyor, bölgeye tımar ve zeamet verdiği zaman baştan reaya ile bölgedeki sipahiye zulm yapılmayacağı

²³⁵ BOA. C. DH. 16954.

²³⁶ BOA. C. DH. 340.16954.1.1.

konusunda derebeylere ve yetkililere gönderdiği hükümlerle uyarıda bulunuyordu. Konu ile ilgili arşiv kayıtlarında oldukça fazla örnek yer almaktadır.²³⁷

Genel olarak Gürcistan ve çevresinin eşkıyadan arınması ve şekavetlerin önlenmesi için Osmanlı Devleti her dönem farklı tedbirlere başvuruyordu. Gürcistan’la Şirvan’a erzak ve mühimmat sevk etmek, Abazalar ve Megrellerin korsanlık yapmalarına engel olmak için Rion nehrinin, kalenin önünde göl haline gelerek iyi bir liman teşkil ettiği ve Karadeniz’e döküldüğü Faş’ta 1579’da “Faş Kaptanlığı” kurulmuştur. Osmanlı Devleti’nin 1683’ten itibaren Almanya İmparatorluğu, Venedik, Polonya ve Rusya ile savaş halinde olmasından yararlanan Abaza eşkıyaları Osmanlı tüccarına ve ticaret gemilerine saldırıp mallarını gasp ediyorlardı.²³⁸ 1699’da Kabdan-ı Derya Mezomorta Hüseyin Paşa’ya Megreller, Abazalar ve Lazların korsanlık ve eşkıyalık yapmalarını engellenmesi emri verilmiştir. Gürcistan kıyılarının güvenliğini temin maksadıyla Rize Gönnye Azak, Taman ve Kerç tersanelerinde ikişer fırkate inşa edilmesi emredilmiştir. Ayrıca bölgede bir kaleler zinciri tesis edilmiş, Batum ve Anakara kaleleri 1703-1704’te tamir edilmiştir. 1708-1709’da ise Bağdatçık kalesi tamir edilmiştir. Batum halkı kalenin tamirindeki hizmetlere karşılık avarız-ı divaniye vergilerinden muaf tutulmuştur.²³⁹

Batum’un asayişiyile ilgili olarak Trabzon valisine gönderilen hükümlerde asayişe önem verildiği ancak bölgedeki eşkıyanın daha baskın olmasından kaynaklı olsa gerek memur tayininde tereddüt edildiği görülmektedir. Bazı arşiv kayıtlarında yapılan bazı tevcihatlarda şahısların görevlerine riayet etmedikleri ve hatta görev yerine gitmedikleri görülür. Hükümlerde Batum’un asayiş ve emniyeti hakkında çaba sarf edileceği ancak bölgeye bir memur tayinatının mümkün olmayacağı ifade edilmektedir.²⁴⁰

Batum’un asayışı Batum ile başka yerler arasındaki bağlantının kurulması açısından da oldukça önemliydi. Batum’dan çevre yerlere taşınacak olan zahire, mühimmat ve

²³⁷ BOA. A.(DVNSMHM.d. NO: 60/112.

²³⁸ Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, s. 63-79.

²³⁹ Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)**, s.129, 130,131.

²⁴⁰ BOA. (A. MKT. MHM. 95.70. 1; “*Trabzon Valisi Hazretlerine. Batum muhafaza-i asayiş ve emniyeti hakkında ikdam ve himmet olunmakta ise de hasbelmevki memur caiz olmayacağı ifadesine dair tevarüd eden tahrirat-ı behiyeleri malum senevari olarak Lazistan mutasarrıfı tayin olunan saadetlü Mahmut paşa hazretleri’nin Lazistana geleceği beyanı siyakında şukka biran evvel mahalli memurine gitmek üzere dersaadetine gelmesikendisine yazılmakta derununda irsal olunacağı derkar olmağla ....*”

istihkâmın sağlanması için gerekli olan her türlü malzeme ya da lojistik materyal için önce yolların güvenliğinin sağlanması ile yolların tamir vb. işlemlerinin yapılması sonrasında buralara işinin ehli kimselerin tayin edilmesi gerekiyordu.²⁴¹

XVIII. yüzyılın başında 1707 yılında Batum ve civarında özellikle Abaza ve Gürcü şekaveti en çok tüccar gemilerine darbe vurmaktaydı. Abaza ve Gürcü eşkıyası kendi memleketlerinden olan iskelelere tüccar gemilerinin ulaşmasını engelliyor, İstanbul'dan Trabzon'a gelen şaykaların Batum'dan öteye gidememesine neden oluyordu. Bu duruma önlem olarak Batum iskelesinden eşkıyanın olduğu mahallere gemi sahiplerinin gitmemesi, Batum muhafızlarının baskı uygulaması ve bu şekilde eşkıyaya fırsat verilmemesi gibi önlemler alınıyordu.²⁴²

Uzun süren savaşlar, buna bağlı olarak bozulan mali durum, Anadolu'da emniyeti bozmuş ve özellikle XVII. Yüzyıldan sonra eşkıya faaliyetlerine açık hale gelmişti. Buna göre de devlet bazı tedbirler almakta bazı mahalli güçlerden de faydalanmaktaydı. Bu arada “ehl-i örf” denilen taşradaki devlet görevlileri de zaman zaman eşkıyalığa teşebbüs ediyordu. Ehl-i örfün asıl görevi eşkıya ve haraminin hakkından gelmek olduğu halde bunların halkı ezdiğini gören gerçek eşkıya, zulmünü daha da artırıyordu. Ehl-i örf ile eşkıya arasında kalan köylü de daha tehlikeli olan eşkıyaya tarafına meyil ediyordu. Böylece pek çok eşkıya taşrada köy ağaları, şehirlerde zabıt ve idarecilerle işbirliği içine girerdi. Halk eşkıyaya para, yiyecek ve barınak vermek zorunda kalırdı. Bu durumda eşkıyaya yardım ve yataklık eden halk “nezir akçesi” denen toplu para cezasına bağlanırdı.²⁴³ Artan eşkıyalık faaliyetleri ve eşkıya nüfusu bölgenin asayışı için çeşitli görevlendirmeleri zorunlu kılmaktaydı. 1707 yılında Gönve ve Trabzon ile yakın bölgelerde cereyan eden şekavetlere son vermek için Canik Sancağında ocak tarafından eşkıyayı kontrol etmek için beşinci bölükten Ali Çavuş ve Trabzon beylerbeyisi olan Abdurrahman Bey zuema, tımar sahipleri ve yeniçeri serdari neferatıyla görevlendirilmiştir. Şakavetle bilinen eşkıyanın kendi bölgelerinde çıkardıkları huzursuzluklar ve kaza

---

²⁴¹ BOA. C. DH.4380.

²⁴² BOA. MŞH, ŞSC. d. 8563.86.

²⁴³ Toplu para cezası olan nezir akçesi yer ve zamana göre değişiklik gösterebilmektedir. Örneğin II. Mahmud zamanında Tosya'da çıkan ayaklanmada eşkıyaya yardımlarından dolayı Tosya müftüsü ile ulemadan Hafız Mustafa Efendi isimli şahıs sürgün cezasına çarptırılırken, köylere varıncaya kadar halktan mukataat hazinesi için toplam 500 kise nezir akçesi toplanmıştır. Bkz. Mücteba İlgürel, “Eşkıya”, **TDVİAM**, C:11, 1995, s.468.

ahalilerinin itaatsizlikleri durumunda bunların 88 kise akçe nezir toplanması emredilmiştir.²⁴⁴

Bölgede asayişî sağlamak ve eşkıyalık faaliyetlerini önlemek amacıyla Osmanlı Devletine tabi Gürcistan sahillerinde Karadeniz donanmasından bir filo her yaz denetimi sürdürmekteydi. Fakat alınan tedbirlere rağmen bu sahillerdeki eşkıyalık ve korsanlık faaliyetlerinin önüne tam olarak geçilememiştir. 1778 yılında gazi hasan paşa ile Canikli Ali Paşa'nın Soğucak'a vardıklarında saldırıya uğramış, Anapa ve Soğucak muhafızı olan Ferah Ali Paşa gaspçılara ediyeler ve tercümanlar göndererek meselenin çözülmesine çalışmıştır.²⁴⁵

1783-84 yıllarına gelindiğinde Batum, Acara-i Ulya, Acara-i Sufla, Ahışa, Ahılkelek, Macahel ve Faş civarındaki kalelerin eşkıyadan korunması için Batum'dan 400 nefer, ve Batum civarından 1100 nefer olmak üzere toplam 1500 nefer yamakan Faş ve çevresinin muhafazası için tayin edilmişti. Ahışa ve Ahılkelek civarındaki kalelerin tamiri için tahmini 75 kuruş meblağ belirlenmişti. Bunların hayata geçirilmesi iklim şartları vs. yüzünden gecikebiliyordu. Yani bölgede bir yerlere yardım götürülecekse veya mühimmat, top, bina, tabya ve kale tamirleri için kereste ve diğer malzemeler taşınacaksa mevsimsel olarak uygun koşullar bekleniyordu. Bu durum ise bölgenin asayişini geciktiriyordu.²⁴⁶

Batum sancağında asayişî sağlamada kimi zaman zafiyete düştüğü de görülmektedir. Bu yüzden burada eşkıyalığın daha ileri bir boyuta ulaştığını görmek mümkündür. Sancak beylerinin evine misafir olarak gelenler dahi şakilerin faaliyetlerine maruz kalabiliyordu. Faş muhafızı Vezir Halil Paşa'nın Trabzon valisi Hacı Ali Paşaya gönderdiği bir hükümde Batum Sancağı Beyi Mehmed'in hanesine misafir olacak bir ailenin Bacakoğlu Ali Paşa, oğlu ve 20 kadar adamı tarafından katl edilmiş ve para ile eşyalarına el konulduğu belirtilmiştir.²⁴⁷

Gürcü ve Abaza eşkıyasının bölge kalelerini muhasara edebilecek cesarete olmaları bunların oldukça nüfuzlu olduklarını göstermektedir. Bununla birlikte Anakara Batum ve Gönye'yi eşkıyalardan korumak amacıyla 1712'de tersane-i amireden ikişer

²⁴⁴ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8565.97. (1119)

²⁴⁵ Aydın, "Faş Kalesi", **Osmanlı Araştırmaları VI**, s.69.

²⁴⁶ BOA. HAT. 25. 1251. J. 1.

²⁴⁷ BOA. C. DH. 15701.

yük akçeden her sene 8 yük akçe saliyane ile dört kapudan tayin edilmiş olmasına rağmen bu görevler yerine getirilmemektedir. Bu yüzden tersane-i amire tarafından verilen işkampavyeler geri alınmıştır. Buna karşılık 1714 senesi saiyanesi için tekrar 8 yük akçe verilmiştir. Alınan önlemler her ne olursa olsun Abaza eşkıyasının Gönve ve Batum'a saldırıları ile Anakara kalesinin zaptları önlenememiştir. Abaza eşkıyasının Anakarayı muhasara etmesinden sonra kale içinde olanlar yiyeceksiz kalmıştır. Eşkıyanın saldırıları ve bu gibi faaliyetleri ise dönemin şartları göz önünde bulundurulursa ancak kale içinden kimselerin firar edip Trabzon'a haber vermesiyle öğrenilebiliyordu. Eşkıyanın bu faaliyetleri ve bu kıyıların korunması gerekliliği her defasında vurgulanıp dönemin Trabzon valisi vezir Abdullah Paşa'nın ilamıyla sahillerin güvenliği için işkampavyeye ve kapudan tayini ile tersaneden kalkan, mühimmat ve 800 akçe havalesi isteniyordu.²⁴⁸

Eşkıyalık sadece Batum ve civarında değil Batum'a bağlantısı olan Doğu Karadeniz sahili boyunca karşılaşılan önemli bir sorundu. Trabzon beylerbeyi, Rize kadısı ve Samsun Kalesi dizdarına gönderilen hükümlerden anlaşıldığı üzere Rize sakinlerinden Osman, Ahmet ve Abdürrahim adlı kimselerin etrafında 30-40 neferlik bir eşkıya grubu reayaya zorluk çıkarıyordu. Eşkıyanın bu denli rahat olması ve reayaya baskı uygulamasının sebeplerinden biri yine bölgede idari boşluk ve asayiş problemiydi. Kayıtlara göre Kars beylerbeyi Murtaza Paşa mutasarrıf olduğu Batum sancağının Trabzon'a dört konak mesafede olan Hemşin kazasındaki malikâne tahsili ile uğraşırken eşkıyanın yağmasına uğramıştır (1).²⁴⁹ 1761'de de Acara-i Sufla Sancağı'na musallat olan eşkıya üzerine kapu kethüdarları tayin edilmiş ancak eşkıya ve zorbalarla baş edilememiştir. Üstelik bu görevliler eşkıyanın zulmüne maruz kalmışlardı. Neticede eşkıyaya nizam verilse de bunların bazıları Acara'ı Sufla'dan Batum'a geçerek faaliyetlerine devam etmişlerdir.²⁵⁰

Gürcistan'da hanların ve otoritelerin değiştiği dönemlerde fırsattan istifade edilerek eşkıyalık daha da belirginleşiyordu. Özellikle Abaza ve Magrib kabilelerinin hanlığa

---

²⁴⁸ BOA. İE. BH.15.1364.1.

²⁴⁹ BOA. AE. III. Ahmed. 12668.

²⁵⁰ BOA. HAT. 7.226.1.

saldırıldığı ve reyanın mal ve erzakına el koyup çocuklarını esir almaya teşebbüs ettiği esnada Batum ve Gönnye sancakları idarecileri harekete geçiyordu.²⁵¹

XVIII. yüzyıl'da Batum, Tiflis ve Çıldır Eyaletleri için bölgede bir istihbarat merkezi niteliği taşımaktaydı. Ahıska'da birikmiş olan Lezgi taifesi 5.000 kadar bölge insanına zulm ve yağmadan sonra Tiflis'e doğru hareket etmiş ve bu taifeyi tahrik edip Tiflis tarafına musallat edenin Çıldır valisi olduğu görülmüştür. Lezgi taifesinden Tiflis hanı ile mücadelesinden ele geçirilip esir edilenler ise sadece 40-50 kişi kadardı.²⁵²

3.2.2.3. Abaza ve Çerkes Ümerası Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde köylü ya da elit denilebilecek kitlelerin çıkardığı herhangi bir büyük isyan ile karşılaşılmamıştır. Merkezi yönetimler kimi zaman devlete yönelik başlıca tehdit sayılan eşkıyaları dahi kendi güçlerini pekiştirmekte kullanabilmişlerdir. Bu bağlamda devlet, iç güçleri kendi lehine olacak şekilde yönlendirerek Batı Avrupa'da, sık sık görülen yıkıcı mücadelelerden kaçınmayı büyük ölçüde başarmıştır. Devlet, eşkıya ile pazarlık yapıp hem devletin konumu sağlamlaştırılmış hem de toplum üzerindeki hâkimiyetini sağlamıştır. Bu noktada eşkıya ile yapılan anlaşma ciddi bir zaafiyet olarak algılanmamalıdır. Osmanlı Devleti aynı anda hem iç hem de dış savaşlara maruz kalmak istememiştir. Fakat buna rağmen XVII. ve XVIII yüzyıllarda sosyal, siyasi ve ekonomik nedenlere bağlı olarak eşkıya ve eşkıya faaliyetleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Özellikle Safevilere karşı yürütülen pek çok Savaşta, Kafkaslardan Azerbaycan'a kadar uzanan bölge üzerine odaklanan devlet buradaki eşkıya kabileleriyle de karşı karşıya kalmıştır.²⁵³ Bu kabilelerden Abaza ve Çerkes kabileleri eşkıyaları bölgede Müslüman zahire kayıklarına saldırıp güvenliği büyük ölçüde tehdit etmekteydiler. Özellikle Trabzon ve civarındaki iskelelerden gelip giden zahire kayıklarını basıp yağmalamaktaydılar. Bunun için 1712'de Batum sancağındaki yeniçeri, kal'a kulu ve zabitlerinin mahzarları söz konusudur.²⁵⁴ Bununla beraber eşkıyalık hareketlerine

²⁵¹ BOA. HAT. 1427. 58434.1.14.

²⁵² Ahmed Vâsîf Efendi, **Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr (1752-1774)**, haz. Mücteba İlgürel, TTK, Ankara, 1994, s. 304-306.

²⁵³ Karen Barkey, **Eşkıyalar ve Devlet**, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 2-198-208.

²⁵⁴ BOA. AE. III. Ahmed. 2828.

katılmayan, devletin yanında taraf tutan, asker olan bölge nüfusunu oluşturan Gürcü, Lezgi ve Çerkes halkı gerek muharebelerde ve gerek esaret altında helak oluyordu. Mesela Tiflis hanı Solomon'un maiyetinde 300 kadar Lezgi ve Gürcü taifesi muharebe esnasında zarar görmüş,²⁵⁵ 1781 'de Abaza ve Çerkez muharebesi sonucunda da 110 nefer Çerkes katledilmişti.²⁵⁶

Yerel halktan sefer zamanlarında asker temin etme yoluna giden devlet, Batum'da ordu bünyesindeki asker azalınca ve ihtiyaç arttığında bir takım uygulamalara başvurmuştur. Lazistan sancağından 1000 ve Tunus'tan bir asker taburu temin edilmiş, düşmana karşı yeterli olmadığı anlaşılınca Abaza ve Çerkez ümerası ile görüşülüp Lazistan Sancağından Abaza ve Çerkes neferatının orduyu hümayuna dâhil olması istenmiştir. Buna karşılık Gürcüler buna kimi zaman iştirak etmiş kimi zaman çeşitli rütbe ve maaş karşılığında Rusya'nın yanında yer almışlardır. Gürcülerin Rusya'dan gördükleri itibara karşı Osmanlı Devleti de bir takım vaatlerde bulunmaktaydı. Örneğin 1853'te bölgede nüfuzlu olan Abaza ümerasından Moganka suhtesine mirimiranlık rütbesi ile 2.000 guruş maaş tahsis edileceği, gerektiğinde yararlı olan diğer Abaza ve Çerkes ümerasına aynı şekilde askeriyyeden rütbe ve maaş verileceğini vaat edilmişti. Ayrıca bu şartlara riayet edilip maaşsız çalışıp rütbe alıncaya kadar hizmet eden askerlere maaş tahsis edileceği ifade edilmişti.²⁵⁷

Osmanlı Devleti genellikle Batum'da eşkıyalık faaliyetlerini önlemek ve kargaşaya sebebiyet verecek olan nüfuzlu idarecileri durdurmak için tevcihatlarla bulunuyordu. Özellikle Batum Sancağını yurtluk ve ocaklık olarak tasarruf edenlere bazı şartlar koşuluyordu. Şartlar genellikle bölgenin eşkıya taifelerinden korunması, asayişin sağlanması ve devlete sadakat gibi hususlardı.²⁵⁸

Bölgede yaşayan kabilelerden Gürcü, Laz, Lezgi ve diğer kabilelerin husumetleri ile eşkıyalık faaliyetleri alışılâ gelen durumlardı. Fakat Karadeniz sahilinde ve Kafkasya'da oldukça nüfuzlu olan Çerkes ile Abazalar arasındaki mücadele daha farklı boyutta ve devletin üst kademelerindeki şahıslar arasındadır. Bunlardan Sohum beyi Keleş Ahmed Bey ve Abaza beylerinden Mürted Ali Bey arasında 1781'de vuku

---

²⁵⁵ BOA. HAT. 175. 7586. 1.

²⁵⁶ BOA. HAT. 28. 1336. B. 1.

²⁵⁷ BOA. A. AMD. 51. 81. 1.

²⁵⁸ İnbâşî "Trabzon/Batum Eyaleti Valileri (1755-1795)", s.176

bulan çekişme uzun süreli olup sonrasında da devam etmiştir. Mücadele Çerkes taifesinin altı kıta kayığa asker yükleyip Mürted Ali Bey üzerine saldırmaları ile başlamış, Abaza Beyi bunun üzerine kethüdası Canbolad ile haberleşip Çerkes taifesiyle mücadele ettikten sonra 110 Çerkes neferini öldürmüş, 62 neferini esir etmişti. Keleş Bey bu neferlerden 36'sını satın alıp firar eden 3 neferle birlikte kendi bölgelerine göndermişti. Çerkes beyleri Keleş Ahmed Bey ile istişare ederek asker tedarikine başlamıştır. Abaza Ali Bey de mücadele için asker toplamıştır. Daha önce beylerbeyliği ve Faş muhafızlığına tayin olunan Bicanoğlu Ali Paşa Batum tarafına gidip Batum mutasarrıfı Abaza Mehmed Paşa ve Laz taifesi ile birleşip müdafaa hareketinde bulunmuştur. Ali Paşa Batum etrafından asker tedarikine başlamıştır. Keleş Ahmed Bey'in Abaza ve Çerkes beyleri arasında nüfuz ve saygınlığından dolayı mücadelenin engellenmesi konusunda tedbir alınmış ve Faş muhafızı Abaza Mehmed paşanın bu mücadeleyi önleyeceği konusunda ise ihtimam göstermesi istenmiştir. Devlet, bu konuda herhangi bir taraf tutmamış ve husumetin önlenmesine gayret etmiştir.²⁵⁹

3.2.2.4.Yerel Güçler

XVIII. yüzyılda özellikle taşra idaresi ağırlıklı olarak mahalli unsurların eline geçmiştir. Vergi toplama, tarımsal üretimi devam ettirme ve güvenliği sağlama konusunda taşrada kamu hizmetlerini yürüten bir sistem olan tımar sisteminin XVI. yüzyıla doğru fonksiyonunu kaybetmesi ayan ve eşrafın devlet ile toplum arasında yer edinmesine yol açmıştır. 1683 Viyana bozgunu ve sonrasında yaşanan askeri başarısızlıklar siyasi ve toplumsal yapıyı zedelemiştir.²⁶⁰

Batum'da gerek önemli vazifedeki idareciler gerekse teba ile yakın olan memurlar tarafından vazifeyi yerine getirilmiyor ve verilen görev istismar ediliyordu. Görevi kötüye kullanma karşılaşılan önemli meselelerdendir. Devlet bunun önlemini genellikle yeni tayin ve azillerle alıyordu. Batum Gönnye ve Trabzon olmak üzere Karadeniz ve Kafkasya'nın büyük bölümünde şekavet sorunu vardır. Eşkiyayı teftiş etmek ve şekaveti önlemek için devlet tarafından gönderilen yeniçeri, zuama ve tımar sahipleri sükûneti sağlamakta zorlanıyor ve verilen emirleri yerine

²⁵⁹ BOA. HAT. 28. 1336. B.1.

²⁶⁰ Bkz. Necmettin Aygün, "XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefatı", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı:7, Trabzon, 2009, s.40.

getiremiyorlardı. Sicil kayıtlarında eşkıyaların cezalandırılması hususunda hükümler mevcuttur.²⁶¹

Ankarya (Anakara) ve Batum muhafazalarında kaptanların başıbozuk hareketleri Batum ve Batum köylerine zarar vermektedir. Ankarya ve Batum muhafazasına tayin olan Çalık Ahmed, Veysi, Seyid, Mustafa ve Veysi isimli İşkampavye kaptanları Gönye mutasarrıfı ile birleşip görevlerini yerine getirmemekte Çako ve Çakosta köylerini basıp erzaklarını yağmalamaktaydı. Bu yağma ve birleşmenin sebebi yeniçerilik ve devletin başka görevlerinde yer alma emeliydi.²⁶² 1712'de Anakara ve çevresinin muhafazası için 2'şer yük akçe saliyane ile 4 parça işkampoyeye tayin olunan Seyid Mustafa ve Çalık Ahmed adındaki kapudanlar azledilerek yerlerine 1714'te bir emirle Mehmed, Ahmed ve Hasan adındaki kapudanlar getirilmiştir.²⁶³

Bir şehir için stratejik önem taşıyan kale görevlileri için de durum farklı değildi. Batum kalesi topçubaşısı Ahmed'in 1716'daki arzına göre Gürcistan sınırında Batum kalesinde topçu ocağı kethüdası olan Ömer de görevini yürütecek olgunlukta değildi.²⁶⁴ Aynı şekilde 1718'de Batum sancağındaki kale muhafızları da görevlerini yerine getirmiyor ve devlete yeterince hizmet etmiyordu. Batum Sancağında yer alan Anakara kalesinde 40 akçe ulufeli kale muhafızı Mehmed bunlardan sadece biridir.²⁶⁵ 1730 senesinde 12 akçe ulufe ile Batum kalesi cemaati alemdarı olan Mehmed adındaki şahısın yine görevini yerine getirmeyip kaleyi terk ettiği bilinmektedir. Mehmed'in vazifesi boş kalınca yeri Mehmed halife adındaki şahsa tevcih edilmiştir.²⁶⁶

Şahsi, siyasi, askeri ya da farklı sebeplerden kaynaklı görev ihlalleri ve görevi kötüye kullanma Batum'da ticari alanda da kendini göstermekteydi. Buna Batum'da Dellalbaşı olan Alemdar Ali'nin görevini yerine getirmeyip beraberindekileri kullanarak alışverişe hile karıştırması iyi bir örnektir. 1757 yılının Ekim sonlarında Batum ileri gelenleri ile tüccar ve esnafı, kadı meclisine gelip Dellalbaşı Ali'nin

---

²⁶¹ BOA. ŞSC. d.8565.97.

²⁶² BOA. AE. SAMD. III.30. 2828. 1.

²⁶³ BOA. AE. III. Ahmed. 2828.

²⁶⁴ BOA. C.AS.6888.

²⁶⁵ BOA. C. AS. 6127.

²⁶⁶ BOA. İE. TCT.1911.

ticaretteki hilekârlığını ve güvensizliğini belirterek tüccar ve esnaf Dellalbaşı Ali yerine itibar ettikleri Mehmed'in tayin edilmesini istemişlerdir.²⁶⁷

Gürcistan sınırını teşkil eden Ahışa, Kutaisi, Gönnye, Bağdatçık Ruh, Anakara ve Batum kaleleri muhafazasında sınıra memur olanlar görevlerini yerine getirmeyip her biri ticaret ve benzeri bahanelerle toplu bir şekilde Trabzon ve civarında bulunuyorlardı. Memur oldukları ve kalmaları gereken kale sınırlarında ise tek bir ferd görevini yerine getirmemekteydi. Ticaret bahanesiyle Trabzon ve civarında bulunan yeniçeri taifesi bir hükümle tekrar görev yerlerine çağırılıyordu.²⁶⁸

3.2.2.5.Hudut Meseleleri

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın başından itibaren Avusturya ve Rusya ile neredeyse kesintisiz bir şekilde savaşmıştır. Bu savaşlar bir taraftan imparatorluğun coğrafyasını tahrip ederken diğer taraftan giderek artan askeri harcamaların maliyeti, orduya gereken insan gücü ve malzeme takviyesi gibi problemleri de ortaya çıkarmıştır. Askeri yenilgilerle birlikte toprak kaybı sınırlarda bir takım değişikliklere de neden olmuştur. Özellikle sınır bölgelerinde yaşayan ahali açısından günlük yaşamın akışını, geçim sağlama yollarını güvenliği ve neticede ne şekilde hayatta kalınacağını belirleyen bir takım zorluklarla karşılaşmıştır. Bununla birlikte taşra idarecileri de Osmanlı diplomatik ilişkilerinde bir şekilde etkin rol almışlardır. Devlet düzeninin taşrada uygulayıcısı durumunda olmaları, uluslararası anlaşma koşullarının da uygulayıcılığını içermekteydi.²⁶⁹ XIX yüzyılın ortalarına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi, Rusya ve Gürcistan sınırlarında da benzer durumlar yaşanmakta ve askeri meselelerle birlikte bazı sosyal meseleler de cereyan etmekteydi. Batum'a tabi Çürüksu'nun Gürcistan ve Rusya sınırına yakın olması ve buralarda akraba ilişkilerinin olması bazı sorunları beraberinde getirebiliyordu. Bölgede akrabalık ilişkileri fırsat bilinerek sınır boyları çeşitli şekillerde ihlal ediliyordu. Osmanlı Devleti'nin sınırdaki Gürcistan tebaasından vergi ve asker talep olunmayıp karşılığında çocukları mektebe alınarak fünun-ı harbiyeye verildikten sonra askerlik hizmetine alınması isteniyordu. Ancak sınırdaki ahali bunu

²⁶⁷ BOA. C. Belediye. 5349.

²⁶⁸ BOA. MŞH. ŞSC. d. 8565. 101.

²⁶⁹ Nagehan Üstündağ Özdemir, "Vidin Sicillerine Göre Zıştovi ve Yaş Antlaşmalarının Osmanlı Taşrasında Uygulanışı", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c:32, Sayı:1, 2015, s. 261.

çoğu kez ihlal ediyordu. Bu ihlal Rusların sınıra yakın Şoketil Boğazı denilen yanardağa yakın olması bahanesiyle her tarafta karakol bulundurmaları sebebiyle sadece Osmanlı aleyhine bir ihlaldı. Gürcü ahali aleyhte Rus tarafında değil, Osmanlı tarafında daha aktif durumdaydı. Osmanlı tarafından Rus tarafına geçen ahalinin hayvanları kolayca gasp edilebiliyordu. Sınırdaki tebaanın ihlallerine ve görevden kaçmalarına mukabil diğer taraftan Osmanlı Devleti hudutta şehit olanların ailelerine Batum sancağından maddi destek sağlamaktaydı.²⁷⁰

Karadeniz'e kıyısı olan Rusya ve Osmanlı Devleti zaman zaman bölgelerindeki teba ile ilgili de problem yaşamaktaydı. Özellikle Karadeniz'in Anadolu sahillerindeki Sohum, Batum, Faş ve Kubanda yakalanan Rus esirleri taraflar arasında sürtüşmeye sebep olmaktaydı. Rus maslahatgüzarlığına ve Devlet-i âliyye karşılıklı yazılardan Gürcistan ve çevresinde olan bu esirlerin iki devletin de arazilerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunların kimisi devlet-i Aliye tebaası olup Hıristiyanlığa geçenler; kimisi de Rus tebaası olup Müslümanlığı benimseyenlerdi. Hıristiyanlar arasında Eflak, Mora, Hersek, Cezayir ve Gürcü asıllılar bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti Yaş antlaşması gereğince bunların teslim edilmelerini istemiştir.²⁷¹ Yaş Antlaşması'ndaki on üç madde içerisinde Dinyester (Turla) Nehri'nin sınır kabul edilmesinin dışında her iki devletin ellerindeki esirleri serbest bırakması, toprağına geri dönmek isteyenlere izin verilmesi de yer almaktaydı.²⁷²

1770'in başlangıcında bir kısım Gürcü taifesi Rus taifesiyle birlikte Faş ve Batum tarafına saldırmış, devlet önlem olarak Sinop tarafından asker ve harp mühimmatının tertip edilmesini bildirmişti.²⁷³ Rusya ve Osmanlı sınırlarını teşkil eden bölgede Rusya tarafından gönderilen askerlerle ilgili bilgi edinmek ve Müslümanların olduğu sınırda asayiş sağlamaya amacıyla Sohum, Batum, Acara, Faş, Gürcistan, Çerkes ve Abaza taraflarında cucus gönderilerek bölgedeki havadisler alınıyordu. Bu havadisler kimi zaman köklerini Acara bölgesine dayandırıp kendisini asıl Acaralı olarak

²⁷⁰ BOA. A. AMD. 83.48.1.

²⁷¹ "...Rusya vesair üserasını Yaş kasabasında münakid olan bir kıt'a musalaha-i müebbedenin sekizinci maddesi mantukunca tahlisi babında şurut-ı ahidname-i hümayunun derciyle ekiden(sağlam,kesin) bir kıta ferman-ı alışan ısrar ve rui deryada seyri sefainin mevsimi takribiyle ....olan mübaşirlerinden birisini tayin buyurması ve bu daileri tarafından Türki lisani bilur maan bir nefer Rusyalı ile havale-i mezkurede beher irsal olunması hususu iş bu takriri daiyanemizle iltimas olunur..." ; BOA. İE. HR. 1854.1.

²⁷² Nagehan Üstündağ Özdemir, "Vidin Sicillerine Göre Zıştovi ve Yaş Antlaşmalarının Osmanlı Taşrasında Uygulanışı", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C:32, Sayı:1, 2015, s. 264.

²⁷³ BOA. C. AS. 953. 41388.1.2.

tanımlayan ve Livane Sancağını tasarruf edip İslamiyeti kabul eden sadık kimselerin aracılığıyla sağlanıyordu (1782).²⁷⁴ Diğer taraftan Acaralılar ile Gürcü taifesinin farklı boyutlara taşınan husumetleriyle de karşılaşmak mümkündür. Gürcüler üzerine özellikle Çıldır Eyaletinde bulunan Acaralıların saldırı ve yağma girişimleri dikkat çekicidir. Bu durum çoğu kez Acaralıların yaptıklarına karşılık Gürcülerin Müslüman ahaliden intikam almasına sebep olmaktadır. Herhangi büyük bir muharebe vuku bulmamasına rağmen durumdan haberdar olan Gürcüler Çako kasabasına kadar ilerlemişlerdir.²⁷⁵ Bölgede bu vakaların yanı sıra her geçen gün artan Acaralı ve Batum çekişmesi de göze çarpmaktadır.²⁷⁶

---

²⁷⁴ BOA. 28. 1336. 1.

²⁷⁵ Aydın, "Faş Kalesi", s.110.

²⁷⁶ BOA. HAT. 28. 1336. A. 1.

SONUÇ

1479'da ele geçirilen, vergi ödenmemesi ve itaatsizlik gibi nedenlerden dolayı seferler düzenlenen Batum ve çevresine Osmanlı Devleti tam olarak 1461'de hâkim olmuştur. Batum, 1545'te tekrar fethedilmiş ve kısa süren bir hâkimiyetin ardından, ara seferlerle ve ancak 1564'teki bir harekâttan sonra etki altına alınmıştır.

XVI. yüzyılda Osmanlı-Safevi savaşları ile birlikte devletlerarasındaki siyasi mücadeleler, Gürcistan dolayısıyla da Batum'da net bir idari taksimatı mümkün kılmamıştır. İlk fethedildiği tarihlerde hakimiyetin tam olarak sağlanamayışı, söz konusu tarihlerde idari yapıdaki belirsizliğe neden olmuş, bu durum ilk dönem çalışmalarında boşluk oluşturmuştur. Gerek idarî gerek askerî ve gerek sosyal açıdan Batum ile ilgili teferruatlı bir çalışmanın olmayışı, XVIII. yüzyıl temel alınarak Osmanlı Yönetiminde Batum Sancağı çalışılmasını gerekli kılmıştır. Bu anlamda arşiv kaynakları ışığında ortaya çıkan en önemli veri XVII. ve XVIII. yüzyıl boyunca Batum'un inşası ve yönetimindeki karışıklık olmuştur. Bu karışıklık ve belirsizliğin sebebi coğrafi konumu, nüfuz yapısı ve bağlı olduğu vilayetlerin uzaklığıdır. XVIII. yüzyılda ihtiyaca bağlı olarak idarî statüsü sürekli değişen Batum'da başta devlet görevlilerin itaatsizlikleri, tayin ve azilleri dikkat çekicidir.

Bölgesel konumu, limanı, korunaklılığı ve hinterlandı, yüzyıllarca Osmanlı devleti için Batum'un bir savunma hattı, askerî tahkimat ve istihkâm bölgesi olmasında önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte merkeze uzaklığı, geçiş noktası olması ve çevresindeki çeşitli unsurların ve bölgedeki yerel güçlerin varlığı, Batum güzergâhında Osmanlı Devleti için farklı bir uğraş olmuştur. Askerî ve ticarî zahirenin taşındığı Batum güzergâhına yerel güçlerin ve bölgedeki çeşitli kabilelerin darbe vurması Osmanlı Devleti'nin bölgedeki problemlere pratik çözümler bulmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti öncelikle Batum limanı ve gerisindeki karayollarını korumak amaçlı imar faaliyetlerinde bulunmuş ve bölgede askerî birlikler bulundurmıştır. Ayrıca otoriteyi sağlamak amacıyla Batum'un idaresini bölgedeki nüfuzlu yerel beylere itaat ve hizmetleri karşılığında bırakmıştır. Buna bağlı olarak kimi zaman klasik sancak, kimi zaman yurtluk-ocaklık ve malikâne olarak Batum'un tasarruf şekli de değişmiştir. Böylece devletlerarası siyasi mücadeleler ve bölgenin merkeze uzaklığı nedeniyle Batum'un ilk dönem idari

taksimatındaki belirsizlik de XVIII. yüzyılda giderilmiş, Batum sancak olarak daha işlevsel hale getirilmiştir.

XVII ve XVIII. yüzyıllardaki siyasi ortamdan dolayı Batum, Osmanlı devleti için ön plana çıkmış ve bölgede askeri tahkimat ile nüfuz yoğunluğu belirginleşmiştir. Bu dönemde Batum, askeri zahire ve mühimmat ikmalinin önemli bir güzergâhı haline gelmiş ve ticari döngünün sürdürüldüğü bir yer olma özelliğini korumuştur. Batum, özellikle Rus tehdidine karşı yapılan tahkimatta, Erzurum ve Kars civarına İstanbul, Samsun, Varna ve yakın iskelelerden gönderilen zahire ve cephane naklinde önemli bir rol üstlenmiştir. Karadeniz limanlarından Batum limanına gönderilen zahire ve cephane gerekli yerlere özellikle Çıldır ve Ahıska'dan temin edilen yük hayvanları ile nakledilmiştir. XVIII. yüzyılda Rusların güneye ilerleyişinde Osmanlı Devleti için bir savunma hattı olan Batum, Kafkasya hareketleri için önemli bir iâşe merkezi olmuştur. 1699 Gürcü ve Abaza bölgelerinin korunması, 1702-1704 Gürcistan seferleri, 1721 Kars Kalesi muhafazası, 1744 Kars Kuşatması, 1747 Kars-Erzurum-Çıldır muhafazaları için gerekli her türlü askeri zahire ve mühimmatın taşınmasında Batum limanı ve Batum'un Doğu Anadolu bölgesine uzanan karayolları açısından yararlanılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Karadeniz ve Kafkaslardaki önemli bir anahtarı konumunda olan Batum, XVIII. yüzyılın başlarında Batı Gürcistan ve civarına yapılan seferlerde ordunun konuşlandığı bir yerdi. Güney Kafkasya'daki Osmanlı ordusunun ve kalelerin ihtiyaç duyduğu zahire de Batum üzerinden taşınmaktaydı. XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Rusya ve İran ile uzun yıllar sürdürdüğü savaşlar asker, askeri mühimmat ve zahire ihtiyacı doğurduğundan Batum iskelesi de işlevsel hale geldi. Kafkasya ile karadan geniş bir ağı bulunan iskele büyük gemilerin yanaşmasına müsait olduğu için devlet bu yüzyılda ordunun iâşesinde Batum iskelesinden büyük ölçüde istifade etti. Gürcistan'ın Ruslar tarafından tehdit ve himaye edilmesinden sonra Osmanlı Devleti, muhafaza anlamında Kafkasya'daki sınırları ile birlikte Batum'a daha çok ağırlık verdi ve bu sayede Batum uzunca bir süre askeri tahkimatlarla korunaklı hale getirildi.

Batum, Rusya için Kafkasya'ya nüfuz etmenin anahtarıydı. Batum elde edilmedikçe Kafkasya ve Acara bölgesine de hâkim olunamazdı. Bu yüzden Osmanlı Devleti,

özellikle XVIII. yüzyılda Batum ve çevresi muhafazasına, Batum Kalesi tamiratına, tabya inşalarına ve askeri kuvvetlendirmeye önem verdi. Çünkü konumu gereği Batum, Doğu Anadolu ve çevresi tahkimatı ve askeri iaşesi için de İstanbul'dan taşınan malzeme açısından önemli bir vasıtaydı. Batum, XIX. yüzyılın başında ise özellikle Rusya için müdafaa hattı teşkil eden Anakara, Kemhal, Anapa ve Faş gibi önemli kalelerin kaybedilmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin daha fazla muhafaza ihtiyacı hissettiği yerlerden biri olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde dahi Ruslara karşı Kafkasların savunmasında Batum stratejik önemini korumuş ve zahire ile askeri donanım için hayati önem taşımıştır. Askerî ve siyasî vasıta olmasının dışında gerek seyahat gerek ticarî amaçla Trabzon ve çevresine gidecek olan Fransız ve Almanlar için de Batum geçiş noktası olma özelliğini sürdürmüştür.

XVIII. yüzyılın başında Batum'un imarına özellikle önem verilmiş ve şehir cami ile çarşı etrafında şekillenmiştir. Batum şehri, limana yakın konumda olan kaleler zinciri, ambar ve tüccar hanı ile birlikte iktisadî açıdan Osmanlı Devleti'nin önemli bir sancağı haline gelmiştir. Kara ve deniz yoluyla Gürcistan'ın Anadolu'ya açılan kilidi ve Karadeniz ile Kafkasların bağlantı noktası olan Batum'da limanla birlikte diğer yapılarburanın Osmanlı Devleti'ne hizmetin önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Bahar ve yaz aylarında ticarî ve askerî amaçlı gönderilen buğdayların öğütülmesi için Batum'da değirmenlerin yer alması ve Batum dışında başka yakın bir yerde değirmenin olmaması da Batum'a ayrıca bir değer kazandırmıştır.

Batum Osmanlı Devleti için siyasi askerî bir vasıta olmanın dışında önemli bir ticaret merkezidir. Tulumlar içinde yağlar, keten, kömür, kurutulmuş balık, tuz, kereste ve pek çok ticarî ürün bir tüccar hanının yer aldığı ve büyük gemilerin rahatça yanaşabildiği Batum limanı üzerinden kayıklarla başka iskelelere nakledilmekteydi. Ticari ürünler arasında özellikle kereste, bölge halkı için oldukça önemli bir yer tutar. Çünkü kereste'nin toplanması, işlenmesi ve taşınması ayrıca istihdam kaynağıydı. Kerestenin iklim şartları gereği bolluğu bölge ticareti için en önemli avantajlardan biriydi. XVIII. yüzyıl sonrasında Batum limanı Tersane-i Amireye ve Sûfûn-ı Hümâyûna da kereste temin etmekte ve temin edilen kerestenin nakliyatını sağlamaktaydı. Batum'dan temin edilen ve Batum'dan dışarıya satılan malzemeler arasında kereste ile birlikte yapağı ve kıl önemli bir yer tutmaktadır. Bitki örtüsünün

zenginliği ve yerşekillerinin dağlık olması sebebiyle kuzu, keçi ve oğlak yetiştiriciliğinin yapıldığı bölgede Batum, Arhavi ve çevresinden temin edilen malzemeler Anadolu ve Rumeli olmak üzere Halep ve şam iskelelerinde, İzmir, Selanik ve Bosna taraflarına satılmaktaydı. Çoban ve mandıracıların ellerinde olan yaylak ve kışlaklarında mevcut olan küçükbaş hayvanlardan elde edilen yapağı ve kıl üretimi de hem bölge halkına hem de sağladığı vergilerle devlete büyük bir katkı sağlamaktaydı.

XVIII. yüzyılda Batum Limanı esir ticaretinde de etkin bir konuma sahipti. Çünkü XVIII. yüzyılın sonlarında Kafkasya'dan her yıl Gürcü, Çerkes ve Abaza asıllı yüzlerce köle Batum limanı üzerinden İstanbul esir pazarlarına taşınmaktaydı. Batum'un bu özelliği ona XVIII. yüzyıl esir ticaretinde önemli bir liman olma hüvviyetini kazandırmıştır.

Batum, üretimin sürekliliğini sağlayan ve civar bölgelerin iş gücü kaynağını oluşturan nüfus yapısıyla da XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin önemli sancaklardan birini teşkil etmekteydi. Batum, nahiye ve köylerindeki üretimiyle ekonomik açıdan kendi kendine yetebilen bir sancaktı. Tarihi süreç içerisinde sahip olduğu çeşitli etnik unsurlar ise bölgeye kültürel zenginlik katmış ve bu zenginlik günümüze kadar taşınmıştır. Batum'daki iklim, bitki örtüsü ve coğrafî konumun sağladığı mesleki çeşitlilik de sosyal ve iktisadi anlamda büyük bir katkı sunmaktadır. Karadeniz iskelelerinden Batum'a geçen tüccar gemileri ve sandallardan alınan vergiler, gümrük idaresi, buradaki devlet görevlilerinin mevcudiyeti Batum'un Osmanlı Devleti idarî ve malî sistemi içerisindeki yerini ve önemini belirlemiştir.

KAYNAKÇA

1.Başbakanlık Osmanlı Arşiv Kaynakları

Âmedî Kalemî Defterleri (A. AMD. D.)

- A. AMD. 51. 81. 1.
- A. AMD. 83.48.

Ali Emiri Tasnifi Belgeleri (AE)

- AE. III. Ahmed. 2337.
- AE.III.Ahmed.2828.
- AE. III. Ahmed.6939. 1/2.
- AE.III.Ahmed.12668.
- AE. SAMD. III.25.2337.1.
- AE. SAMD. III. 69. 6939.1.
- AE. SMHD I. 105. 7456.1.
- AE. SAMD. III. 133. 13038. 1.
- AE. SMHD.I.130.9558.2.
- AE. SABH. I. 362. 25252. 1. 1.
- AE.SMHD.I.262.21265.2.
- AE. SAMD. III. 171.16678.1.
- AE. III. AHMED. 4241.
- AE. III. Ahmed. 17344.
- AE. TCT. 1409.
- AE. SMHD I. 17. 999. 1.
- AE. SMHD. I. 233. 18740. 1.
- AE. SMHD. I. 17. 999. 1.
- AE. SAMD. III. 18. 1706. 1.
- AE. SMST III. 232.18332.1.1
- AE. SMST III. 300. 23964.3.
- AE. SAMD. III. 199. 19241. 1.
- AE. SMHD I- 188-14594-1
- AE. SOSM. III. 91. 7024. 2.
- AE. SOSM. III. 91. 7024. 3.
- AE. SMST. III. 3222. 04.1.2.
- AE. SMST II. 2.200.1.1.
- AE. III. Ahmed. 11502.
- AE. SMHD I. 105. 7456.1.
- AE. SMST III, 32.2204.1.2
- AE. SMST III. 32. 2204. 1.1
- AE. SMST III. 33.2241. 1.2.
- AE. SABH.I. 69.4767.1.1.
- AE. SABH. I. 4.377.1.1.
- AE. SABH. I. 325.22176.1.1.
- AE. SMST. II. 46. 4588. 1.
- AE. SMHD I.187.14539.1.
- AE. SMHD. I. 07. 441. 1.
- AE. SAMD. III. 30. 2828. 1.
- AE. SMHD I. 128-9353. 1
- AE. SMST III. 300. 23964.2.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemî (BOA. BŞM. d.)

- D.BŞM.BNE.d. 6229.
- D. BŞM. BNE. d. 16229.
- D.BŞM. BNE. d. 16229. 1.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi Belgeleri (HAT)

- HAT. 7.226.1.
- HAT. 10. 342. C.1.
- HAT. 25.1251.J.1.
- HAT. 27. 1299. 1.
- HAT. 175. 7587.1.
- HAT. 175. 7586. 1.
- HAT. 10.342. A. 1.
- HAT. 28. 1336. B.1.
- HAT. 1427. 58434.1.14.
- HAT. 1677. 6978. 1.
- HAT. 28. 1336. A. 1.
- HAT. 28. 1336. B. 1

Muallim Cevdet Tasnifi (C.)

BOA. Cevdet Dâhiliye

- C.DH. 16954.
- C. DH. 4380.
- C. DH. 88. 4380. 1.
- C. DH. 315. 15701. 1. 1.
- C. DH. 340. 16954. 1. 1.
- C. DH. 239.11935.14.
- C. DH. 11935.
- C. DH. 115.5719.

BOA. Cevdet Hariciye.

- C.HR.17.834. /7/15/17/19/21
- C. HR. 17. 834. 11.2.
- C. HR. 17.834. 1.1;
- C. HR. 17. 834.4.1.
- C.HR.17.834.22.
- C.HR.37.1847.1.

BOA. Cevdet Askeriye.

- C. AS. 198. 8503. 7.
- C. AS. 851. 36384. 1. 1
- C. AS. 878. 37712. 1. 1.
- C. AS. 1022. 44818. 1.1
- C.AS.1172.52216.1.1.
- C. AS. 751. 31634. 5. 1.
- C. AS. 751. 31634. 6. 1.
- C. AS. 942. 40891. 1.1.
- C.AS. 2. 60. 1.1.
- C.AS. 2. 60. 1.2.
- C.AS.2.60.3.
- C.AS.1178.52513.13.
- C. AS.1178.52513.11.
- C. AS. 869. 37267. 1.1.
- C.AS. 646. 27184. 1. 1.
- C. AS. 6127.
- C. AS. 676. 28374.1.1
- C.AS. 676. 28374. 2. 1.
- C.AS. 898.38669.1.1.
- C. AS. 1178.52513.4.1.
- C. AS. 1178. 52513.6.1.
- C. AS. 1178. 52513. 7.
- C. AS. 942.40895. 1. 1.
- C. AS. 973
- C. AS. 2465.
- C. AS. 53. 2465. 1.
- C. AS. 1155. 51388.1.
- C. As. 24.65.
- C. AS. 388. 6028. 1.1.
- C. AS. 1058. 46520. 1/2.
- C. AS. 953. 41388.1.2.
- C. AS. 6888.

BOA. Cevdet Adliye.

- C.ADL.649.(1208)

BOA. Cevdet Belediye.

- C.BLD. 5349.
- C. BLD. 61. 3002.1.1.
- C. BLD. 61.3 002. 1.

BOA. Cevdet Bahriye

- C.BH.237.11014.1.

BOA. Cevdet Nafia.

- C.NF.7.318.1
- C. NF. 7. 318. 1/2. (1196)
- C. NF. 329. 3.

BOA. Cevdet Maliye.

- C. ML. 674.27635.2.
- C. ML. 674.27635.2.
- C. ML. 674. 27635.1.
- C. ML. 674. 27635. 1.
- C. ML. 514. 20963. 1. 1.
- C. ML. 552. 22743. 1/2.
- C. ML. 552. 22743. 1.1.
- C. ML. 674.27635.2.
- C. ML. 674. 27635. 1. 1.
- C. ML. 674. 27635. 1/2.
- C. ML. 544. 22342. 5.
- C. ML. 232. 9726.1.1.
- C. ML. 544. 22342. 1.
- C. ML. 544. 22342. 4/5/7/9;
- C. ML. 227. 9498. 1. 1.
- C. ML. 654. 26783. 1. 1.
- C. ML. 654. 26783. 1. 2.
- C. ML.1677.
- C. ML. 544. 22342. 1.1.
- C. ML. 552. 22743. 1. 1.

BOA. Cevdet Evkaf

- C. EV. 155.7732.1.
- C. EV. 644. 32469. 1. 1.
- C. EV. 644.32469.1.2.
- C. EV. 6724.

BOA. Cevdet Tımar ve Zeamet

- C. TZ. 161. 8035. 1.
- C. TZ.162.8075.1.
- C. TZ.162.8075.1.2.

BOA. Cevdet Maarif

- C. MF.74.3653.1
- C. MF. 74. 1192. 3.
- C. MF. 1172

- C. SM. 160. 8035.5.
- C. SM. 160. 8035.3.
- C. SM. 160. 8035. 4.
- C. SM. 160. 8035. 1/2.

İbnü'l-Emin Tasnifi:

- E.AS.6888. (Askeriye)
- İE.AS.5559.
- İE. AS. 6127.
- İE. AS. 6003.
- İE.EV. 6724. (Evkaf)
- İE. BH. 1364; İE. BH.15.1364.1. (Bahriye)
- İE. HAT. 2.164.1. (Hattı Hümayun)
- İE.HR.1347. (Hariciye)
- İE. HR. 20. 1854. 1.
- İE. HR.1347.
- İE. DH. 34.2984.1. (Dâhiliye)
- İE. DH. 20.1894.1.
- İE. TCT. 867. 1. (Tevcihat)
- İE. TCT. 7. 867.1.
- İE. TCT. 1911.

- İE. TZ. 2. 131. 1. (Timar ve zeamet)

Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun sicilleri

Şer'iyye Sicilleri (MŞH. ŞSC. d.)

BOA. MŞH. ŞSC. d. TŞS.(Trabzon Şer'iyeye Sicili),

-MŞH.ŞSD. TZ. N0:1868/54.

-MŞH.ŞSD. TZ. N0:1867/53-121.

-MŞH.ŞSD. TZ. N0:1869/55.

-MŞH.ŞSD. TZ. N0:1870/56.

-MŞH.ŞSD. TZ. N0:1871/57.

-MŞH.ŞSD. TZ. N0:1873/59-108.

-MŞH.ŞSD. TZ. N0: 1874/60.

-MŞH.ŞSD. TZ. N0:1882/68.

-MŞH.ŞSD. TZ. N0:1883/69.

-MŞH.ŞSD. TZ. N0:1889/75.

--MŞH.ŞSD. TZ. N0:1915/101.

-MŞH.ŞSD. TZ. N0:1944/130.

-MŞH.ŞSD. TZ. N0: 1945/131.

-MŞH.ŞSD. TZ. N0:1945/131-53.

-MŞH.ŞSD.TZ. NO: 1946/132.

-MŞH. ŞSD. TZ. NO:1883/69.

- MŞH. ŞSC. d. 8578. 76.

-MŞH. ŞSC. d.8610.18.

- MŞH. ŞSC. d. 8640.36

- MŞH. ŞSC. d. 8564. 42.

- MŞH. ŞSC. d.8565.97.

- MŞH. ŞSC. d. 8565. 98.

- MŞH. ŞSC. d. 8565. 101.

-MŞH.ŞSC. d. 8565.102.

-MŞH. ŞSC. d. 8565. 107.

- MŞH. ŞSC. d. 8568.4.

- MŞH. ŞSC d. 8569.64.

- MŞH. ŞSC. d. 8569. 70.

-MŞH. ŞSC. d. 8569. 71.

-MŞH. ŞSC. d..8569. 157.

-MŞH. ŞSC. d. 8569. 158.

-MŞH. ŞSC. d. 102/103.

-MŞH. ŞSC. d. 8584.65.

- MŞH. ŞSC. d. 8640.41.
- MŞH. ŞSC. d. 8584. 157.
- MŞH. ŞSC. d. 8577.94/95/97.
- MŞH. ŞSC.d.8569.157.
- MŞH. ŞSC. d.8569.183.
- MŞH. ŞSC. d. 8580. 117.
- MŞH. ŞSC. d. 8580. 121.
- MŞH. ŞSC. d. 8589. 37.
- MŞH. ŞSC. d. 8589. 38.
- MŞH. ŞSC. d. 8590. 6.
- MŞH. ŞSC. d. 8590. 49.
- MŞH. ŞSC. d. 8591. 69.
- MŞH. ŞSC. d. 8610. 8.
- MŞH. ŞSC. d. 8610. 15
- MŞH. ŞSC. d. 8610. 16.
- MŞH. ŞSC. d. 8610. 18.
- MŞH.ŞSC.d.8577.94.
- MŞH. ŞSC. d. 8577.95.

Mühimme DefterleriA.(DVNSMHHM.d.)

- A.(DVNSMHHM.d.12.55.
- A.(DVNSMHHM. 12. 166.
- A.DVNSMHHM.d.48-78.
- A)MKT-MHHM.d. 37-2-1.
- A. DVNS. MHHM. d. 73. 88.
- A.DVNSMHHM. d. 60. 138.
- A.(DVNSMHHM. d. 60. 112.

Ahkâm DefterleriA.(DVNSAHHK.)

-Tz. Ahkâm defteri-1. A.(DVNSAHHK. TZ. d.); Tz. Ahkâm defteri-2. A.(DVNSAHHK. TZ. d.)

- A(DVNSAHHK.TZ.d.1-70.
- A.DVNSAHHK. TZ. d. 1.76.
- A.DVNSAHHK.TZ.d.1.36.
- A.DVNSAHHK.TZ.d.1.40.
- A.(DVNSAHHK.TZ.d.2.50.
- A.(DVNSAHHK.TZ.d.1-55/70/101.
- A.(DVNSAHHK.TZ.d.1-57.
- A.(DVNSAHHK.TZ.d.1.83.
- A.(DVNSAHHK.TZ.d.1.85.
- A. DVNSAHHK. TZ. d. 1. 86.
- A.(DVNSAHHK.TZ.d.1.87.
- A.(DVNSAHHK.TZ.d.1.101.
- A.(DVNSAHHK. TZ. d. 1-57.
- A. DVNSAHHK. TZ. d. 2. 26.
- A. DVNSAHHK. TZ. d. 2. 38.
- A.(DVNSAHHK.TZ.d.2.93.

- A.(DVNSAHK.TZ.d.2.95.
- A.(DVNSAHK.TZ.d.2.103.
- A.(DVNSAHK. TZ. d. 2. 126.
- A.(DVNSAHK.TZ.d.2.148.
- A.(DVNSAHK.TZ.d.2.34.
- A.(DVNSAHK.TZ.d.2. 53.

Maliye'den Müdevver Defterler Tasnifi (MAD. d.)

- MAD. d. 10312. 69.
- MAD. d. 14833. 44.
- MAD. d. 9952. 133.
- MAD. d. 9952. 140.
- MAD. d. 18433.45.
- MAD. d. 18433. 46.
- MAD. d. 18433. 48.

1.9. Tapu Tahrir Defterleri:

- TT.d.1138.
- TT.d.1031.
- TT.d. 1140; TT.d.1140.20.

Bâb-ı Defteri, Mevkûfat Kalemî Defterleri (D. MKF. d.)

- D. MKF. d. 29691.
- D. MKF. d. 29695.1.

Sadaret Mektubî Kalemî Belgeleri (A. MKT.)

- A.MKT. DV. 120. 3 6.1. 1.
- A. MKT-MHM.3.
- A. MKT. MHM. 37.2.1.
- A. MKT. MHM. 3.
- A. MKT. MHM. 95.70. 1.

Tımar Ruznamçe(Tımar Zeamet Tevcihi) Defterleri, (A.DFE.RZ.d.)

- DFE. RZ. D. 944. 129. /135.

Nüfus Defterleri (NFSS. d.) No:1170.

- D.02130.0001.00.005.
- D. 2130.1.00.6.

Hariciye Siyasi (HR. SYS.): HR. SYS.1338.59.4.1.

2. Kaynak Eserler

Ahmed Vasıf Efendi, (1994) Mehâsin'ül-Âsâr ve Hakikâikü'l-Ahbâr, (haz.) Müctebaİlgürel, Ankara: TTK.

Ayn-i Ali Efendi, Kavanin-i Al-i Osman der Medamin-i Defter-i Divan, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu, Demirbaş: 3774.001.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, (1995) Zübde-i Vekayiât (1656-1704), Haz. Abdülkadir Özcan, Ankara: TTK.

Gelibolulu Mustafa Âli, (2014) Nusret-Nâme, haz. Mustafa Eravcı, Ankara: TTK.

Hazarfen Hüseyin Efendi, Telhisü'l-beyan Kavanin-i Ali Osman, BOA. D. NO:220.

Mustafa Nuri Paşa, (1992) Netayicül-vukuat, Kurumlar ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, C:I, II, sadeleştiren Neşet Çağatay, Ankara: TTK.

Selânikî Mustafa Efendi, (1999) Tarih-i Selanikî (1595-1600), C:I-II, haz. Mehmet İpşirli, Ankara: TTK.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, (1992) Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sisteminin hukuki Mali Müeyyide ve Mükellefleri, (haz.) Midhat Sertoğlu, İstanbul.

Vak'anüvisSubhîMehmed Efendi, (2007) Subhî Tarihi (1730-1744) Haz. Mesut Aydın, İstanbul: Kiyabeve Yayınları.

3. Araştırma ve İncelemeler

Afyoncu, Erhan, (2013) Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Akgündüz, Ahmed, (1991) Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, III. Kitap, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Akgündüz, Ahmed, (1994) Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, VII. Kitap/I, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

- Akgündüz, Ahmed, (1994) Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, VIII. Kitap/II, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akgündüz, Ahmed, (1994) Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, IX.Kitap/I, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Alizade, Rövsen, (2011) “Acarahıların Tarihsel Rolüne Dair”, Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri, Ordu: Uluslararası Bilgi Şöleni, Bildiriler, 504-513.
- Allen, W.E.D. (1971) A History Of TheGeorgian People, London: Lowe&Brydone (Printers) Ltd.
- Ateş, Abdurrahman, (2012) Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri, Ankara: Altınpost Yayınları.
- Ateş, Erhan, (2017) “Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları”, İzmir: Tarih İncelemeleri Dergisi, XXXII/2, 363-390.
- Aydın, Dünder, (1998) Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Ankara: TTK.
- Aydın, Mahir, (1986) “Faş Kalesi”, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları VI, 67-138.
- Aydüz, Salim, (2006) Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi, Ankara: TTK.
- Aygün, Necmettin, (2001) “XVIII. Yüzyıl’da Trabzon’un Ticarî Yapıları”, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 249-272.
- Aygün, Necmettin, (2009) “XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefatı”, Trabzon: Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Sayı:7, 39-78.
- Aygün, Necmettin, (Güz 2009) “Osmanlı Devleti’nin Son Zamalarından Karadeniz’in Güney Kesiminde İktisadi Faaliyetler”, Karadeniz Araştırmaları, C:6, Sayı:23: 41-76

- Badem, Candan, (2010) Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars Vilayeti, İstanbul: Bir zamanlar Yayıncılık.
- Barkey, Karen, (2016) Eşkîyalar ve Devlet, çev. Zeynep Altok, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,.
- Başar, Fahameddin, (1997) Osmanlı EyâletTevcihâtı, Ankara: TTK.
- Beydilli, Kemal, (2008) "Rusya", TDVİA, C:35, s. 253-265.
- Bilge, M. Sadık, (2005) Osmanlı Devleti ve Kafkasya, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Bilge, Sadık Müfit, (2015) Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Bilgili, Ali Sinan, (11-15 Eylül 2006) "Gürcistan'ın Tarihi Etnik Kökeninde Türk Varlığı; Gürcistan Türkmenleri (18. Yüzyıl)", XV. Türk Tarih Kongresi, C:2, Ankara: TTK, s. 381-426.
- Bilgin, Mehmet, (2010) Doğu Karadeniz, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Bostan, İdris, (1992) "Batum", TDVİA, C:5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları.
- Bostan, İdris, (2003) Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bostan, M. Hanefi, (2002) XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, Ankara: TTK.
- Canbek, Ahmet, (1978) Kafkasya'nın Ticaret Tarihi (Eski Çağlardan XVII. Yüzyıl'a Kadar), İstanbul: Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği Yayını.
- Cevdet, Ahmed, (1314/1896) Evliyâ Çelebi Seyehatnâmesi, C:2, İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Chardin, Jean, (2004) ChardinSeyehatnamesi, (ed.) StefanosYerasimos, (çev.) Ayşe Meral, İstanbul: Kitap Yayınevi.

- Çadırcı, Musa, (1990) “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)”, Samsun: İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, (Uuslararası I).
- Çağatay, Neşet, (1947) “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C:V, S.5, s.483-511.
- Çınar, İkrım, (2015) Atabek Yurdu, İstanbul: IQ kültür Sanat Yayıncılık.
- Dağlı, Yücel, (2014) Seyit Ali Kahraman, Evliya Çelebi Seyehatname, C:I, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dağlı, Yücel, Seyit Ali Kahraman, (2014) Evliya Çelebi Seyehatnâme, C:II. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Danişmend, İsmail Hami, (1972) İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: 3, İstanbul: Türkiye Yayımevi.
- Danişmend, İsmail Hami, (1971) İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: 2, İstanbul: Türkiye Yayımevi.
- Demirel, Muammer, (2008) “Doğu Anadolu’da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’ndan Sonra”, Erzurum: A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S: 37. s.247-258.
- Dikkaya, Mehmet, (2009) Orta Asya ve Kafkasya, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Doğan, Faruk, (Mayıs-Ağustos 2011) “Osmanlı’da Boğaziçi’nde Balıkçılık (18. Yüzyıl-20. Yüzyıl)”, Tarih Okulu, Sayı: X, s.39-57.
- Dursun, Davut, (1996) “Gürcistan”, TDVNİA. C:14, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.310-311.
- Ekinci, İlhan, (Yaz 2007) “Karadeniz’de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum, (1878-1886)”, Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi, Sayı:14, Karadeniz Araştırmaları Merkezi s.63-77.

- Erdem, Hakan, (2013) Osmanlıda Köleliğin Sonu (1800-1909), çev. Bahar Tırnakcı, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ergenç, Özer, (2013) Osmanlı Tarihi Yazıları, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Erler, Mehmet Yavuz, (1997) “Trabzon Vilayeti’nde Kanun Kaçakları (1856-1869)”, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı:30, Cilt:19, 69-98.
- Ertaş, M. Yaşar, (2001) “Osmanlı Devleti’nde Trabzon-Erzurum Güzergâhına Alternatif Yol Oluşturma Teşebbüsü (1744-1746)”, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, s.161-172.
- Eyice, Semavi, (2001) “Kale”, TDVİA, C:24, s.234-242.
- Fallmerayer, JakobPhilipp, (2011) Trabzon İmparatorluğunun Tarihi, Trc. Ahmet Cevat Eren, Ankara: TTK.
- Faroqhi, Süraiya, (2010) Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, (çev.) Ercan Ertürk, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Genç, Mehmet, (2000) “İltizam”, TDVİA, C:22, s.154-158.
- Genç, Mehmet, (2015) Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Genç, Yusuf İhsan, Mustafa Küçük vd. (2010) Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Georgeon, François, (2016) “Son Canlanış (1878-1908)”, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, ed. Robert Mantran, çev. Server Tanilli, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 647-713.
- Goloğlu, Mahmut, (2013) Trabzon Tarihi, Trabzon: Serander Yayınları.

- Gökçe, Cemal, (1979) Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Göyünç, Nejat, (1991) XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Ankara: TTK.
- Göyünç, Nejat, (1997) "Hâne", TDVİA. C:15, s. 552-553.
- Göyünç, Nejat, (1999) "Osmanlı Devletinde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar), Osmanlı, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C:6.
- Güçer, Lütfi, (1964) XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul: Sermet Matbaası.
- Güler, İbrahim, (1999) "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna dair Tesbitler", Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998 Bildiriler), Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
- Halaçoğlu, Yusuf, (2004) Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (menziller), İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayıncılık.
- İlgürel, Mücteba, (1995) "Eşkîya", TDVİAM, C:11, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: s. 466-469.
- İnalcık, Halil, (1987) Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Ankara: TTK.
- İnalcık, Halil, (2003) Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600) çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, Halil, (2016) Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnbaşı, Mehmet, (2006) "Trabzon/Batum Eyâleti Valileri (1755-1795)", Erzurum: A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.31, s. 161-191.
- İnbaşı, Mehmet, (2008) Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı, (1549-1650), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

- İpek, Ali, (Temmuz-Aralık 2015) “Gürcistan’da İslam Kültür ve Medeniyetin Yayılışı”, Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı, Sayı:78, s. 7-23.
- İşbilir, Ömer, (2013) “Yük”, TDVİA, C:44, 2013, s.46-48.
- Kallek, Cengiz, (2007) “Okka”, TDVİA, C:33, s.338-339.
- Karabekir, Kâzım, (1960) İstiklâl Harbimiz, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Karal, Enver Ziya, (1995) Osmanlı Tarihi, C:VII, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karamanlı, Hüsamettin M. (1996) “Gürcistan”, TDVİA. C:14, s, 311-313.
- Karpat, Kemal H. (2003) Osmanlı Nüfusu (1830-1914), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaşıkcı, Nihat, Hasan Yılmaz, (2000) Aras’tan Volga’ya Kafkaslar (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar), İkinci Baskı.
- Kazıcı, Ziya, (2017) Osmanlı’da Toplum Yapısı, İstanbul: Kayihan Yayınları.
- Kılıç, Orhan, (1999) “XVIII. Yüzyılın ilk Yarısında Trabzon Eyaleti’nin idarî Taksimatı ve Tevcihatı”, Trabzon: Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Bildiriler, s. 179-192.
- Kılıç,Orhan, (2007) “Ocaklık”, TDVİA, C:33, s. 317-318.
- Kılıç,Orhan, (2013) “Yurtluk”, TDVİA, C:43, s. 614-615.
- Kırımlı, Hakan, (2002) “Kırım” TDVİA, C:25, s. 458-465.
- Kırzioğlu, Fahrettin, (2001) “Trabzon’a En Yakın Komşu Ülke: Gürcistan”, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, s. 847-854.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, (1998) Osmanlılar’ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), Ankara: TTK.

- Kireev, Nikolay G., (1999) “XVIII. Yüzyıl Ortalarında Karadeniz’de Rus-Türk Ticaret İlişkilerinin Kurulması”, Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992), Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 115-120.
- Kocakaplan, Saim Çağrı, (2017) 18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü, İstanbul: Ötüken Yay.
- Komakidze, David Karitonoviç, (1956) Batum, Batum: (Acara SSCB devlet izniyle çıkarılmıştır).
- Köç, Ahmet, (2017) “Vakfiyelere Göre Vakıflarda Köle İstihdamı”, ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, Osmanlı Devletinde Kölelik, İstanbul: Tezkire Yay. s. 227-248.
- Kurat, Akdes Nimet, (2014) Rusya Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kuzucu, Serhat, (2017) Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği (1453-1789), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kütükoğlu, Bekir, (1993) Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612), İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Kütükoğlu, Bekir, (1994) Vekayi’nüvis Makaleler, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (2018) Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı, Ankara: TTK.
- Lang, David Marshall, (1957) The Last Years of The Georgian Monarchy (1658-1832)/A Modern History of Soviet Georgia, New York: Columbia University Press.
- Makharadze, Mirian, (11-15 Eylül 2006) “Osmanlıların XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Gürcistan’a Gerçekleştirdikleri Ara Seferler”, XV. Türk Tarih Kongresi, TTK. Ankara: s. 365-371.
- Marr, Nikolay, (2016) Lazistan’a Yolculuk, (Çev.) Yulva Muhurcişi, İstanbul: Aras Yayıncılık.

- Mert, Okan, (2004) Türkiye'nin Kafkasya Politikası Gürcistan, İstanbul: IQ Kültürsanat Yayıncılık.
- Miminoşvili, Otar, (1999) Gürcistan'da Etnografik Yolculuk, (çev.) Hacer Özkan, İstanbul: Çiviyazıları Yayınları.
- Murgescu, Bogdan, (2000) "İsakça", TDVİA. C:22, s. 489-490.
- Müller-Wiener, Wolfgang, (2003) Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı, (çev.) Erol Özbek, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Nevruz, Yılmaz, (2017) Umûmî Kafkas Tarihine Giriş, C:I, Sebil Yayınevi, İstanbul 2017/C:II, İstanbul: Sebil Yayınevi, İstanbul.
- Ortaylı, İlber, (1999) "XVIII. Yüzyıl Türk Rus İlişkileri", Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992), Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 125-134.
- Öz, Mehmet, (2017) Kanun-ı Kadimin Peşinde, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Özcan, Abdülkadir, (2007) "Paşa", TDVİA, .C: 34, s. 182-183.
- Özdemir, Halit, (2002) Artvin Tarihi, Artvin: Egem Matbaacılık.
- Özdemir, Nagehan Üstündağ, (2015) "Vidin Sicillerine Göre Zıştovi ve Yaş Antlaşmalarının Osmanlı Taşrasında Uygulanışı", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C:32, Sayı:1, s. 259-273.
- Özkaya, Yücel, (1988) "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986) Samsun.
- Öztürk, Necdet, (2015) Osmanlı Tarihçileri, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Öztürk, Temel, (2011) Osmanlılar'ın Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon, Trabzon: Serander Yayınları.
- Pakalın, M. Zeki, (1983) Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C:1, İstanbul: MEB. Yayınları.

- Pala, Cenk, (Yaz 1996) “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Örgütlenme”,
Ekonomik Yaklaşım, C:7, Sayı 21, s. 39-69.
- Pamuk, Bilgehan, (2006) XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum, İstanbul: IQ
Kültür Sanat Yayıncılık.
- Pamuk, Şevket, (2015) Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, İstanbul: İletişim
Yayınları.
- Sağır, Adem, (2012) Batum’dan Orta Asya’ya Bir Yol Hikayesi, Ankara: Atatürk
Kültür Merkezi.
- Sahillioğlu, Halil, (1995) “Esedî” TDVIAM, c:11, s.368-369.
- Sarı, Mustafa, (2014) Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921), Ankara:
TTK.
- Schweigger, Salomon, (2014) Sultanlar Kentine Yolculuk (1578-1581), çev. Türkis
Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Sezen, Tahir, (2006) Osmanlı Yer Adları, Ankara: T.C. Devlet Arşivleri Genel
Müdürlüğü.
- Sezgin, İbrahim, (Güz 2009) “XVII-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Şehirlerinden
Donanma İçin Peksimet Tedariki”, Trabzon: Uluslararası Karadeniz
İncelemeleri Dergisi, Sayı:7, s.27-37.
- Silogava, Valery, Kakha Shengelia, (2007) History of Georgia, Tbilisi: Caucasus
University Puplicing Hoouse.
- Solak, İbrahim, (2013) “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilatı”, Osmanlı Teşkilat
Tarihi, ed. Tufan Gündüz, Ankara: Grafiker Yayınları, s. 83-117.
- Stein, L. Mark, (2007) Osmanlı Kaleleri, Avrupa’da Hudut Boyları, çev. Gül Çağalı
Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Surguladze, (1989) Rewiev of theHistory of GeorgianCulture, Tbilisi: Khelovneba.

- Şenol, Zafer, (2018) Kafkas Tarihinde Hamşioğulları, İstanbul: Cinius Yayınları.
- Tabakoğlu, Ahmet, (2000) “İmdâdiyye”, TDVİA, C:22, s. 221-222.
- Taşkın, Ünal, (2005) Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Tatar, Özcan, (2001) “1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Trabzon ve Çevresinin Yeri ve Önemi”, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, Trabzon: Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, s. 201-235.
- Tellioğlu, İbrahim, (2007) Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler, Trabzon: Serander Yayınları.
- Tezcan, Mehmet, (2012) Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya, Trabzon: Serander Yayınları.
- Tok, Özen, (2013) “Osmanlı Askerî Teşkilatı”, Osmanlı Teşkilat Tarihi ed. Tufan Gündüz, Ankara: Grafiker Yayınları, s. 119-216.
- Toraman, Ömer, (2010) “Trabzon Eyaletinde Yurtluk-Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847-1864)”, Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, S:8, s. 55-66.
- Tozlu, Selahattin, (2001) “19. Yüzyılda Sosyo-ekonomik Bakımından Trabzon Limanı”, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, C:1, T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, s. 381-397.
- Tsursumia, Zaza, “Gürcistan’da İslam: Tarihi ve Bugünü”, Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı, Temmuz-Aralık 2015, Sayı:78, s. 24-33.
- Turan, Ahmet Nezih, (2012) XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Ankara: TTK.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, (1995) Büyük Osmanlı Tarihi, 6. Baskı, C:3. Ankara: TTK.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, (1995) Osmanlı Tarihi, C:IV/I, Ankara: TTK.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, (2011) Osmanlı Tarihi, C:III/I, Ankara: TTK.
- Ülkü, Osman, (2006) Kars ve Ardahan Tabyaları, Yayınlanmamış, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünal, Mehmet Ali, (1998) Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Isparta: Kardelen Kitabevi.
- Ünal, Mehmet Ali, (1999) Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı, Osmanlı, ed. Güler Eren, C:6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ünal, Mehmet Ali, (1999) XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, Ankara: TTK.
- Vanişili, Muhammed, Ali Tandilava, (1992) Lazların Tarihi, Gürcüce'den Çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul: Ant Yayınları.
- Yağcı, Zübeyde Güneş, (Temmuz-Aralık 2015) "Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya'nın Önemi", Yeni Türkiye, S:71, s. 467-482.
- Yağcı, Zübeyde, (2017) "İstanbul Esir Pazarı" , Osmanlı Devletinde Kölelik, ed. Zübeyde Güneş Yağcı-Fırat Yaşa, İstanbul: Tezkire Yay, s. 57-90.
- Yaşa, Fırat, (2017) "Efendi-Köle İlişkisi bağlamında Şeyhülislam Fetvaları", ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, Osmanlı Devletinde Kölelik, Tezkire Yay. İstanbul, s. 209-226.
- Yıldıztaş, Mümin, (2012) Osmanlı Arşiv kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler, ed. Murat Kasap, İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği.
- Zaloğlu, Mustafa, (1998) Gemici Dili, İstanbul: Türk Deniz Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı Yayınları.

Ekler

Tablo 3.11. Batum Sancağı Atina Nahiyesi Köylerinden Alınan Vergileri ile Mükellefleri

Köy	Bennak (fi 12)	Hâsıl	Mücerred (fi 6)	Hâsıl	Niyabet (fi 9)	Hâsıl	İспенç (fi 25)	Hâsıl
??	63	756	28	108	63	567	-	-
Akvani (Hitam)	40	480	11	66	40	360	-	-
Ayaras (Bilarin)	25	300	7	42	29	261	4	100
Ayaras (Boğan)	3	36	2	12	3	27	-	-
Ayaras (Boğandacı)	21	252 (552 olarak hesaplanmıştır)	15	72 (90 olarak hesaplanmıştır)	23	207	2	50
Ayaras (Bulut)	30	360	19	114	30	270	-	-
Ayaras (Doğan)	31	372	5	30	30	279	-	-
Ayaras (Ebule)	35	420	17	102	36	324	1	25
Ayaras (Gerad)	14	168	9	42	15	134	1	25
Ayaras (Melsaman)	15	180	4	24	25	135	-	-
Ayaras (Terbumama)	36	432	14	84	36	324	-	-
Ayaras(Bulud) Tabi-i Batum	5	60	3	18	5	45	-	-
Çaburin	33	396	6	36	46	414	13	325
Çarçuvan	36	432	10	60	36	324	-	-
Çoğaluvan	9	108	4	24	19	171	10	250
Dalnak (AnapayaAvdam)	67	804	7	42	67	603	-	-
Damak (Milya)	26	312	14	84	26	234	-	-
Davgat (Asi)	51	612	8	48	57	513	6	150
Davgat (Babakoylu)	13	384	3	18	35	315	3	75
Davgat (İnci)	28	336	12	72	28	252	-	-
Davgat (Mihvan)	18	216	8	48	26	234	8	200
Davgat (Misvane)	47	564	12	72	47	442	-	-
Davgat (Sakarton)	44	528	1	6	44	396	-	-
Dovalvan(Boçan)	42	504	3	18	42	378	-	-
Dulaka	9	108	6	36	9	81	-	-

Dulaka (Ermihal)	60	720	18	108	60	540	-	-
Duvalvan (Baba Şakir)	14	168	19	114	14	126	-	-
Duvalvan (Diğer Somurkin)	34	408	19	114	34	306	-	-
Duvalvan (Eksened)	-	-	-	-	-	-	-	(Hâsılı Yoktur)
Duvalvan (Zağatan)	95	1140	28	168	95	855	-	-
Gavdalit (Dadavan)	18	216	8	48	19	171	1	25
Gavdalit (Kordin)	16	192	6	36	18	162	2	50
Gavdalit (Manik)	12	144	-	-	16	144	4	100
Horşuvan	8	96	-	-	8	72	-	-
İlvani (Aksakal)	17	204	15	90	17	153	-	-
Kemağüvan	4	48	6	36	4	36	-	-
Kobalu	18	216	8	48	18	162	-	-
Kuşvan(Dulaka)	5	60	6	36	6	45	-	-
Kutanu	101	1212	72	432	106	954	-	-
Larot	109	1.308	29	174	109	981	-	-
Malartuvan	57	684	17	102	57	513	-	-
Mamat (Diğer Kal)	8	96	10	60	8	72	-	-
Mamat (Kodah)	160	1,920	19	114	160	1,440	-	-
Mamat (Yanık)	31	372 (362 olarak kaydedilmiştir)	4	24	31	279	-	-
Mevrun (Kasvan)	12	144	6	36	16	144	4	100
Mihlvan	10	120	3	18	-	-	-	-
Molla Ömer Bovan (Buran)	25	300	11	66	26	234	1	25
Mumagüvan	92	1,104	20	120	96	864	4	100
Müşselak	100	1,200	38	228	126	1,134	26	650
Ömer (Başköy)	73	876	39	234	73	657	-	-
Ömer (Başköy)	10	120	1	6	10	90	-	-
Ömer (Bovanuvan)	34	408	1	6	35	315	1	25
Ömer (Diğer Saldı)	23	276	12	72	24	216	1	25
Sağam	47	564	10	60	47	423	-	-
Sahvan	3	36	-	-	9	81	6	150
Soçana	44	528	25	150	45	405	1	25
Sodana (Başkir) (sadece mea rüsumu 300)	-	-	-	-	-	-	-	-
Şubulak	39	468	27	162	53	477	14	350
Tovalvan	52	624	8	48	77	693	1	25

Ulaka (Günüşah) Melseman Gudri	82	984	33	198	88	774	4	100
Vakos	50	600	8	48	54	486	4	100
Vamak (Zalmak)	43	516	20	120	43	387	-	-
Zevandos (Hancıkvani)	8	96	8	48	9	81	1	25
Zevandos (Sormiye)	9	540	37	222	45	405	-	-
Zevhir (Bazbenir)	14	168	4	24	14	126	-	-
Zevhir (Çekirturul)	80	960	19	114	81	729	1	25
Toplam	2,358	28,296	850	40,854	2568	23022	108	3100

Tablo 3.12. Batum Sancağı Atina Nahiyesi Köylerinde Arazi ve Ürün Üzerinden Alınan Vergiler

Köy	Fellüce	Erzen	Şıra	Kendir	Meyva	Ceviz	Bostan	Asiyab	Hamr	Tapuy-ı zemin	Bad-ı hevavearusane	Bağat-ı Hassa	Fındık	Mukata-i İskele	Deştbanı	Hası l/ Toplam
Ayaras (Bulut)	400	1300	500	30	100	25	100	-	50	70	130	300	480	-	-	3.485
Ayaras (Bilarin)	1000	1000	1.247	500	500	300	100	-	100	100	300	100	-	-	-	5.247
Ayaras (Boğan)	300	110	385	50	50	30	30	-		30	100		-	-	-	1.055
Ayaras (Boğandacı)	350	400	901	300	300	150	100	-	25	50	150	200	-	-	-	2.926
Ayaras (Doğan)	25	30	474	50	20	10	30	-		20	50	200	-	-	-	909
Ayaras (Eule)	1000	1100	400	300	300	200	100	-	94	100	150	-	-	-	-	3.744
Ayaras (Gerad)	1000	2000	661	500	500	100	50	-	100	100	300	200	-	-	-	5.511
Ayaras (Melsaman)	500	600	1.350	500	200	60	30		30	30	30	200	-	-	-	3.530
Ayaras (Terbumama)	1500	1200		400	300	120	100	-	150	100	100	300	335	-	-	4.605
Ayaras(Bulud) Tabi-i Batum	300	300	125	25	25	-	12	-	30	10	50	200	-	-	-	1.077
Davgat (İnci)	1000	1500	940	600	350	320	120	10	150	100	100		-	400	-	5.590
Davgat (Mihvan)	600	800	1302	500	100	980	100	15	30	50	50	260	-	200	-	4.987
Davgat (Sakarton)	100	200	354	125	125	40	25	10	10	-	75	200	-	200	-	1.464
Malartuvan	2.500	3.500	2000	500	1200	500	200	210	100	300	1190	-	-	-	-	12.200
Ömer (Başköy)	200	1300	400	300	130	150	100	-	-	-	140	-	114	-	-	2.834
Ömer (Başköy)	3000	3000	1023	400	600	300	200	28	500	120	262	-	-	-	-	9.433
Soçana	1200	1000	700	220	500	320	130	-	30	80	250	1400	-	-	-	5.830

Köy	Fellüce	Erzen	Şıra	Kendir	Meyva	Ceviz	Bostan	Asiyab	Hamr	Tapuy-ı zemin	Bad-ı hevavearusane	Bağat-ı Hassa	Fındık	Mukata-i İskele	Deştbanı	Hasıl / Toplam
Dalnak (Anapaya Avdam)	200	1000	820	322	-	22	225	-	21	-	225	200	-	-	-	3.035
Damak (Milya)	1500	1500	1200	513	980	225	225	-	125	152	255	-	-	-	-	6.675
Davgat (Misvane)	200	120	1817	500	500	200	125	-	150	150	150	-	-	-	-	3.912
Davgat(Asi)	70	90	1600	300	857	500	120	-	150	100	50	200	--	-	-	4.037
Davgat(Babakoylu)	500	1500	1726	325	500	150	125	-	155	150	125	-	-	-	-	5.256
Dulaka	500	1500	790	250	625	125	120	-	50	-	50	-	-	-	50	4.060
Dulaka (Ermihal)	1500	2000	636	380	50	280	90	36	50	-	125	400	-	-	65	5.612
Duvalvan (Diğer Somurkin)	1000	1000	1622	500	300	200	100	-	300	60	250	240	-	-	-	5.572
Duvalvan(Baba Şakir)	500	1500	400	125	125	39	55	54	125	-	125	-	-	-	22	3.070
Duvalvan(Boçan)	500	500	1103	225	155	135	122	-	25	55	155	-	-	-	-	2.975
Kemagüvan	200	50	40	25	12	-	13	-	-	-	55	-	-	-	12	407
Kuşvan (Dulaka)	200	200	469	30	78	20	4	-	20	-	20	-	-	--	12	1.053
Larot	1500	2800	2624	500	660	325	252	60	225	-	250	200	-	-	256	9.652
Sahvan	350	60	803	225	125	125	-	36	125	25	135	-	-	-	-	2.009
Tovalvan	500	500	125	125	125	25	55	-	25	55	125	-	-	-	-	1.660
Ulaka (Güntüşah Melseman Gudri)	2000	1500	1690	500	500	400	200	54	-	-	300	100	-	-	150	7.394
Zevandos (Hancıkvani)	400	300	825	250	625	250	125	-	50	-	125	200	-	-	50	3.200

Köy	Fellüce	Erzen	Şıra	Kendir	Meyva	Ceviz	Bostan	Asiyab	Hamr	Tapuy-ı zemin	Bad-ı hevavearusane	Bağat-ı Hassa	Fındık	Mukata-i İskele	Deştbanı	Hasıl / Toplam
Vamak (Zalmak)	1000	900	503	250	-	160	125	90	89	55	55	200	-	-	-	3.427
Kutanu	1200	2500	1647	500	918	400	225	30	-	-	500	200	-	-	250	8.370
Kobalu	620	650	456	500	660	125	122	10	-	111	120	-	-	-	-	3.374
Zevandos (Sormiye)	1200	1500	2284	500	900	260	225	36	-	112	310	300	-	-	-	7.627
Mamat (Diğer Kal)	100	120	112	122	150	-	15	-	-	-	25	-	-	-	15	659
Gavdalit (Kordin)	100	400	310	112	50	50	12	-	15	-	50	-	-	-	21	1.120
Gavdalit (Manik)	80	65	654	500	400	121	160	10	112	-	120	100	-	-	120	2.442
Mamat (Kodah)	2500	1500	817	500	400	250	150	30	150	-	130	200	-	-	126	6.753
Mamat (Yamık)	200	350	100	125	100	150	65	-	25	55	80	-	-	-	-	1.250
İlvani (Aksakal)	1500	1500	1101	125	220	150	112	-	25	-	120	-	-	-	-	4.853
Horşuvan	100	120	173	20	25	4	12	-	-	-	50	300	-	-	12	816
Akvani (Hitam)	200	250	1341	330	225	50	112	-	60	-	150	-	-	-	111	2.829
??	2500	1200	158	225	500	80	120	-	-	-	125	80	-	-	60	5.048
Sağam	2500	2200	1928	500	525	150	80	-	20	50	150	-	-	-	-	8.103
Zevhir (Çekirturul)	150	300	200	120	157	-	20	30	20	30	30	-	-	-	-	1.057
Zevhir (Bazbenir)	400	450	508	25	125	30	12	-	20	12	30	-	-	-	-	1.612
Çaburın	1000	500	1200	400	834	120	80	20	25	25	50	400	-	-	-	4.654
Çarçuvan	2500	2500	877	212	225	230	80	-	-	50	50	400	-	-	-	7.124
Molla Ömer (Diğer Buran)	800	1800	680	150	125	50	60	20	80	30	150	360	-	-	-	4.305

Köy	Fellüce	Erzen	Şıra	Kendir	Meyva	Ceviz	Bostan	Asiyab	Hamr	Tapuy-ı zemin	Bad-ı hevavearusane	Bağat-ı Hassa	Fındık	Mukata-i İskele	Deştbanı	Hasıl / Toplam
Çoğaluvan	110	550	303	225	500	212	120	40	150	50	50	-	-	60	-	2.370
Mumagüvan	1600	1200	667	225	200	120	120	40	25	25	225	-	-	-	-	4.447
Mevrun (diğer Kasvan)	550	1650	995	225	400	55	52	-	120	50	125	300	-	-	-	4.522
Ömer (Bovanuvan)	1500	1800	1400	671	900	125	80	-	-	50	125	-	-	-	-	6.651
Ömer (Diğer Saldı)	1200	2500	1400	120	256	125	50	20	20	50	125	-	-	-	-	5.866
Şubulak	1000	1500	1100	125	690	25	22	36	25	50	50	-	-	-	-	4.623
Vakos	2500	2500	1600	619	225	112	115	-	155	55	150	600	-	-	-	8.631
Mihalvan	100	120	415	112	120	-	12	-								879
Müşüselak	2000	2500	2200	400	931	150	150	215	55	112	500	800	-	200	-	10.213
Duvalvan(Zağatan)	2500	2200	200	500	1500	400	225	-	615	112	150	660	-	-	-	9.062
Sodana (Başkıır)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Hisse mea rüsum 300
Toplam	58.305	70.785	56.381	18.833	23.778	10.300	6.216	1.140	4.801	3.091	9.742	10.000	929	1.060	1.332	276.693

Tablo 3.13. Batum Sancağı Atina Nahiyesi Köylerinde Hayvancılık Üzerinden Alınan Vergiler

Köy	Küvvare(kovan)	Hinzır	Mukata-i İskele	Ağnam	Toplam
??	80	-	-	30	110
Akvani (Hitam)	251	-	-	-	251
Ayaras (Bulut)	100	-	-	-	100
Ayaras (Bilarin)	100	100	-	-	200
Ayaras (Boğan)	30	-	-	-	30
Ayaras (Boğandacı)	15	15	-	-	30
Ayaras (Doğan)	15	-	-	-	15
Ayaras (Eule)	-	-	-	-	0
Ayaras (Gerad)	50	50	-	-	100
Ayaras (Melsaman)	130	-	-	-	130
Ayaras (Terbumama)	130	25	-	-	155
Çaburin	125	-	-	50	175
Çarçuvan	12	30	-	20	62
Çoğaluvan	50	25	60	12	147
Dalnak (AnapayaAvdam)	10	-	-	-	10
Damak (Milya)	125	-	-	-	125
Davgat (İnci)	125	125	400	-	650
Davgat (Mihvan)	50	25	200	-	275
Davgat (Mısvane)	150	-	-	-	150
Davgat (Sakarton)	10	-	200	-	210
Davgat(Asi)	200	-	-	-	200
Davgat(Babakoylu)	233	-	-	-	233
Dulaka	145	-	-	-	145
Dulaka (Ermihal)	120	-	-	-	120
Duvalvan (Diğer Somurkin)	200	-	-	-	200
Duvalvan(Baba Şakir)	22	-	-	-	22
Duvalvan(Boçan)	125	-	-	-	125
Duvalvan(Zağatan)	225	500	-	150	875
Gavdalit (Kordin)	20	20	-	-	40
Gavdalit (Manik)	130	25	-	20	175
Horşuvan	13	-	-	12	25
İlvani (Aksakal)	35	-	-	125	160
Kemagüvan	25	-	-	-	25
Kobalu	120	-	-	-	120
Kuşvan (Dulaka)	6	-	-	-	6
Kutanu	400	-	-	-	400
Larot	285	-	-	-	285
Mamat (Diğer Kal)	12	-	-	110	122
Mamat (Kodah)	122	-	-	120	242
Mamat (Yanık)	60	-	-	25	85
Mevrun (diğer Kasvan)	50	20	-	20	90
Mihalvan	11	-	-	-	11
Molla Ömer (Diğer Buran)	25	25	-	20	70
Mumagüvan	25	25	-	20	70
Müşüselak	125	125	200	25	475
Ömer (Başköy)	100	-	-	-	100
Ömer (Başköy)	500	300	-	-	800
Ömer (Bovanuvan)	25	50	-	20	95
Ömer (Diğer Saldı)	25	15	-	12	52
Sağam	150	-	-	-	150
Sahvan	125	--	-	-	125
Soçana	-	62	-	-	62
Şubulak	80	20	-	20	120
Tovalvan	49	-	-	-	49
Ulaka (Günüşah)	350	-	-	-	350
Melseman Gudri					
Vakos	55	55	-	25	135
Vamak (Zalmak)	72	12	-	15	99
Zevandos (Hancıkvani)	50	-	-	-	50
Zevandos (Sormiye)	206	-	-	-	206

Zevhir (Bazbenir)	25	25	-	20	70
Zevhir (Çekirturul)	120	-	-	-	120
Toplam	6224	1612	1060	871	9767

Tablo 3.14. Arhavi (Laz) Nahiyesi Köylerinden Alınan Vergiler İle Mükellefleri

Köy	Bennak (fi 12)	Hâsıl	Mücerred (fi 6)	Hâsıl	Niyabet (fi 9)	Hâsıl	İспенç (fi 25)	Hâsıl
Abzalha	1	12	-	-	59	5,031	58	1,450
Arhava	25	300	12	72	95	855	7	175
Bağos	-	-	-	-	46	414	46	1150
Başkise	17	204	10	60	58	522	41	1,025
Bodcaha	-	-	-	-	6	54	9	225
Cemaat-i Mirbaluşah der kaza-i Arhavi	10	120	-	-	20	180	18	450
Ebnualı (tabi-i Gönye)	1	12	2	12	40	360	39	975
Halsatr	17	204	-	-	84	756	67	1,675
Hane	-	-	-	-	9	81	9	225
Hasırd-	-	-	-	-	8	72	9	225
Hasvarnuvan (Pirvener)	21	264	2	12	32	288	10	250
Havidon	76	912	25	150	76	644	-	-
Hisarin tabi-i Bağos	-	-	-	-	10	90	10	250
Hisse-i Mamanat tabi-i İskele	-	-	-	-	10	90	15	375
Hisse-i Sahandor tabi-i İskele	-	-	-	-	15	135	12	300
Hisse-i Sahandor tabi-i İskele	-	-	-	-	6	54	8	200
Hoy (Hopa)	9	108	2	12	24	216	15	375
İbad	31	372	1	6	38	342	7	175
İstehaban	-	-	-	-	20	180	25	625
İstoravan	2	24	-	-	120	1,080	118	2,950
Kadaha tabi-i Gönye	5	60	4	24	31	279	26	650
Kepse (Poça)	51	612	12	72	55	495	4	100
Kızır Yovan	2	24	6	6	7	63	5	125
Kise (Lakoz)	19	228	2	12	50	450	31	775
Kise (Pandol)	33	396	3	18	62	558	29	725

Koçane	-	-	-	-	20	180	29	725
Kondarakes	28	336	11	66	72	828	64	1,600
Kondarakes tabi-i Atina	-	-	-	-	4	36	4	100
Korhanuvat	35	420	21	126	55	495	20	500
Kostaniç tabi-i İskele	-	-	-	-	5	45	5	125
Kovadovan	30	360	10	60	31	279	1	25
Mahu tabi-i Gönve	2	24	-	-	15	135	13	325
Makarın tabi-i İskele	-	-	-	-	20	180	29	725
Makaryalu	1	12	-	-	38	342	37	925
Malumca (Marin)	12	144	12	72	12	108	-	-
Malumca (Zevindanor)	18	216	16	96	18	168	-	-
Mamanat tabi-i İskele	-	-	-	-	20	180	35	875
Maradın tabi-i Gönve	1	12	1	6	65	585	67	1,675
Martonovan	14	168	8	48	38	342	24	600
Mesvemiye	4	48	3	18	79	711	75	1,775
Mevsudhun	28	336	12	72	32	22	4	100
Mihalazın	-	-	-	-	30	270	44	1100
Mirvan	-	-	-	-	10	90	11	275
Nefs-i Gönve	19	228	4	24	27	243	8	200
Pazyan	29	348	15	90	29	261	-	-
Sahandoru tabi-i İskele	-	-	-	-	25	225	22	550
Salyar	5	60	4	24	26	234	21	525
Samurman	62	744	26	156	65	585	3	75
Sarulu	3	36	4	24	29	261	26	650
Saşa tabi-i İskele	-	-	-	-	8	72	9	225
Sedari	45	540	6	36	60	540	15	375
Sedari (Kıdsor)	49	588	3	18	56	504	7	175
Semnuvan	-	-	-	-	12	108	12	300

Sermece	-	-	-	-	20	180	22	550
Sevimli	30	360	5	30	32	288	2	50
Sevimli (Hanevan)	11	132	1	6	15	135	4	100
Sinere	11	132	6	36	56	504	45	1,125
Soran	20	240	20	120	85	765	65?	1625(1525kayıtlı olan rakam)
Sosarur	-	-	-	-	-	-	-	-
Urci	42	504	14	84	42	378	2	50
Vakosa	-	-	-	-	6	54	7	175
Vice (Kemşah)	56	672	36	216 (266)	61	549	5	125
Vice (Sayapluvan)	-	-	-	-	-	-	-	Mea rüsum 416.
Vice (Varani)	20	240	1	6	21	189	1	25
Vince (Hasır)	7	82	-	-	17	153	10	250
Vurusa-Urusa	-	-	-	-	5	45	5	125
Yakun	44	528	7	42	72	648	28	700
Zatirbakando	51	612	52	312	64	576	13	325
Zatirbakando ve Küçük	21	252	7	42	22	198	1	25
Zorğu	19	228	3	18	21	189	2	50
Toplam	1,037	12,444	389	2334	2421	21,789	1415	35,375

Tablo 3. 15. Arhavi (Laz) Nahiyesi Köylerinde Arazi ve Ürün Üzerinden Alınan Vergiler

Köy	Fellüce	Erzen	Şıra	Kendir	Meyva	Ceviz	Bostan	Asiyab	Hamr	Resm-i Tapuy-ı zemin	Resm-i zemin	Bad-ı heva ve arusane	Bağat-ı Hassa	Fındık	Mukata-i İskele	Deştbanı	Hasıl/toplam
Arhava	1200	1500	1400	400	572	425	225	-	222	120	-	150	-	-	-	-	6214
Sedari	1850	2000	216	500	550	225	116	-	150	55	80	150	-	-	-	-	5892
Sedari (Kıdsor)	850	2500	623	125	500	80	90	-	125	55	-	150	-	-	-	-	5098
Soran	1300	2000	456	400	500	80	25	20	125	40	-	250	-	-	-	-	5196
Başkise	700	2000	1027	500	400	55	60	-	30	50	-	150	-	-	-	-	4972
Samurman	500	500	1628	150	80	20	4	-	30	50	-	150	-	-	-	-	3112
Vice (Sayapluvan)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Mea rüsum 416
Vice (Kemşah)	2000	1200	1753	50	1200	50	60	-	25	80	-	150	200	-	-	-	6768
Mevsudhun	500	1000	1250	25	50	12	50	20	150	15	-	50	-	-	-	-	3122
İbad	600	2000	1680	125	168	12	20	-	12	15	-	150	-	-	-	-	4782
Malumca (Zevindanor)	1200	1500	153	120	150	25	30	-	-	15	-	80	-	-	-	-	3273
Vice (Varani)	300	1500	291	50	125	20	50	-	25	20	-	60	-	-	-	-	2441
Sevimli	300	50	335	25	80	50	40	-	400	50	-	25	-	-	-	-	1355
Malumca (Marin)	1500	300	177	80	125	50	60	-	30	30	-	92	-	-	-	-	2444
Korhanuvat	1100	150	1282	222	622	30	40	-	12	12	-	80	-	-	-	-	3550
Zatirbakando	2200	2500	2726	80	125	50	150	20	25	60	-	150	-	-	-	-	8086

Köy	Fellüce	Erzen	Şıra	Kendir	Meyva	Ceviz	Bostan	Asiyab	Hamr	Resm-i Tapuy-ı zemin	Resm-i zemin	Bad-ı heva ve arusane	Bağat-ı Hassa	Fındık	Mukata-i İskele	Deştbanı	Hasıl/toplam
Halsatr	1200	1800	908	225	150	25	150	20	90	15	-	150	-	-	-	-	4733
Hasırđ	50	50	20	50	10	5	4	-	2	4	-	20	-	-	-	-	215
Hoy (Hopa)	550	1520	859	400	522	-	222	-	122	80	-	150	1000	-	-	-	5425
İstoravan	5500	5220	3350	1200	1500	500	400	84	1206	250	-	1250	-	-	-	-	20460
Kızar Yovan	210	100	10	25	15	12	14	-	12	30	-	30	-	-	-	-	458
Kise (Lakoz)	2200	2250	957	225	250	240	155	30	225	125	-	150	-	-	-	-	6807
Kise (Pandol)	2500	2550	2191	800	900	400	500	-	250	155	-	555	-	-	-	-	10801
Kovadovan	400	1500	580	400	125	20	25	50	12	22	-	80	-	-	-	-	3214
Martonovan	2000	2500	1393	225	680	80	60	-	12	30	-	80	-	-	-	-	7060
Pazyan	800	800	390	500	400	55	40	120	20	25	-	150	-	-	-	-	3300
Sevimli (Hanevan)	1500	1500	1219	125	122	25	30	-	11	12	-	40	-	-	-	-	4584
Sinere	2800	2000	1446	500	400	225	155	30	22	55	-	150	-	-	-	-	7783
Urci	1250	2550	1014	400	500	225	300	-	155	125	-	150	-	-	-	-	6669
Yakun	2550	2620	683	80	500	125	80	60	122	125	-	150	-	-	-	-	7095
Zatırbakando ve Küçük	500	500	498	125	122	50	30	30	12	20	-	50	-	-	-	-	1937
Zorđu	1300	1000	307	400	225	55	20	-	12	25	-	125	-	-	-	-	3469

Köy	Fellüce	Erzen	Şıra	Kendir	Meyva	Ceviz	Bostan	Asiyab	Hamr	Resm-i Tapuy-ı zemin	Resm-i zemin	Bad-ı heva ve arusane	Bağat-ı Hassa	Fındık	Mukata-i İskele	Deştbanı	Hasıl/toplam
Abzalha	1200	1500	1851	400	500	250	222	90	110	125	-	125	-	-	-	-	Mahsul-ı mülk 400
Bağos	800	700	471	150	130	125	60	-	30	25	-	70	-	-	-	-	2561
Ebnuvah	500	500	371	300	500	200	155	-	160	111	-	150	-	-	-	-	2947
Hasvarnuvan (Pirvener)	520	800	695	400	500	200	200	10	60	40	-	30	-	-	-	-	3455
Havidon	1500	1500	1322	400	500	200	15	-	155	110	-	150	-	-	-	-	5852
Kepse (Poça)	1800	1500	433	400	600	225	155	-	112	100	-	150	-	-	-	-	5475
Koçane	1210	200	1100	400	617	60	40	-	122	111	-	160	-	-	-	-	4020
Kondarakes	800	1000	100	25	55	22	11	-	7	50	-	80	-	-	-	-	2150
Kondarakes tabi-i Atına	50	50	25	25	30	22	25	-	23	22	-	30	-	-	-	-	302
Makaryalu	2250	2220	1319	400	500	221	155	36	121	125	-	80	-	-	-	-	7427
Mesvemiye	2200	2550	1796	400	500	650	222	36	222	250	-	125	-	-	-	-	8951
Sarulu	1550	1600	1981	500	600	125	122	36	122	111	-	80	-	-	-	-	6827
Semnuvan	200	300	769	25	32	11	22	-	21	25	-	30	-	-	-	-	1435
Sermece	400	400	683	400	500	30	40	-	70	60	-	12	-	-	-	-	2595
Vince (Hasır)	500	300	10	50	6	22	10	-	16	10	-	50	-	-	-	-	974
Vurusa-Urusa	303	400	760	250	-	-	12	-	-	12	-	50	-	-	-	-	1787

Köy	Fellüce	Erzen	Şıra	Kendir	Meyva	Ceviz	Bostan	Asiyab	Hamr	Resm-i Tapuy- -i zemin	Resm-i zemin	Bad-ı heva ve arusane	Bağat-ı Hassa	Fındık	Mukata-i İskele	Deştbani	Hasıl/toplam
Bodcaha	110	150	800	185	330	30	25	-	12	15	-	30	-	-	-	-	1687
Cemaat-i Mirbaluşah der kaza-i Arhavi	1500	2200	1100	400	750	30	55	-	11	15	-	120	-	-	-	-	6181
Hisse-i Sahandor	100	100	300	60	400	50	40	-	25	50	-	80	-	-	-	-	1205
Kadaha tabi-i Gönye	800	1250	900	572	500	50	60	-	62	-	-	80	120	-	-	-	4394
Maradin tabi-i Gönye	1500	1300	900	120	541	50	50	-	35	15	-	120	-	-	-	-	4631
Mirvan tabi-i Gönye	100	100	156	120	130	30	20	-	11	10	-	30	-	-	-	-	707
Vakosa	100	150	485	120	130	15	30	-	21	15	-	50	-	-	-	-	1116
Toplam	68653	83350	57542	19562	24853	6884	5763	770	5755	3698	80	8173	1320	0	0	0	286403

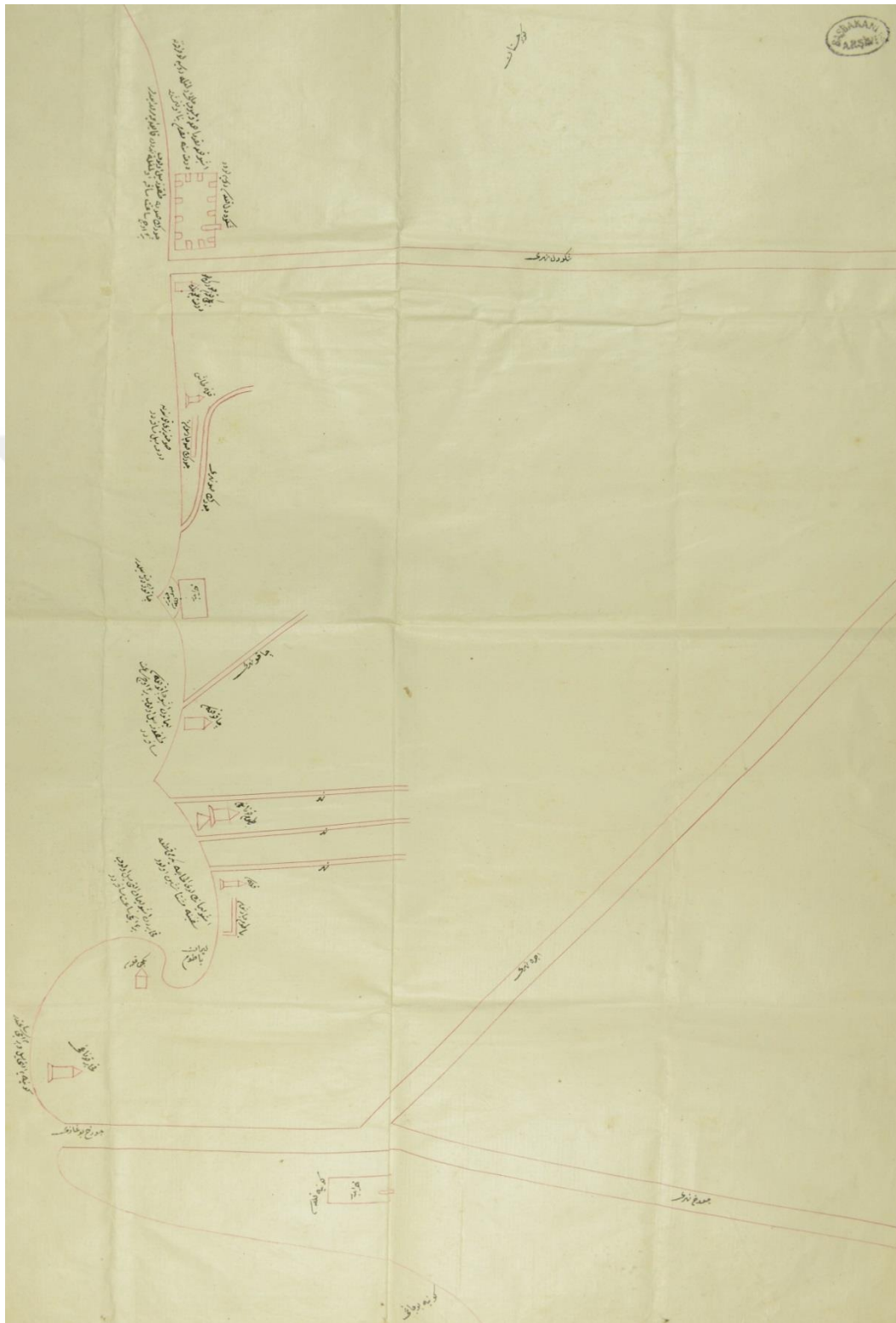
Tablo 3. 16. Arhavi (Lâz) Nahiyesi Köylerinde Hayvancılık üzerinden Alınan Vergiler

Köy	Küvvere (kovan)	Hıncır	Ağnam	Öşr-i Mahi	Toplam hâsıl
Abzalha	112	111	11	-	234
Arhava	500	155	120	125	900
Bağos	40	22	13	-	75
Başkise	55	150	12	-	217
Bodcaha	10	13	11	-	34
Cemaat-i Mirbaluşah der kaza-i Arhavi	22	25	22	-	69
Ebnuvah	152	80	12	-	244
Gönye	12	15	10	-	37
Halsatr	80	11	11	30	132
Hane	40	22	12	-	74
Hasırd	3	4	2	-	9
Hasvarnuvan (Pirvener)	50	70	11	-	131
Havidon	120	122	15	-	257
Hisarin tabi-i Bağos	15	22	11	-	48
Hisse-i Mamanat Tabi-i İskele	22	26	12	-	60
Hisse-i Sahandor	10	22	11	-	43
Hisse-i Sahandor	30	40	12	-	82
Hoy (Hopa)	90	125	21	-	236
İbad	12	-	11	-	23
İstehaban	150	130	13	-	293
İstoravan	222	230	25	-	477
Kadaha tabi-i Gönye	50	30	13	-	93
Kepse (Poça)	80	125	11	-	216
Kızır Yovan	15	15	11	-	41
Kise (Lakoz)	155	22	21	-	198

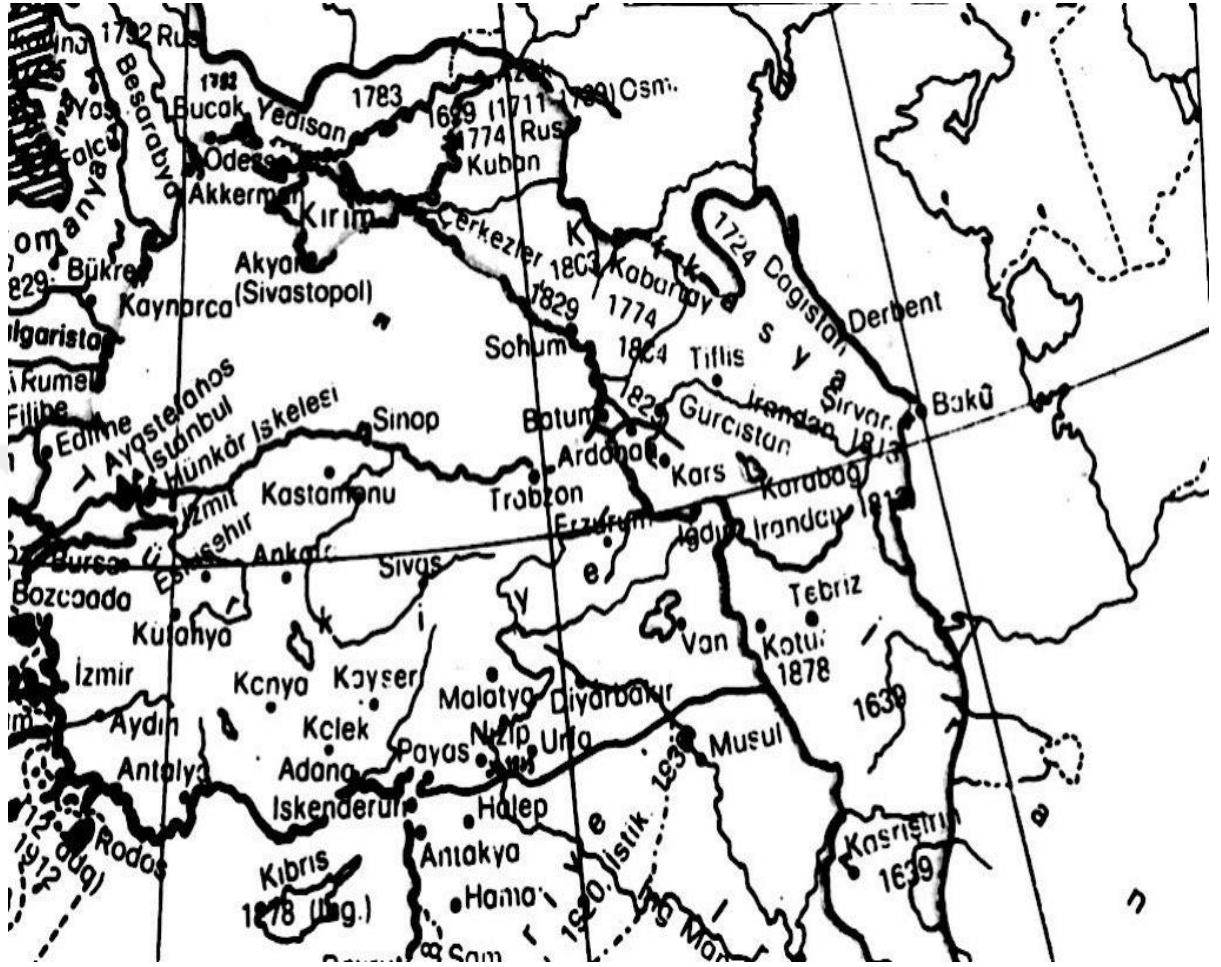
Kise (Pandol)	222	225	55	-	502
Koçane	110	150	15	-	275
Kondarakes	22	13	11	-	46
Kondarakes tabi-i Atina	25	22	11	-	58
Korhanuvat	21	25	10	-	56
Kostaniç Tabi-i İskele	12	22	11	-	45
Kovadovan	11	11	20	-	42
Mahu tabi-i Gönve	11	15	12	-	38
Makarin	155	50	15	-	220
Makaryalu	122	155	11	-	288
Malumca (Marin)	25	-	12	-	37
Malumca (Zevindanor)	12	-	15	-	27
Mamanat	60	22	11	-	93
Maradin tabi-i Gönve	20	60	11	-	91
Martonovan	25	22	15	-	62
Mesveniye	255	231	11	-	497
Mevsudhun	40	30	12	-	82
Mihalazin	50	35	15	-	100
Mirvan tabi-i Gönve	12	11	5	-	28
Pazyan	60	30	11	-	101
Sahandoru	10	22	11	-	43
Salyar	20	50	15	-	85
Samurman	60	20	12	-	92
Sarulu	131	80	11	-	222
Saşa tabi-i İskele	15	26	15	-	56
Sedari	40	55	22	-	117
Sedari (Kidsor)	50	55	12	-	117
Semnuvan	22	23	11	-	56

Sermece	30	25	12	-	67
Sevimli	80	25	12	-	117
Sevimli (Hanevan)	11	20	12	-	43
Sinere	25	23	11	-	59
Soran	20	112	22	-	154
Sosarur	-	-	-	-	0
Urci	150	122	25	-	297
Vakosa	2	22	11	-	35
Vice (Kemşah)	120	50	50	-	220
Vice (Varani)	15	12	12	-	39
Vince (Hasır)	5	13	11	-	29
Vurusa-Urusa	20	15	12	-	47
Yakun	112	90	25	-	227
Zatirbakando	55	22	12	-	89
Zatirbakando ve Küçük	12	25	15	-	52
Zorğu	15	20	11	-	46
Toplam	4337	3643	1085	155	9220

Harita 1. BOA. C. AS. 198.8503.7.

Harita 2.1683 Viyana Bozgunu'ndan İtibaren Karadeniz ve Kafkasya Bölgesini Gösteren Harita;(Özetli Tarih Atlası, Emek İş yayınevi, İstanbul, 1983.)

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Sibel ORHANKAZI
Doğum Yeri	Kars/Merkez
Doğum Tarihi	26.09.1982

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölüm	Tarih

YÜKSEK LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Kafkas Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bilim Dalı	Yeniçağ Tarihi

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	Kafkas Üniversitesi
Görevi/Pozisyonu	Araştırma Görevlisi
Tecrübe Süresi	3 Yıl

İLETİŞİM BİLGİLERİ

Adres	Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
E-mail	sibelorhankazi@gmail.com.